

**ВАЗОРАТИ МАОРИФ ВА ИЛМИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН
МДТ “ДОНИШГОҲИ ДАВЛАТИИ ХУҶАНД БА НОМИ
АКАДЕМИК БОБОҶОН ҒАҒУРОВ”**

Бо ҳуқуқи дастнавис

**ТДУ - 37.0
ТКБ – 74.200
Р - 42**

РАҲИМОВА МАНЗУРАҲОН АҲМАДОВНА

**АСОСҲОИ ИЛМӢ - МЕТОДИИ ИСТИФОДАИ ОСОРИ
КЛАССИКОН ДАР ДАРСҲОИ ЗАБОНИ ТОҶИКӢ (СИНФҲОИ 8-9)
ВА МАВҶЕИ ОН ДАР ИНКИШОФИ НУТҚИ МУРАТТАБИ
ХОНАНДАГОН**

ДИССЕРТАТСИЯ
барои дарёфти дараҷаи илмии
номзади илмҳои педагогӣ

Ихтисоси 13.00.02 - Назария ва методикаи таълиму тарбия
(13.00.02.04 - Назария ва методикаи таълими фанҳои гуманитарӣ
(тахсилоти миёнаи умумӣ))

Роҳбари илмӣ: Шербоев Саидбой,
доктори илмҳои педагогӣ, узви вобастаи
Академияи таҳсилоти Тоҷикистон,
профессор

ХУҶАНД - 2025

МУНДАРИЧА

Муқаддима	3
Боби 1. Асосҳои лингводидактикии истифодаи осори классикон дар дарсҳои забони тоҷикии синфҳои 8-9 ва мавқеи он дар инкишофи нутқи мураттаби хонандагон	19
1.1. Инкишофи нутқи мураттаби хонандагони синфҳои 8-9 дар раванди омӯзиши ҷумлаҳои сода ва мураккаб	19
1.2. Вазъи таълими наҳви забони тоҷикӣ дар доираи омӯзиши осори классикон: таҳлили китобҳои дарсӣ ва барномаҳои таълими забони тоҷикии синфҳои 8-9	45
1.3. Асосҳои назариявӣ-методи интихоби мисолҳо (ҷумлаҳо, матнҳо) дар дарсҳои забони тоҷикӣ бо мақсади инкишоф додани нутқи мураттаби хонандагон	65
Хулосаи боби якум	95
Боби 2. Ташкили корҳои методӣ оид ба инкишофи нутқи мураттаби хонандагони синфҳои 8-9 дар раванди таълими ҷумлаҳои сода ва мураккаб	97
2.1. Истифодаи осори ибратомӯзи классикон дар дарсҳои забони тоҷикӣ дар раванди таълими ҷумлаҳои сода	97
2.2. Истифодаи осори ибратомӯзи классикон дар дарсҳои забони тоҷикӣ дар раванди омӯзиши ҷумлаҳои мураккаб	130
2.3. Озмоиши таълимӣ-методи истифодаи осори адибони классикии тоҷик барои инкишофи нутқи мураттаби хонандагони синфҳои 8-9	159
Хулосаи боби дуюм	173
Хулоса	175
Рӯйхати адабиёти истифодашуда	180
Интишорот аз рӯйи мавзӯи диссертатсия	198

МУҚАДДИМА

Мубрамияти мавзуи тадқиқот. Дар замони муосир яке аз самтҳои афзалиятноки сиёсати давлату ҳукумати Тоҷикистон баланд бардоштани сатҳу сифати таълиму тарбия маҳсуб меёбад. Ислоҳоти саҳеҳи соҳаи маориф, ташаккули салоҳиятҳои муҳассилин, рушди технологияҳои муосир аз омилҳои муҳимми татбиқи ин ҳадафҳо маҳсуб меёбад. Мусаллам аст, ки омӯзиши забони модарӣ дар байни фанҳои, ки дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ таълим дода мешаванд, нақши махсус дорад. Хонандае, ки фанни забони модариро ба хубӣ аз худ кардааст, дар омӯзиши фанҳои дигар низ муваффақ мегардад. Забоншинос Қосимова М. масъалаи мазкурро чунин шарҳ додааст: «Забони миллӣ алифбои ҳама илму фан ва фарҳанг аст. Ба тӯфайли забони модарӣ дигар забонҳо, илмҳои ватанию ҷаҳонӣ омӯхта мешаванд. Маҳз забон хонандагонро ҳунарманду тавоно ва иқтидорманд мегардонад, имкон медиҳад, ки онон тибқи меъёр ҷавоб гуфтан, ҷавоб сухан гуфтан, покию тозагӣ ва ҳусну таъсирбахшоии забонро шукӯҳманд ифода карда тавонанд» [151:12]. Аз ҷониби доктори илмҳои педагогӣ, методист С. Шербоев ин нукта ба таври зерин арзёбӣ гаштааст: “... забони модарӣ дар мактабҳои ибтидоиву миёнаи тамоми давлатҳои ҷаҳон ҳамеша дорои ду хусусият аст, ки якеро бе дигаре ҳеч гоҳ наметавон тасаввур намуд: он, аз як тараф, агар предмети таълим маҳсуб ёбад, аз тарафи дигар, воситаи таълим ба шумор меравад” [107:233]. Аз ин лиҳоз, дар муассисаҳои таҳсилоти ҳамагонӣ ба забони тоҷикӣ ҳамчун яке аз фанҳои меҳварӣ бояд бештар таваҷҷуҳ зоҳир гардад.

Аммо мушоҳидаҳои мо ва маълумоти дар расонаҳо баррасишаванда гувоҳӣ аз он медиҳанд, ки солҳои охир савияи забондонии хонандагони мактабҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ дар ҳоли нигароникунанда қарор дорад. Бинобар ин, омӯзиши масъалаи мазкур аҳаммиятнокии мавзуи тадқиқотиро тақвият мебахшад.

Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, Президенти кишвар, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон таъкид менамоянд, ки «Усули таълими забони модарӣ бар асоси шеваҳои кӯҳна қобили истифода набуда, ин сабки равиши таълим бояд таҷдиди назар карда шавад, зеро чунин усули таълими забони модарӣ барои соҳибзабонон ва намояндагони забонҳои дигар, ки сокини кишвар мебошанд, чандон самарабахш нест» [162:2].

Ба таври кофӣ донишҷӯи забони тоҷикӣ маданияти суҳанвари шаҳро баланд бардошта, боиси густариши ҳисси ифтихори миллӣ мегардад. Ба ифодаи дигар, таълими забони тоҷикӣ хонандагонро ба мустақилона дониш омӯхтан водор намуда, тарзу равиши мутолиаи китоб ва усули хониши ифоданокро талқин менамояд. Забони тоҷикӣ на танҳо фанни таълимӣ, балки воситаи муҳимми омӯзиш буда, тавассути он фанҳои дигари таълимӣ низ омӯзонида мешавад. Бахусус, тайи солҳои охир дар раванди таълими фанҳо, аз ҷумла, дар равиши фанни забони модарӣ методу усулҳои наву фаъоли зиёде роҳандозӣ гардида, дарсҳои омӯзгорон бо истифода аз фановариҳои замони муосир таъсис дода шаванд ҳам, вале ҳамоно муаммои мазкур, яъне ноогоҳии шогирдон аз нутқи салису равон, озодона баён карда натавонистани афкори андешаи худ, идрок накардани шевоиву фасоҳати забон боқӣ мемонад. Масъалаи парвариши таъби баланд, омӯзишу маърифати забони миллӣ нишони аввалини худшиносии шахс аст. Муҳимтарин талабот ва аввалин меъёри саводнокӣ баёну муоширати адабиву маданӣ мебошад. Хусусан, аз таҳлили вазъи кунунии муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ бармеояд, ки дар аксар мактабҳо омӯзгорони фанни забони тоҷикӣ мерасанду барномаи таълими забони тоҷикӣ мувофиқи талабот таҳия шудаву китобҳои дарсии хуб ҳам таълиф гардида, шароити хуби таҳсил муҳайё шудааст. Мутаассифона, хонандагон қоидаҳои грамматикиро меомӯзанду аз рӯйи он амал карда наметавонанд, яъне салоҳиятнок нестанд. Баъзан, на ҳамаашон фикри худро озодона баён карда метавонанд, захираи луғавиашон заиф аст. Нависандаи тавонои тоҷик Сотим Улуғзода дар

яке аз суҳбатҳояш воқеъбинона дар ин мавзуъ чунин ибрази ақида намудааст: «Аз афташ, сабаби ин ҳама камбудие, ки дар омӯзиши забон дар мактабҳо ҳаст, аз набудани услубшиносист. Грамматикаро тамоман об карда хӯред ҳам, як чумлаи дуруст сохта натавонистанатон ҳам мумкин. Охир, дар замони Саъдию Ҷомӣ грамматикаи забони форсӣ набуд. Синтаксис ҳам набуд. Онҳо ба воситаи услуб ин забонро аз худ кардаанд» [172:27].

Аз ин рӯ, дар иртибот ба ин масъала пешниҳод мекардем, ки барои ноил шудан ба натиҷаҳои назаррас забаномӯзӣ дар мактабҳо на дар асоси қоидаҳои грамматикӣ, балки қоидаҳои грамматикӣ дар асоси маводи забон омӯзонда шавад, самарайи беҳтар хоҳад дод.

Лозим ба таъкид аст, ки дар рисолаи мазкур омӯзиши забони тоҷикӣ ва ташаккули маданияти нутқи хонандагони синфи 8-9 зимни таълими синтаксис мавриди ҳаллу фасл ва пажӯҳиши махсус қарор гирифтааст. Чунки таълими забони тоҷикӣ, хусусан, таълими синтаксис ба ҷуз рушди савияи дониш, маҳорат ва малақаҳои забондонӣ, инчунин фарҳанги гуфтор, маданияти нутқ, вусъати фикр, салоҳияти иртиботӣ, одоби муошират, ташаккули маърифат ва тарбияи ахлоқиро низ тақозо мекунад.

Пӯшида нест, ки низоми нави таҳсилот дар назди системаи маориф вазифаҳои муҳим: қабл аз ҳама, омода намудани шахсияти забондон, мутахассиси босавод, корманди салоҳиятноки дорои тафаккури интиқодиву эҷодкор ва ба муҳити зудтағйирёбандаи иҷтимоию иқтисодии даври замон мутобиқро пеш мегузорад. Он, яъне забони тоҷикӣ мероси бузурги гузаштагон ва сарчашмаи файзбахши асолати миллиамон аст, аз ин ҷиҳат мо пешниҳод мекунем, ки дар таълими грамматика, бахусус, дар раванди қисмати дусввуми он, яъне синтаксис аз эҷодиёти адибони классики форсу тоҷик бисёртар истифода гардад. Чунки қорбурди осори пурғановати классикон дар дарсҳои забони тоҷикӣ ба шаклгирии завқи адабӣ, забондонӣ ва зебоишиносии

хонандагон, ҳамчунин, ба бедорсозии ҳисси хештаншиносии онҳо низ мусоидат менамояд.

Дарачаи таҳқиқи мавзуи илмӣ

Методикаи таълими забони тоҷикӣ имрӯзҳо ҳамчун самт ва равияи махсуси илми педагогика дар шароити муосири рушди лингводидактикаи ватанӣ дар ҳоли инкишофёбӣ буда, солҳои охир ҳам дар самти муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ ва ҳам дар заминаи муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ силсилаи тадқиқоти илмӣ рӯйи кор омадааст. Пажӯҳишоти интишорёфта перомунӣ коркарди бунёди ва рушди методологии масъалаҳои мухталифи методикаи таълими забони тоҷикӣ қадамҳои устувор гузоштааст. Бахусус, дар таҳқиқоти методистони тоҷик, академикҳо М. Лутфуллоев ва Ф. Шарифзода, узвҳои вобастаи Академияи таҳсилоти Тоҷикистон С. Шербоев ва С. Аминов, профессорон Ф. Зикриёев, С. Неъматов, Б. Камолиддинов, Д. Хочаев ва муҳаққиқони шинохтаи ҷумҳурӣ Н.Маъсумӣ, А.Эшонҷонов, С.Анварӣ, Г.Камолова, М.Мирзоева, С.Хочиев, Э.Шарипов ва боз чанде дигар дар иртибот ба масъалаҳои гуногуни таълими забони тоҷикӣ тавсия ва мулоҳизаҳои ҷолиб пешниҳод шудаанд. Ҷунончи, С. Шербоев дар рисолаи докторӣ таҳти унвони «Асосҳои илмию методии таълими синтаксиси ҷумлаҳои содаи забони тоҷикӣ дар синфҳои V ва VIII» асосан роҳи усулҳои таълими «Ибора», «Ҷумла» ва «Сараъзоҳои ҷумла»-ро дар иртибот ба мавзӯҳои қисмати наҳви “Барномаи забони тоҷикӣ (Барои синфҳои 5-11)” (Душанбе, 2006) баррасӣ намуда, андешаҳои пурмояву ҷолиби тавачҷухро зимни ба афқору ақидаҳои методистони рус иброз доштааст.

Дар рисолаи номзадӣ С. Аминов «Методикаи таълими матнсозӣ дар дарсҳои забони тоҷикӣ» (1995) ва фишурдаи он «Матн ва таълими он дар мактаб» (2002) доир ба матн ҳамчун як воҳиди синтаксисӣ, хусусиятҳои ҷудоғонаи алоқа ва муносибатҳои мухталифи байни ҷумлаҳои таркиби матни яклухт, аломатҳои ҳоси матн ва тафовути онро аз дигар воҳидҳои забонӣ бо мисолҳои фаровон ва баҳсу баррасиҳои

судманд анҷом додааст. Мавсуф чунин аломатҳои барҷастаи матнро муайян намудааст: «а) аз ҷиҳати мантику мавзӯ ба ҳамдигар алоқаманд будани ҷумлаҳо; б) мақсади асосӣ ва мавзӯи муайян доштан; в) дорои мустақилияти нисбӣ будан; г) ба воситаҳои грамматикӣ ташаккул ёфтани вазифаи пайвандакҳо, ҷонишин, пешояндҳо, аъзои туфайлӣ, воҳидҳои эзоҳӣ; ғ) пай дар пай пайваст шудани ҷумлаҳо; д) баёни ботартиби фикр риоя мешавад; е) ҷумлаҳо робитаи мутаассилӣ ва мантикӣ доранд; ё) оғозу анҷом доштани матн» [113: 16]. Масъалаи инкишофи нутқи мурағаб, пеш аз ҳама, ба омӯхтани қонунҳо, роҳҳо ва воситаҳои алоқии ҷумлаҳои мустақили матн вобаста аст. Дар раванди таълими фанни забони тоҷикӣ баррасии ҷумлаҳои мурағабӣ матн ҳам аз ҷиҳати шакл ва ҳам аз лиҳози маъно сурат мегирад.

Профессор С. Э.Негматов бори нахуст дар қаламрави собиқ Иттиҳоди Шуравӣ ба пажӯҳиши таълими забони давлатӣ дар макотиби миёнаи таҳсилоташон ба забони русӣ машғул гашта, рисолаи доктории «Асосҳои илмии таълими лексикаи забони тоҷикӣ дар шароити дузабонии русӣ ва тоҷикӣ»-ро дар шароити билингвизм манзури аҳли илму маориф намудааст. Муаллиф асосҳои назариявӣ-методологии таълими луғатро дар ҳамбастагӣ бо воҳидҳои забон таҳқиқ намуда, ҳамзамон, роҳу усулҳои судманди тақмили таркиби луғавии хонандагони русзабонро дар ҷараёни омӯзиши забони тоҷикӣ пешниҳод кардааст.

Бо оғози фаъолияти Шурои диссертсионӣ дар назди Донишгоҳи миллии Тоҷикистон ва Академияи таҳсилоти Тоҷикистон (с.2010) аз рӯи ихтисоси назария ва методикаи таълими забонҳои русӣ, тоҷикӣ ва хориҷӣ силсила корҳои илмӣ оид ба методикаи таълими ин фанҳо бомуваффақият ба дифоъ расида, барои пешрафт ва рушди методикаи таълими забонҳо, аз ҷумла, забони тоҷикӣ дар муассисаҳои таълимии Тоҷикистон заминаи мусоид фароҳам намудаанд. Бахусус, рисолаҳои доктории муҳаққиқон Г. Ҳочиматова, Л. Рӯзиева ва рисолаҳои номзадӣ М. Товбаева, Т. Ашӯрова, Н. Маҷидова, М. Тағоева, К. Гадоев, М. Камолова, А. Ёқубова, А.

Иноятбекова, М. Сафарова, Н. Партов, Ҳ. Сатторова, Ш. Котибова, С. Зоиров ва чанд нафари дигар дар самти пажухиши масъалаҳои мубрами таълими забонҳо муҳим махсуб меёбанд.

Аз ҷумла, дар рисолаи номзодии Н.Партов «Методикаи таълими фасли муқаддимавии «Синтаксис (наҳв) ва аломатҳои китобат» дар синфҳои 5 таҳсилашон ба забони тоҷикӣ» дар заминаи таъсису таҳлилу хулосабарорӣ коркарди методии равиши ҳар як дарси ба таълими курси муқаддимавии синтаксис баррасӣ карда шудааст. Дар заминаи истифода аз методу усулҳои баргузида коркарди методии мавзӯҳои боби синтаксис дар заминаи муносибати босалоҳият ба таълим пешниҳод карда шудааст.

Осори гаронарзиши Камолиддинов Б., Гаффоров Р., Қосимова М. Н., Рустамов Ш., Атобуллоев С. ба таҳқиқи масоили синтаксис бахшида шуда, муҳаққиқони варзидаи тоҷик Қурбонов М., Хоҷаев Д., Шербоев С., Казаков Б.И., Давлатова М., Набиев М., Розиков Ҷ., Ҳошимов М. перомуни таълими забони тоҷикӣ, махсусан, таълими синтаксис, дар заминаи осори классикон андешаҳои муфид пешниҳод кардаанд.

Илова бар ин, муҳаққиқони хориҷӣ, аз қабилӣ Никитина Е.И., Ладыженская Т.А., Бабайтсева В.В., Казакова Л.Ф., Купалова А.Ю., Триандафилиди Т., Сисолятина А.А., Романенкова О.А., Лойченко А.Б., Рамазанова Р.Р. низ ба ин масъала рӯй оварда, дар ҳалли муаммоҳои таълими синтаксис саҳми босазо гузоштаанд.

Аммо, то ҳол асосҳои илмӣ-методии таълими синтаксиси забони тоҷикӣ дар синфҳои 8-9-ум дар заминаи матнҳои осори классикон, ки вижагиҳои хос дорад, мавриди омӯзиш ва ҳаллу фасли махсус қарор нагирифтааст. Маълум аст, ки таълими ҷумлаҳои сода дар синфи 8-ум ва ҷумлаҳои мураккаб дар синфи 9-ум мушкилоти зиёд дошта, бояд бо метод ва роҳу усулҳои хос ба роҳ монда шавад. Ҳамчунин, ташаккули салоҳиятҳои забониву иртиботии хонандагон, ташаккули нутқи шифоҳию хаттӣ, кор бо матни осори классикон, луғатомӯзӣ дар асоси

вожаҳои душворфаҳм ва роичи забони тоҷикӣ, иҷрои маҷмуи машқҳо, супоришҳои шифоҳӣ, хаттӣ ва амсоли он низ тавбаам анҷом пазирад. Аз ин дидгоҳ, таҳқиқу омӯзиши масъалаи асосҳои илмӣ-методии истифодаи осори классикон дар дарсҳои забони тоҷикӣ (синфҳои 8-9) ва мавқеи он дар инкишофи нутқи мураттаби хонандагон дорои арзиши назариявӣю амалӣ буда, мубрамияти таҳқиқоти моро собит месозад.

Робитаи таҳқиқот бо барномаҳои илмӣ

Таҳқиқоти мазкур бо барномаи дурнамои илмии кафедраи методикаи таълими забон ва адабиёти тоҷики Муассисаи давлатии таълимии “Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Бобочон Ғафуров” таҳти унвони “Масъалаҳои таълими забон ва адабиёти тоҷик, услубшиносӣ” робитаи кавӣ дорад. Мавзуи таҳқиқии мавриди назар як чузъи корҳои илмӣ-тадқиқотии кафедраи мазкур буда, бобати коркарди низоми мураттаби таълими забони тоҷикӣ дар раванди методологияи илмӣ ва таҷрибаи пешқадами аз ҷиҳати илмӣ асоснок ва дар таҷриба санчидашуда сахми босазо хоҳад гузошт.

ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚОТ

Мақсади таҳқиқот коркарди низоми мураттабу мукаммали таълими забони тоҷикӣ дар асоси методологияи илмӣ ва таҷрибаи пешрафтаи аз ҷиҳати илмӣ асоснок ва дар амал санчидашуда бо назардошти махсусиятҳои таълими синтаксис дар синфҳои 8-9-уми муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ махсуб меёбад.

Вазифаҳои таҳқиқот. Дар асоси мақсади гузошташуда ҳалли вазифаҳои зерин дар мадди назар аст:

1. Таҳқиқи асосҳои илмӣ-методии таълими забони тоҷикӣ дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ, аз ҷумла, бозёфти роҳу усулҳои ташаккули нутқи мураттаби муҳассилин – хонандагони синфҳои 8-9 зимни таълими синтаксис дар асоси осори классикон;

2. Мушаххас намудани мазмун ва мундариҷаи таълими синтаксиси забони тоҷикӣ дар синфҳои 8-9 дар иртибот ба хусусиятҳои лексикӣ, грамматикӣ ва сохтори осори адабӣ;

3. Омӯзиши вазъи таълими синтаксиси забони тоҷикӣ дар синфҳои 8-9, таҳлили китобҳои дарсӣ, бознигарӣ ба стандарт ва барномаи таълимӣ;

4. Муайян намудани вазъи омӯзиши синтаксиси забони тоҷикӣ дар партави муносибати босалоҳият ба таълим дар муассисаҳои таълимӣ: шарҳи моҳияти аслии муносибати босалоҳият ба таълим ва матлабу муаммоҳо дар мавриди татбиқи амалии он дар раванди таълим;

5. Коркарди системаи машқҳо аз фанни забони тоҷикӣ бобати таълими синтаксис дар синфҳои 8-9 дар робита ба ташаккули малакаҳои коммуникативӣ (иртиботӣ) ва нутқи мурағабӣ хонандагон;

6. Таърифи ва ҷамъбасти натиҷаи корҳои озмоишӣ-таҷрибавӣ дар ташаккули салоҳиятнокии ва инкишофи нутқи мурағабӣ хонандагон дар заминаи осори классикон.

Объекти таҳқиқ асосҳои илмӣ-методиҳои таълими синтаксиси забони тоҷикӣ дар муассисаҳои таълимӣ зимни осори пандомӯзи классикон ба шумор меравад.

Мавзӯи (предмет) таҳқиқот роҳи усулҳои таълими синтаксиси забони тоҷикӣ дар муассисаҳои таълимӣ, аз ҷумла, кор бо осори классикон, маънидод ва ё тафсири абҷёт, шиносӣ бо сохтори наҳви забони классикӣ дар иртибот ба таълими синтаксиси ҷумлаҳои сода дар синфи 8 ва ҷумлаҳои мураккаб дар синфи 9 мебошад.

Фарзияи таҳқиқот. Таълими самараноки масъалаҳои асосии синтаксиси забони тоҷикӣ, тақмили фарҳанги нутқ, инкишофи нутқи мурағабӣ муҳассилин дар раванди таълими ҳамаҷонибаи забони тоҷикӣ барои хонандагони синфҳои 8-9 дар сурате имконпазир мегардад, ки, агар раванди омӯзиши муҳимтарин қисмати забоншиносии тоҷик – синтаксис дар заминаи осори классикон роҳандозӣ шуда, таъмини

салоҳиятҳои забонӣ ва коммуникативӣ (иртиботӣ), ташаккули маҳорат ва малакаи нутқи мурағабӣ хонандагон дастрас гардад.

Марҳалаҳои таҳқиқот. Таҳқиқот хусусияти назариявӣ-эксперименталӣ дошта, фарогири 3 марҳала буда, дар давоми 8 сол (солҳои 2015-2023) ҳаллу фасл шудааст. Чунончи:

Марҳалаи аввал (солҳои 2015-2017) – ҷамъовариҳои мавод ва омӯзиши сарчашмаҳои илмиву методӣ сурат гирифта, мушкилоти таҳқиқ, ҳадафҳо ва вазифаҳо муайян карда шуданд. Меъёрҳои таҳқиқ, ки объект ва субъектро муайян мекунанд, инчунин, фарзия, методология ва воситаҳои кори таҷрибавӣ мувофиқи меъёрҳо муқаррар карда шуданд; маводи ташхисӣ коркард гардида, мушоҳидаи раванди омӯзиши синтаксиси забони тоҷикӣ дар робита ба муносибати босалоҳият ба таълим дар заминаи осори классикон, роҳу усули ташаккули нутқи хонандагон зимни таълими синтаксис дар доираи ҷамъовариҳои маводи дидактикии ғирдовардашуда баррасӣ гардиданд.

Дар марҳалаи дуюм (солҳои 2017 - 2019) – раванди омӯзиш оид ба муаммоҳои таҳқиқоти илмӣ ва ҷанбаҳои концептуалии кор идомаву такмил ва методикаи таъсиси таҷрибавии кори диссертатсионӣ муайян карда шуда, модели сохторӣ-мундариҷавӣ, таҳия ва санҷиши маҷмуи шароитҳо дақиқ карда шуд; марҳилаҳои таҳлили таҷриба гузаронида шуда, натиҷаҳои он (озмоиш) муайян ва бар матни диссертатсия ворид ва таҳия карда шуд.

Марҳалаи сеюм (солҳои 2020-2023) - ҳулосаҳои назариявӣ ва амалӣ аз натиҷаҳои умумии таҳқиқот таҳия гардида, тамоюл ва принсипҳо, ки муқаррароти фарзияро тасдиқ мекунанд, ошкор карда шуданд; методҳои омӯрӣ-математикӣ, коркарди компютериҳои натиҷаҳои озмоиш ва пешниҳоди визуалии онҳо, коркарди системаи машқҳо оид ба таълими синтаксис дар робита ба ташаккули малақаҳои коммуникативӣ ва нутқи мурағабӣ иборат буданд; тавсиф ва ҷамъбасти натиҷаи корҳои озмоишӣ-таҷрибавӣ дар самти ташаккули нутқи мурағабӣ хонандагон дар асоси

осори классикон ва омода кардани мақолаҳо аз натиҷаҳои таҳқиқот барои чоп ва маърузаҳо дар чаласаҳои кафедра, конференсияҳои гуногун натиҷаи ҷаҳлияти таҳқиқотии моро ташкил доданд.

Асосҳои назариявии таҳқиқотро осори олимони забоншинос ва методистони маъруфи ватанӣ ва хориҷи кишвар аз қабилӣ Ш. Рустамов, Д. Тоҷиев, А. Мирзоев, М. Лутфуллоев, С. Аминов, А. Эшонҷонов, Б. Камолиддинов, М. Қосимова, М. Лутфуллоев, С. Шербоев, Ф. Шарифзода, С.Хочиев, Т.А.Дейкина, А.Д.Ладиженская, В.В. Виноградов, Е.И.Никитина, Ю.А.Стрелникова, Т.К.Донченко, А.С. Каримова, П.А.Лекант, О.Б.Сиротинина, В.В.Текучев, М.Т.Баранов, Т.А. Ладиженская, В.М. Чистяков, В.П. Озерская, ташкил менамоянд.

Асоси методологии таҳқиқотро муқаррароти мавҷуда дар иртибот ба методҳои таълими забони модарӣ, равишҳои муосир ва ҷанбаҳои гуногуни назария ва амалияи таълими синтаксиси забони тоҷикӣ ташкил доданд, ки ин ҳама, пеш аз ҳама, дар асарҳои С. Шербоев, С. Ҳочиев, С. Негматов, М. Норматов, Қ. Мухторӣ, Ф.Ниёзов ва дигарон ба тасвиб расидааст.

Дар раванди омӯзишу таълифоти қор аз методи машқ ва аёнӣ дар таълим, усулҳои проблемавӣ (масъалагузорӣ)-и таълим, озмунҳои муқарраркунӣ ва таълимӣ, ниҳоят, аз усули таҳлили статистикӣ бобати ҷамъбасту хулосабарорӣ аз натиҷаи экспериментҳои таъсисдодашуда истифода шудаанд.

Сарчашмаи маълумот. Ба сифати сарчашма (пойгоҳ) ва маълумотҳои муътамад осори педагогӣ, методӣ, психологӣ, дидактикӣ, лингвистӣ ва фарҳангшиносии олимони доир ба масъалаҳои таълими забони тоҷикӣ, методикаи таълими синтаксис, истифодаи маводи ибратомӯзи осори классикон дар таълими забони тоҷикӣ, муносибати босалоҳият, ташаккули салоҳияти забониву коммуникативӣ, моделҳои таҷрибавӣ, санадҳои меъёрӣ-ҳуқуқӣ ва ғайра истифода гардиданд.

Ҳамчунин асарҳо ва баромадҳои Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон, асарҳои шоиру нависандагони классики форс-тоҷик, санадҳои меъёриву ҳуқуқии Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соҳаи таҳсилот, Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи маориф», «Стратегияи миллии рушди маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистон то соли 2030» ва ғайра низ мавриди истифода ва баҳрабардорӣ қарор гирифтаанд.

Заминаҳои эмперикӣ. Асоси эмпирикии таҳқиқоти мавриди назарро омӯзиши адабиёти илмӣ-методи марбут ба мавзӯ, таҳлили Стандарт ва барномаи таълими забони тоҷикӣ, маводи китобҳои дарсӣ, озмоишҳои педагогии муқарраркуниву таълимӣ-методӣ барои муайян намудани мазмуни таҳсилот, вазъи таълими синтаксис ва сатҳи саводу дониши хонандагон, методи омории таҳқиқот ташкил медиҳад. Инчунин барои ҳалли вазифаҳои гузошташуда **методҳои таҳқиқотии зерин** истифода гаштанд:

- **бунёди-назариявӣ** (таҳлили лингвистӣ, психологӣ-педагогӣ, илмӣ-методӣ, таҳлили муқоисавии китобҳои дарсӣ ва дастурҳои таълимӣ);

- **эмперикӣ** (мушоҳида, озмоиш, таҷриба, таҳлили сифативу миқдории натиҷаҳои эксперимент, ҷамъбасти оморӣ ва хулосабандӣ).

- **методи мушоҳида** – мушоҳидаҳои дарозмуддат, мустақим, ғайримустақим;

- **методи ҷустуҷӯӣ** - кор бо муаллимон дар ҷустуҷӯии методҳои самаранок ва мақсаднок, ҳамкорӣ;

- **методи озмоишӣ (эксперименталӣ)** – озмоиш ва экспериментҳои педагогии муқарраркунанда ва ташаккулдиҳанда;

- **методи математикӣ** - омори математикӣ, саволнома-анкетаҳо ва ғ.

Методҳо вобаста ба мантиқи таҳқиқот ва вазифаҳо, ки дар ҳар марҳила зарурат доштанд, интихоб гардида, таҳлилу ҷамъбасти натиҷаҳои муқоисашудаи далелу маълумоти дар ҷараёни озмоиш

бадастомада дар шакли маълумоти оморӣ ва коркарди илмию амалии онҳо дар қолаби ҷадвалҳо низ пешниҳод гардидаанд.

Пойгоҳи таҳқиқотро гимназияи № 2, муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумии №12 ва №24-и ноҳияи Б. Гафуров ва муассисаи таҳсилоти миёнаи умумии № 6-и шаҳри Хучанд ташкил медиҳад.

НАВГОНИҲОИ ИЛМИИ ТАҲҚИҚОТ ИБОРАТ АЗ ИНҲОСТ:

1. Бори нахуст дар илми лингводидактикаи ватанӣ коркарди асосҳои илмӣ-методи таълими синтаксиси ҷумлаҳои сода ва мураккаби забони тоҷикӣ дар асоси осори классикон сурат гирифта, натиҷаҳои он дар муассисаҳои таълимӣ санҷида шудааст;

2. Таълими синтаксиси забони тоҷикӣ дар асоси осори классикон дар партави муносибати босалоҳият ба таълим дар муассисаҳои таълимӣ ҳамаҷониба таҳқиқ гашта, дар ин раванд ба моҳияти аслии муносибати босалоҳият дар таълим равшанӣ андохта, муаммоҳо дар мавриди татбиқи амалии муносибати босалоҳият ба таълим муқаррар карда шудааст;

3. Собит гардид, ки ташаккули нутқи мураттаби хонандагон дар асоси осори классикон бо истифода аз модели (амсилаи) пешниҳодшудаи таълимӣ бо ҳадафҳо ва вазифаи аслии ҳеш – муайян намудани моҳият ва асосҳои фароҳам овардани шарту шароити муоширату муомилоти байниинсонӣ дар бобати асолатҳо ва риояи принципҳои муҳимми дидактикӣ-иттилоотӣ, тарбиявӣ, рушд ва таҳлилӣ-ҷамъбасти мақоми хосро метавонад доро бошад;

4. Тавсиф ва ҷамъбасти натиҷаи корҳои озмоишӣ-таҷрибавӣ дар самти ташаккули нутқи мураттаби хонандагони синфҳои 8-9 дар ҷараёни таълими синтаксис дар асоси осори классикон собит кард, ки дар заминаи модели пешниҳодшуда хонандагон метавонанд ба фазои салоҳияти забонӣ ва коммуникативӣ дар сатҳи талаботи Стандарт ва барномаи таълими забони тоҷикӣ хубтар ва амиқтар ворид шаванд;

5. Ниҳоят, дар системаи таълимии пешниҳодшуда дар муқоиса бо таълими анъанавии синтаксиси забони тоҷикӣ пешравӣ ва салоҳиятмандии муҳассилин бештар рушд ёфта, бахусус, татбиқи он дар асоси осори классикон метавонад мусбат арзёбӣ гардад.

Нуктаҳои ба ҳимоя пешниҳодшаванда:

1. Бори аввал тадқиқот бо мақсади аз ҷиҳати илмиву методӣ ба роҳ мондани таълими синтаксиси ҷумлаҳои содаву мураккаби забони тоҷикӣ дар синфҳои 8-9 дар доираи осори ибратомӯзи классикон пешниҳод гардидааст.

2. Бори аввал натиҷаҳои коркарди мавзӯҳои дар асоси маводи осори классикон баррасишуда дар раванди озмоиши таълимдиҳанда дар гимназияи № 2 ва МТМУ-и №6, 12-и ноҳияи Бобоҷон Ғафуров ва №24-и шаҳри Хучанди вилояти Суғд санҷида ва ҷамъбасту хулосабарорӣ карда шуда, ба тасдиқи фарзияи пешниҳодкардаи мо асос гузоштааст.

3. Ҷояи асосии муносибати босалоҳият ба таълим дар амал истифода карда тавонистани дониш, малака ва маҳорат буда, муносибати босалоҳият ба таълим тавассути фардиқунонии раванди таълим ва фаъолнокии шахсияти омӯзанда амалӣ карда шудааст.

4. Дар баробари истифода аз методҳои шифоҳии таълим раванди озмоиши таълимӣ муайян намуд, ки қорбасти методҳои таҳлил ва машқ: тартиб додани ҷумлаҳои сода, сохтани ҷумлаҳои мураккаб ва монанди инҳо шавқу завқ ва фаъолияти хонандагонро дар ҳар дарс тақвият мебахшад. Бахусус, агар онҳо мустақилона аз осори классикон мисолҳои мувофиқро доир ба хели ҷумлаҳои забони тоҷикӣ дарёфт ва баррасӣ карда тавонанд.

5. Масъалаи ташаккул додани нутқи мураттаби хонандагон дар асоси осори классикон зимни таълими синтаксиси забони тоҷикӣ бори аввал дар доираи озмоиши таълимӣ роҳандозӣ гардидааст.

Аҳамияти назариявии таҳқиқотро, пеш аз ҳама, рӯй овардан ба ақидаҳои пешқадами забоншиносони маъруфи ватаниву бурунмарзӣ,

андешаҳои педагогҳо ва методистони шинохтаи тоҷику рус, қарору фармонҳои Вазорати маориф ва илми Тоҷикистон ва пешниҳоду дастур ва супоришҳои дар Паёмҳои ҳарсолаи худ баррасинамудаи Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар Маҷлиси миллий ва Маҷлиси намоёндагони Ҷумҳурии Тоҷикистон тақвият бахшидаанд.

Аҳаммияти амалии таҳқиқот: Маводи назариявӣ ва дидактикии дар рисола пешниҳодшуда ба омӯзгорон дар ташкили бонизоми дарс ва баланд бардоштани самаранокии машғулиятҳо ёрии амалӣ хоҳад расонд. Дар диссертатсия намунаи методҳо барои таълими босамари синтаксис, системаи машқҳо, супоришҳо, намунаи таҳлилҳои синтаксисӣ дар синфи 8-9 пешниҳод шудааст. Баррасӣ ва самаранокии онҳо на танҳо барои фаҳмидани синтаксиси ҷумлаҳои сода ва мураккаб, ҳамчунин, идроки маъноҳои барҷаставу баланди осори адабӣ ба хонандагон имкон хоҳад дод.

Боварӣ дорем, ки истифодаи системаи машқу супоришҳо, ки барои санҷиши дониши хонандагон дар озмоиши таълимӣ дар таҷриба санҷида шудаанд, дар факултетҳои филологии мактабҳои олии хангоми таълими фанни методикаи таълими забони тоҷикӣ, забони адабии ҳозираи тоҷик ва дар курсҳои тақмили ихтисоси омӯзгорони фанни забон ва адабиёти тоҷик метавонад мавриди истифода қарор гирад. Шиносоӣ бо натиҷаҳои таҳқиқ дар семинару мизҳои мудаввар ва конференсияҳо ва баррасӣ намудани маърузаҳо низ барои шунавандагон басо шавқовар хоҳад буд.

Дарачаи эътимоднокии натиҷаҳои таҳқиқот. Дақиқ будани асосҳои методологӣ ва назариявӣ, истифодаи методу машқҳои ба эҷодкорӣ водоркунандаи хонандагон, тасдиқ гардидани фарзияи дар муқаддимаи қор пешниҳодшуда, бахусус, дар раванди озмоиши таълимӣ дар ҷаҳор муассисаи таълимии вилояти Суғд, қорқарди маълумоти озмоишҳо ва эътироф гардидани маърузаҳои қироатшуда дар семинару

конференсияҳо аз тарафи шунавандагон ва интишори мақолаҳои марбут ба мавзӯ далели эътимоднокии натиҷаҳои таҳқиқот мебошанд.

Мутобиқати диссертатсия ба шиносномаи ихтисоси илмӣ. Муҳтавои таҳқиқоти диссертатсионӣ ба бандҳои 1, 2, 3 ва 4-уми шиносномаи ихтисоси 13.00.02 – Назария ва методикаи таълиму тарбия (13.00.02.04– Назария ва методикаи фанҳои гуманитарӣ (таҳсилоти миёнаи умумӣ)) тибқи фармоиши КОА-и назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон мувофиқат менамояд.

Саҳми шахсии довталаби дараҷаи илмӣ дар таҳқиқот аз асоснок гардонидани ғояҳои асосии рисола, коркарди амсилаи концептуалие, ки дар асоси муносибати босалоҳият ба таълими забони тоҷикӣ дар заминаи осори пандомези классикон дар синфҳои 8-9, ташкили озмоишҳои педагогии муқарраркунанда ва таълимӣ (ё худ ташаккулдиҳанда) ва, албатта, бобати омӯзиш ва таҳлилу баррасии маводи илмиву методӣ назаррас аст.

Тасвиб ва амалисозии натиҷаҳои диссертатсия. Натиҷаҳои таҳқиқоти илмӣ мунтазам дар маҷлис ва семинарҳои илмӣ-методии кафедраи методикаи таълими забон ва адабиёти тоҷик ва маҷлисҳои Шурои илмии факултети филологияи тоҷик, конференсияҳои илмиву амалии МДТ “Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Б.Ғафуров” ва дар дигар конференсияҳои байналмилалӣ ва ҷумҳуриявӣ оид ба методикаи таълими забон ва адабиёти тоҷик, ки дар шаҳрҳои Хучанд ва Душанбе баргузор гаштаанд, қироат шуда, мавриди муҳокима қарор гирифтаанду натиҷаҳои асосии он ҳангоми таъсиси озмоишҳои педагогӣ дар муассисаҳои таълимии гимназияи давлатии №2, ноҳияи Б.Ғафуров муассисаи таҳсилоти миёнаи умумии №12 ва №24-и ноҳияи Б. Ғафуров, дар муассисаи таҳсилоти миёнаи умумии №6-уми шаҳри Хучанд, ки пойгоҳҳои методии кафедраи методикаи таълими забон ва адабиёти тоҷики МДТ “ДДХ ба номи академик Б. Ғафуров” ба ҳисоб мераванд, санҷида шудаанд.

Интишорот аз рӯйи мавзуи диссертатсия. Нуктаҳо ва хулосаҳои асосии диссертатсия дар 21 мақола, аз ҷумла, 5 мақола дар маҷаллаҳои илмии тақризшавандаи КОА-и назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ва 16 мақола дар маҷмуаҳои гуногуни илмӣ ба ҷоп расидааст.

Сохтори рисола. Рисола аз муқаддима, тавсифи умумии тадқиқот, ду бобу шаш зербоб, хулоса, тавсияҳо оид ба истифодаи амалии натиҷаҳои тадқиқот ва рӯйхати адабиёт фароҳам омадааст.

БОБИ 1. АСОСҲОИ ЛИНГВОДИДАКТИКИИ ИСТИФОДАИ ОСОРИ КЛАССИКОН ДАР ДАРСҲОИ ЗАБОНИ ТОҶИКӢ (СИНФҲОИ 8-9-УМ) ВА МАВҶЕИ ОН ДАР ИНКИШОФИ НУТҚИ МУРАТТАБИ ХОНАНДАГОН

1.1. Инкишофи нутқи мураттаби хонандагони синфҳои 8-9-ум дар раванди омӯзиши синтаксиси ҷумлаҳои сода ва мураккаб

Навгониҳои соҳаи маориф, таҷдиди назар гардидани принципҳо ва усулҳои инкишофи нутқи мураттаби мактаббачагон яке аз масъалаҳои мубрами лингвометодии таълими муосири забони тоҷикӣ мебошад. Вале курси мактабии забони тоҷикӣ ва масъалаи инкишофи нутқи хонандагон ҳамчун механизми таъмини салоҳияти иртиботӣ, мутобиқшавии иҷтимоӣ ва воситаи рушди фарҳангии хатмкунандагон ба кадри кофӣ назаррас нест. Бинобар он, дар қарорҳои перомуни фаъолияти муассисаҳои таълимӣ ва маориф дар даҳсолаи охир қабулшуда ба масъалаи тайёр кардани кадрҳои баландихтисоси педагогӣ тавачҷуҳи зарурӣ раван гаштааст. Нуқтаи асосӣ дар ин маврид иборат аз он аст, ки хонандагон бояд босавод, салоҳиятнок, бомасъулият ташаббускор ва худшинос ба воя расанд. Ҳамчунин, барои ташаккули сифатҳои мазкур ва баланд бардоштани сатҳи таълиму тарбия ва дараҷаи баланди илмиву методии ҳар як фан, тақмили нақшаву барномаҳо, китобҳои дарсӣ ва воситаҳои ёрирасон, роҳу усулҳои истифодаи омӯзишу парвариш тавассути корбурди иттилоот ва фановариҳои муосир бояд роҳандозӣ карда шавад.

Зарур ба таъкид аст, ки барои ҳалли масъалаҳои номбаршуда дар шароити имрӯзаи Тоҷикистон, пеш аз ҳама, баланд бардоштани сифати таълими забони тоҷикӣ ва тарбияи кадрҳои баландихтисос нақши ҳалкунанда дорад. Инчунин, масъалаи рушди забони тоҷикӣ ба ҳайси забони давлатӣ ва забони русӣ ба ҳайси забони муоширати байни миллатҳо аз самтҳои афзалиятноки сиёсати Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ҳисоб меравад, ки ин нуқта дар Конститутсия ва

Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон таъкид гардидааст. Ҳамчунин баррасии фармони Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон аз 30-юми августи соли 2019-ум таҳти унвони «Дар хусуси такмили таълим ва омӯзиши забонҳои русӣ ва англисӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон» сиёсати Ҳукумати Тоҷикистонро бобати забони давлатӣ ва омӯзиши забонҳои русиву англисӣ дар оянда боз ҳам дақиқтар муайян менамоянд.

Дарвоқеъ, нишондодҳои дар фавқ баррасишуда гувоҳӣ аз он медиҳанд, ки сатҳу сифати таълими забони тоҷикӣ (давлатӣ) ва роҳу усулҳои судманди омӯзиши забонҳои русиву англисӣ аз ҷониби муҳассилини муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ ҷиҳати рушди таълими забонҳо мусоидат хоҳад кард. Аз ин лиҳоз, роҳҳои баланд бардоштани сифати таълими забони тоҷикӣ дар синфҳои V-IX, ки дар раванди он асосҳои меъёрии фонетика, лексика ва грамматика омӯхта мешаванд, бояд ҷустуҷӯ ва беҳтар карда шавад.

Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон, Вазорати маориф ва илми ҶТ пайваستا кӯшиш менамояд, ки низоми таълим таҷдиди назар гардад ва яке аз ҷунин тадбирҳои мушаххас ба тасвиб расидани «Стратегияи миллии рушди маориф то давраи солҳои 2030» маҳсуб меёбад. Тибқи ин ҳуҷҷат пешниҳод мешавад, ки то соли 2030-юм стандарту барнома ва китобҳои дарсӣ ҳамчун асоси донишомӯзӣ, сарчашмаи боэътимоди тарбияи насли наврас ва ҷавон дар руҳияи баланди худшиносии миллӣ, садоқат ба арзишҳои умумибашарӣ ва инсонӣ, парвариши ҳисси ватандӯстӣ ва меҳанпарастӣ таҳия ва таълиф гардида, дар асоси низоми ҷадиди «муносибати босалоҳият ба таълим» ба роҳ монда шавад.

Мебояд таъкид намуд, ки сатҳи саводнокӣ ва маданияти сухани шахс яке аз нишонаҳои салоҳиятнокӣ буда, ин нуқта аз тарзи гуфтугӯ баён зоҳир мешавад. Ҷунонки академик М. Шакурӣ қайд менамояд: “Ба вучуд овардани ҷомеае, ки аз ҷеҳраи инсонии он нури маънавият меборад, аз саводи баланд ва хушсаводӣ шурӯъ мешавад, ки низ бо аз

худ кардани адабиёти классикии форсӣ-тоҷикӣ даст хоҳад дод. Агар хушсаводи маънавӣ дар ҷомеа реша давонад, бесаводон низ аз он бебаҳра нахоҳанд монд, тамоми ҷомеа нур хоҳад гирифт” [110:17].

Ташаккули салоҳиятҳои забони хонандагон дар раванди таълими забони тоҷикӣ, аз ҷумла, синтаксис сурат мегирад ва он яке аз қисматҳои муҳими омӯзиши фанни забони тоҷикӣ дар муассисаҳои таълимист. Ҷумла дар ҷараёни нутқ воситаи асосӣ ва хурдтарини робитаи (алоқои) байни одамон ба шумор меравад. Омӯзиши наҳви забони тоҷикӣ аз ибора шуруъ мешавад ва мавқеи онро дар барномаҳои забони тоҷикии садаи ХХ профессор С. Шербоев чунин таъкид мекунад: “Синтаксис илмест, ки дар он, ба ҷуз ҷумла, аз охири солҳои 60-ум ва ибтидои солҳои 70-уми асри ХХ хусусиятҳои гуногуни ибора низ (дар забоншиносии тоҷик) мавриди омӯзиш қарор дорад. Бинобар ҳамин, дар барнома ва китобҳои дарсии синтаксиси забони тоҷикии мактабӣ дар муқоиса бо таълими, умуман, ҷумла... ба масъалаи таълими ибора низ эътибори зарурӣ дода шудааст. Ва аз ҳамин лиҳоз мегӯянд: «Синтаксис илмест, ки ибора ва ҷумларо меомӯзад»» [105:337]. Мақсади таълими синтаксис ду нукта дар мадди назар бояд қарор дошта бошад:

а) инкишоф додани мустақилияти тафаккури абстрактии муҳассилин;

б) такмил додани нутқи шифохиву хаттии мураббаъи босаводона.

Барои ноил шудан ба мақсадҳои мазкур лозим аст, ки корҳои зерин ба дурустиву огоҳона анҷом дода шавад:

1. Хонандагон роҳҳои асосии алоқои калимаву ҷумлаҳоро ба дурустӣ аз худ намоянд;

2. Муносибатҳои маъноии қисматҳо (калима, таркиб ва ибораҳо)-и таркибии ҷумлаҳои сода ва ҷумлаҳои содаи таркиби ҷумлаҳои мураккабро шарҳ дода тавонанд. Ба ин мақсад, асосан, тавассути гузаронидани ҳелҳои гуногуни таҳлили грамматикӣ ноил шудан мумкин аст.

3. Огоҳона фаҳмидан ва истифода карда тавонистани хелҳои гуногуни алоқаи калимаҳо ҳам дар нутқи шифоҳӣ ва ҳам дар нутқи хаттӣ, ба маврид кор фармудани аломатҳои китобат, иҷрои талаботи машқҳои гуногун ва супоришҳое, ки хонандагон вобаста ба қоидаҳои омӯхташон мустақилона (аз худ тартиб додани ҷумлаҳо ва матнҳои гуногун) ба субут мерасонанд, мусоидат хоҳад кард.

Ҳадафи асосии таълими синтаксис дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ иборат аз он аст, ки бояд хонандагон на танҳо донишҳои марбут ба қоидаҳои синтаксисро аз бар намоянд, балки онҳоро дар нутқи мустақилонаи худ бомаҳорат ва мавқеъшиносона истеъмол карда тавонанд. Таълими системаноки қисмати синтаксис дар синфҳои УШ-1X ба роҳ монда мешавад ва он идомаи курси муқаддимагии «Синтаксис (наҳв) ва аломатҳои китобат» мебошад, ки дар синфи V дар ҳаҷми 14 соат омӯзонида мешавад. Маълумоти назарӣ доир ба ҷумла ва сараъзоҳои ҷумла дар синфҳои ибтидоӣ пешкаш мегардад. Аз ин лиҳоз, вазифа ва мақсади таълими курси системаноки синтаксиси забони тоҷикӣ дар синфи VIII-IX мустаҳкам намудани донишҳои муқаддамотии хонандагон мебошад. Омӯзиши ҷумла, сохтори он ва истифодаи мавридшиносона барои изҳори андешаи шахсӣ, ташаккули салоҳияти муоширату муносибати иҷтимоӣ ва табодули афкор чун воситаи асосӣ хидмат мекунад ва ба инкишофи нутқи хонандагон, ки яке аз масъалаҳои калидии методикаи таълим ва вазифаи асосии дарси забони тоҷикӣ ва мақсади ниҳонии таълими синтаксис маҳсуб меёбад, мусоидат менамояд. Аз ин ваҷҳ, дар муассисаҳои таълимӣ вазифаи корҳои таълимиву тарбиявӣ муаллимон иборат аз он аст, ки нутқи хонандагон давра ба давра такмилу инкишоф дода шавад, то ки дар онҳо малакаи баёни мураттаб чи дар нутқи шифоҳӣ ва чи дар нутқи хаттӣ ҳосил карда шавад.

Мебояд таъкид сохт, ки тибқи талаботи “Стандарт ва барномаи таълими забони тоҷикӣ барои синфҳои V-XI”, дар муассисаҳои таълимӣ

инкишоф додани ду навъи нутқи хонандагон - шифохӣ ва хаттӣ дар назар дошта шудааст. Дар раванди таълими мавзӯҳои фанни забони тоҷикӣ ҳар як омӯзгор назди худ мақсад мегузорад, ки доир ба инкишофи нутқи хонандагон корҳои муайяну мушаххасро сомон диҳад. Барои ин зарур аст, ки омӯзгорон барои баррасии қоидаҳои грамматикӣ ва маълумоти назарӣ аз намунаҳои беҳтарини нутқ истифода баранд. Аз хусуси масъалаи мазкур методист Қурбонов М. чунин мулоҳизаронӣ кардааст: “Мақсади таълими грамматика фақат иборат аз ҳифз намудани қонуну қоидаҳои забон нест. Мақсади омӯзонидани грамматика, пеш аз ҳама, аз он иборат аст, ки хонандагон дар нутқи хаттӣ ва даҳонии худ ин ва ё он шаклҳои грамматикӣ, ин ва ё он қолабҳои забониро дуруст кор фармуда тавонанд, фикрашонро мувофиқи нормаҳои забон ифода кунанд” [52:3].

Барои ташаккули нутқи мурағабӣ хонандагон донишҷӯи асосҳои лингводидактикии омӯзиши синтаксиси забони тоҷикӣ аҳаммияти калон дорад ва онро на бо роҳи аз худ кардани қоидаву таърифҳои грамматикӣ, балки дар заминаи кор бо матнҳо, ҳосатан матнҳо (мисолҳо) аз адабиёти классикӣ омӯзонидан самарабахш хоҳад буд, зеро истифодаи чунин матнҳо дар инкишофи нутқи хонандагон ва рушди нерӯи зеҳнии онҳо ҳамеша нақши бориз доранд. Барои ин тарзи баёни нависанда ба толибилмон ҳамчун намуна муаррифӣ гашта, онҳоро водор созад, ки дар баёни афкори андеша аз калимаву ибора ва таркибҳои наву ҷолибро интихоб кунанд. Ин амал дар давраи омӯзиши синтаксис натиҷаи дилхоҳ мебошад. Дар ин масъала мо андешаҳои методисти рус Е.А.Баринава ва дигаронро ҷонибдорӣ менамоем. Ӯ қайд менамояд, ки “омӯзиши синтаксис барои дарки ягонагии забон ва тафаккур, ногузирии мутобиқати табиӣ машғулиятҳо оид ба инкишофи нутқ ва тафаккур шароити мусоид фароҳам меорад: Ин мутобиқат (нутқ ва тафаккур – Р.М.) асоси аҳаммияти бештар зоҳир намудан ба методикаи таълим пурмахсул мешавад, зеро дар ин вақт диққати хонандагон ба он

равона мешавад, ки чаро ва бо кадом мақсад чунин сохтори ҷумларо дар нутқ истифода мебаранд” [21: 313].

Бояд тазакурр дод, ки инкишофи нутқи шифоҳӣ ва хатгӣ, тарбияи малакаи ибораю ҷумласозӣ ва содаю равон ифода кардани фикр, дар маҷмуъ, дарси инкишофи тафаккур, хотира, малака ва маҳорати суҳанварӣ ба шумор меравад. Ақидаи мазкурро методист Казаков Б.И. чунин изҳор доштааст: “Яке аз камбудихоии забоншиносии имрӯза ва таълими забон дар мактабҳои маълумоти умумӣ ҳам дар он аст, ки ба мукамал омӯхтани табиат, хислату хусусият ва вазифаҳои нутқ эътибори лозима дода намешавад. Дар таълими забон фақат ба сохти забон ва грамматикаи он маҳз диққат дода, ба ҷиҳати амалии он, яъне инкишофи нутқи хаттиву шифоҳӣ кам машғул шудан боиси он гардидааст, ки талабагони мактаб солҳои охир аз одоби суҳан, фазилатҳо, кайфияти лутфу зарофатҳои он бебаҳра монда, баъзан фикри худро ҳам мурағбат ба маънӣ баён карда наметавонанд ва нуктаи мазкур дар мақолаҳои бархе аз методистон низ ба назар мерасад” [147:18].

Мебояд таъкид намуд, ки ин гуфтаҳо ҳанӯз оғози солҳои 80-уми асри гузашта рӯйи ҷоп омада буданд. Аммо мушоҳидаҳо аз ҷараёни таҷрибаи педагогӣ нишон медиҳад, ки қатъи назар аз муҳим будани маданияти нутқи шифоҳӣ дар мактаб ба масъалаи риояи забони адабӣ ва инкишофи нутқи шифоҳии талабагон эътибори дуруст дода намешавад. Аниқтараш як идда муаллимоне ҳастанд, ки дар хонандагон роҳҳои баргараф намудани монеаҳои инкишофи нутқро нағз намедонанд. Пас, чӣ бояд кард?...

Ба назари мо, яке аз омилҳои муҳимми инкишоф додани нутқи муҳассилин хониши бадеӣ ва азёд кардани матн ба шумор меравад. Чунки дар раванди хониши ифоданок ва дар ҷараёни азёдкунии матн, талабагон бо ибораву ҷумлаҳои тайёри нутқи зебову пурмаъно шинос шуда, сохти ҷумлаву ибораҳои образнок ва маҳорати бадеии

нависандаро мушоҳида менамоянд. Дар ин бобат, пеш аз ҳама, азбаркунии панду андарзҳо аз осори классикон ҷавобгӯи саволи пешниҳодшуда ва аввалин талабот буда метавонад. Масалан, методист Ю. Стрелникова ба таври боварибахш чунин афзудааст: “Бидуни шак, метавон гуфт, ки азхудкунии комили забон бидуни мутолиаи бадеӣ, аз ҷумла, адабиёти классикӣ ғайриимкон аст” [186:112]. Ба ифодаи дигар, таъкиди мазкур омӯзгоронро хушдор медиҳад, ки ба хонандагон дар алоқамандӣ бо мисолҳои хуби аз услубҳои гуногуни забони адабии ҳатӣ, махсусан, аз осори баргузидаи классикӣ таълим додани таърифу қоидаҳои грамматикӣ забони тоҷикӣ барои инкишофи нутқи шифоҳиву ҳатӣ, баҳусус, тафаккури мантиқӣ онҳо манбаи асосӣ махсуб меёбад. Инчунин, тақвият ва ҷонибдорӣ гуфтаҳои болоро метавон дар таъкидҳои зерини методистон Ш. Котибова ва Л. Иматова дучор омад: “Ҳар як таърифу қоидаи дар асоси чанд мисоли махсус интихобшуда танҳо нишонаи аз ҷиҳати назариявӣ забондон будани хонандагонро далолат мекунад ба. Дар ин ҳолат забондонӣ маҳдуд ва соҳавӣ гардида, танҳо дар мавридҳои зарурӣ дар синфи аудиторияҳои гуногун барои ҷавоб додан ба саволу супоришҳои марбут ба масъалаҳои гуногун... (доир ба фонетика, лексика, морфология, синтаксис, аломатҳои китобат ва ғ.) аз тарафи муаллим назорат ва натиҷагирӣ карда мешавад” [152:268].

Бо назардошти гуфтаҳои ин методистон зарур аст, ки барои минбаъд бо роҳи усулҳои нав рушду ташаккул додани нутқи ҳатӣ ва шифоҳии хонандагон вазъи кунунии таълими забони тоҷикиро таҳлилу баррасӣ намоем. Баҳусус, муайянсозии муаммоҳои ҷойдошта дар таълими синтаксис дар синфҳои 8-9-ум ба ташаккули усули таълими мавзӯи мавриди назари мо роҳнамои арзишманده хоҳад буд ва он ба омилҳои зерин иртиботи ногусастанӣ дорад:

1. На ҳамаи методҳои мавҷудаи таълим ба инкишофи нутқи ҳативу даҳонии мурағаб ба талабот ҷавобгӯянд. Ба ибораи дигар, он

роҳу усулҳо ба таъмин намудани равобити иртиботиву коммуникатсионӣ, мақсаднок истифода бурдани воситаҳои гуногуни нутқ равона нагардидааст. Маҳз аз ҳамин сабаб дар нутқи хонандагон нуқсон ва ё норасоии зиёд ба мушоҳида мерасад.

2. На ҳамаи методҳои таълимие, ки имрӯз мавриди истифода қарор дорад, бештар хусусияти маълумотдиҳӣ доранд. Аниқтараш, хонандагон бо ҳодисаҳои гуногуни нутқ (ҳиссаҳои нутқ, аъзоҳои ҷумла, услубҳои забон ва ғайра) ошно мешаванду бо роҳи аз бар намудани қоидаҳо дар бораи он маълумот пайдо мекунанд, вале имкон намеёбанд, ки чизи омӯхташонро амалан татбиқ намоянд. Аз ин вачҳ, беаҳаммияти зоҳир намудан нисбат ба инкишофи нутқи мурағабӣ хонандагон ва сайқал надодани қобилияти суҳанронии онҳо ба он оварда расонидааст, ки хонанда, новобаста аз он ки маълумоти назариявӣ дорад ва ё қоидаҳоро медонад, фикрашро озод ва сахҳ баён карда наметавонад: Масалан, таърифи пурқунанда ва ҳолро гуфта метавонад, яъне аз ҷиҳати назарӣ мусаллаҳ аст, аммо барои тасдиқи фикри хеш мисол оварда наметавонад.

3. Диққати омӯзгорону хонандагон, асосан, ба азхудкунии қоидаҳо, омӯзиши имлову истифодаи аломатҳои китобатӣ, ҳамчунин, масоили забоншиносии илмӣ равона гардида, аммо дар ин раванд ба ташаккули нутқ чандон эътибор дода намешавад. Инкишофи нутқи мурағаб аз намудҳои дигари кори таълим шинохта шуда, ба таври ҷудогона сурат мегирад.

4. Методҳое, ки дар таълими наҳв ба кор мераванд, дар асл, ба инкишофи нутқ тавассути забонмӯзӣ, баён карда тавонистани фикр равона нагардидаанд. Баъзе аз омӯзгорон дар ҷунин ақидаи нодурусте мебошанд, ки агар хонанда соҳиби қобилияти фитрӣ набошад, наметавон мурағабӣ муназзамбаёниро дар ӯ тарбия намуд.

5. Маъмулан аз нутқи шифоҳӣ бештар истифода мебаранд, лекин дар усули анъанавии таълим зимни истилоҳи инкишофи нутқ, пеш аз ҳама, инкишофи нутқи хаттӣ дар мадди назар аст. Вале, дар асл, усули

таълими аз тарафи омӯзгорон қабулшуда барои оmodасозии хонандагон ба ҳаёти воқеӣ ва ҳалли муаммоҳои зиндагӣ тавассути нутқи шифоӣ равона нашудааст. Аз ҷиҳати дигар, таҳти мафҳуми нутқи мурағаб дар мактабҳои миёна бештар навиштани корҳои хаттӣ дар назар дошта мешаваду бас.

6. Аз ин лиҳоз, инкишофи нутқи мурағаб бояд дар ҷараёни таълими тамоми фанҳо роҳандозӣ гардад, вале дар макотиби муосир ин кор чандон мушоҳида намешавад. Дар ин бобат ба фикри методистони ватанӣ Т. Миров, Қ. Хоҷаев, Ш. Исломов метавон розӣ шуд, ки чунин таъкид кардаанд: “Дар байни омӯзгорони гуногун нисбати инкишофи нутқи шифоӣ хаттии хонандагон талаботи ягона вучуд надорад. Аксари... омӯзгорон ғалатҳои лафзии шогирдонро нодида мегиранд” [62, 204].

7. Нутқ, асосан, дар ҷараёни муколамаи ду ва ё зиёда ашхос сурат гирифта, тадричан кас барои ибрози андешаи фардӣ ва нутқи монологӣ омода мегардад. Усулҳои анъанавии таълим ба омӯзонидани нутқи монологӣ мувофиқ буда, ба ташаккули нутқи муколамавӣ чандон мусоидат намекунад. Вале дар қиёс бо нутқи монологӣ афзалияти нутқи муколамавӣ дар он ба мушоҳида мерасад, ки шахс дар баробари шунидани сухани ҳамсӯҳбати хеш барои посух додан тавассути фаъолияти олиии асаб калимаҳои заруриро интихоб мекунад. Аз ин рӯ, тафаккур, кӯшиш намудан барои дарёфти ҷавоби мувофиқ ба саволҳо ва муассиру фаҳмо баён намудани андеша – ин ҳама ба инкишофи нутқ мусоидат мекунад.

8. Саҳеҳбаёнӣ, дар заминаи фаъолиятҳои зерини инсон ба роҳ монда мешавад: шунидан; дарк кардан ва татбиқ намудан. Аммо дар раванди имрӯзаи таълим ба ин тарафи масъала афзалияту аҳаммияти зарурӣ намедиханд ва ин сабаби ба дараҷаи кофӣ инкишоф наёфтани нутқи мурағаб, хусусан, нутқи шифоӣ мешавад.

Хулоса, дар бобати мувофиқи мақсад набудани он усулҳое, ки имрӯз дар таълими забони тоҷикӣ роиҷанд ва ба тақозои замон ҷавобгӯ нестанд, донишмандони соҳа андешаҳои гуногун баён кардаанд. Ин масъала дар Паёмҳои Президенти кишвар Эмомалӣ Раҳмон боз ҳам равшану возеҳ ишора шудааст, ки шеваҳои кӯхнаи усули таълими забони модарӣ дархури матлаб набуда, сабку равиши таълим бояд таҷдиди назар шавад.

Масъалаи мазкурро академик М. Лутфуллоев таҳлилу баррасӣ карда, чунин натиҷагирӣ намудааст, ки вазъи омӯзгоронро бозгӯӣ мекунад: “Агар аз муаллимони... фанҳо пурсед, ки чаро дониши бачаҳо аз фанни шумо бо ҳар ду по мелангад, тахминан, ҷавоб медиҳанд, ки: «Намедонам, ман дарс медиҳам, дарсҳоямро бо тайёрии пухта ва асбобҳои аёни мегузаронам». Бале, муаллим дарс медиҳад ва шояд тайёрии пухта ҳам бинад. Ана, касодии кори мо ҳам дар ҳамин аст. Мо дарс медиҳем ва ҳар рӯз мактаб меоему меравем. Вале оё дарси моро, мазмуни мавзӯи дарси моро, моҳияти назарию амалии дарси моро бачаҳо мефаҳманд ё не, ба ин коре надорем” [57:76].

Дар ҷараёни таълим бештар ба он таваҷҷуҳ мекунем, ки кадом мавзӯро бо кадом роҳу усул таълим диҳем. Аммо масъалаи муҳимтар аз он: мақсаду ҳадафи мавзӯи таълим аз назар дур мемонад. Ҳол он ки дуруст муайян кардани мақсади таълими мавзӯи дарс яке аз аввалин корҳо дар раванди таълим маҳсуб меёбад. Дар ин бобат, методист Ҳакимова Ш. қайд менамояд: “Мақсад меъёрест, ки шахс дар назди худ мегузорад ва барои расидан ба он мекӯшад... Мақсад на танҳо натиҷаро нишон медиҳад, балки шахсро барои расидан ба ин натиҷаҳо ҳидоят менамояд [170:247].

Аз норасоии дигар дар фаъолияти омӯзгорон равона намудани диққати асосӣ ба хотира аст, на ба инкишофи тафаккур. Масалан, хонанда ҳар чизи дар раванди дарс мавриди баҳрабардорӣ қарордодаро дар хона такрор менамояд ва бо ин иктифо меварзад ва дар ин ҳолат

ташаккули қобилиятҳои эҷодӣ, мустақилӣ ва ҷаҳолнокии ӯ камтар рушд мекунад.

Ҳамин тавр, интихоби роҳу усулҳои мувофиқи гузаронидани машғулиятҳо ҳам дар синф ва ҳам дар корҳои беруназсинфӣ аз унсурҳои муҳим ба шумор меравад ва ин талабот дар Стратегияи миллии рушди маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистон то соли 2030” низ таъкид шудааст. Мутобиқи Стратегияи мазкур: “Низомии нави маориф, ки мутобиқи тамоюлотҳои ҷаҳони муосир на ба дониш, балки ба салоҳиятнокии асосӣ ёфтааст, бояд ба донишомӯзон имконияти аз худ намудани салоҳияту малакаҳои асосии иҷтимоиро, ба монанди қабули масъулиятнокии қарорҳо ва банақшагирии пешравӣ дар касб, илмомӯзӣ дар давоми тамоми ҳаёт, тайёрии касбии дар бозори меҳнат талаботдошта, донишу малакаи барои худтақвину зарур, малакаи тарзи ҳаёти солим, арзишҳои ҷомеаи шаҳрвандӣ, таъмин намояд” [6:18].

Бо ишораи ин нукта равшан мегардад, ки ҳадафи таълими фанни забони тоҷикӣ ташаккул додани қобилияти дарккунӣ, тафаккури эҷодӣ ва фикрронии мустақилонаи хонандагон буда, ҳамзамон, ба рушди салоҳиятҳои забониву иртиботии толибилмон мусоидат кунад. Ин омил ба ақидаи муаллифи китоби «Таксономияи мақсадҳои таълим»-и Б. Блум низ метавонад ҳамвазн шавад. Яъне муаллиф иброз доштааст, ки яке аз вазифаҳои асосии таълим дар он аст, ки малакаи фикрронии эҷодкорона, салоҳияти ҳалли муаммо ва мустақилона қабул карда тавонистани қарорҳои мақсаднок дар хонандагон ташаккул дода шавад.

Пас, чунин саволе ба миён меояд, ки талабот нисбат ба нутқи мураттаб чӣ гуна бояд бошад?

Ба андешаи мо, барои самаранокии таълим ва ташаккул додани нутқи мураттаб, пеш аз ҳама, ба масъалаҳои зерин диққат додан лозим меояд:

1. Байни хонандагон бештар тариқи шифоҳӣ ташкил кардани муколама зарурат дорад. Онҳо аз дороиву имконоти забони модарӣ огоҳ

бошанд, муоширати озодона бо ҳамдигар ва ба таври суфтаву равон баён намудани фикрро омӯзанд.

2. Машку супоришот барои инкишофи нутқи хонандагон на танҳо хусусияти шиносоию маълумотгирӣ, балки бештар хусусияти амаливу эҷодкорӣ дошта бошад. Дар ин раванд хонандагон донанд, ки забонро на аз рӯйи қоидаву таърифҳо, балки қоидаҳои забонро дар асоси маводи забон аз худ намудан зарурат дорад.

3. Инкишоф додани нутқи хонандагон, ки вазифаи асосии дарсҳои забони тоҷикӣ, бояд дар алоқамандӣ бо дигар фанҳо, пеш аз ҳама, бо фанни адабиёт ба роҳ монда шавад. Зарур аст, ки омӯзгорон дар баробари омӯзонидани қоидаву назарияҳои забон инкишоф додани нутқи хаттӣ шифоҳии шогирдонро ҳамеша чун мақсади асосӣ ба эътибор гиранд.

4. Маълум аст, ки нутқ фаъолияти асосӣ ва ҳам мураккаби эҷодии инсон аст. Он танҳо аз сухан гуфтан иборат нест, балки мушоҳида, тафаккур ва тахайюлотро ҳам фаро мегирад, қобилияти шундан низ як қузъи нутқ аст. Аз ин рӯ, ба хонандагон, бояд тарзи дуруст ва эҷодии ибрази ақида ва ба таври фаҳмову нишонрас ҷавоб гуфтан ба суолҳои ҳамсуҳбат такмил дода шавад. Ё бояд донанд, ки фасоҳати сухан дар кӯтоҳбаёнӣ, мӯҷазӣ, истифодаи санъатҳои бадеию унсурҳои фолклор аст.

5. Ҳалли муаммову мушкилоти зиндагӣ тавассути ҳам нутқи шифоҳӣ ва ҳам хаттӣ сурат мегирад. Аз ин сабаб, лозим меояд, ки ҳам ба нутқи хаттӣ ва ҳам ба нутқи даҳонӣ як гуна афзалият дода, роҳҳои ташаккул додани ин ҳар ду ба таври доимӣ ва дар сатҳи баробар роҳандозӣ карда шавад.

6. Дар дарсҳои забон ҷиҳати инкишофи нутқи мурағабӣ хонандагон дар муқоиса бо нутқи монологӣ ба нутқи муқоламавӣ афзалияти бештар дода, бояд омӯзгорони забон ва адабиёт бомантиқ, бурро, бомаврид сухан гуфтанро, сараввал, худашон ҳамчун пешоҳанг ба роҳ монанд, баъдан аз шогирдон талаб намоянд.

Бояд гуфт, ки талабот дар дарсҳои забони тоҷикӣ нисбат ба инкишофи нутқи мураттаби хонандагон дар раванди таълими синтаксис бояд хеле бештар анҷом пазирад. Дар ҷараёни таълими синтаксис, ки хонандагон зиёдтар ба ҷумла ва хусусиятҳои он саруқор доранд, имконияти рушди нутқи шифоҳию хаттиашон ба ҳадди лозима даст хоҳад дод. Дар иртибот ба ин нукта, профессор С. Шербоев дуруст қайд менамояд, ки “Инкишофи нутқи мураттабро аз усулҳои муқаррарии омӯзиши таърифу қоидаҳои грамматикӣ, фонетикӣ, лексикӣ ва орфографӣ, ки дар заминаи калима, ибора ва ҷумлаҳои интихобшуда таълим дода мешаванд, фарқ бояд намуд. Албатта, дар алоқамандӣ бо мисолҳои мувофиқи аз услубҳои гуногуни забони адабии хаттӣ гирдоварда таълим додани маводи назариявӣ, таърифот ва қоидаҳои грамматикаи забони тоҷикӣ барои инкишофи нутқи шифоҳиву хаттӣ, баҳусус, тафаккури мантиқии хонандагон манбаи асосӣ ҳисоб меёбад [106:462]. Вале, сарфи назар аз ин ҳама, мебояд таъкид намуд, ки “Инкишофи нутқи мураттаб аз рӯи мазмуну мундариҷа дар ҳамаи қисматҳои забон сурат мегирад” [106:436].

Инчунин, мафҳуми нутқи мураттабро профессор Шербоев С. чунин таъриф кардааст: “Нутқи мураттаб - ин мувофиқи меъёрҳои орфоэпиви орфографияи (ҳамчунин, аломатҳои китобат) забони адабии ҳозираи тоҷик ба тарзи ҳам шифоҳӣ ва ҳам хаттӣ озодона баён карда тавонистани фикр – андешаву мулоҳиза ва ё ҳаёлотҳои фардӣ аст” [106, 462].

Олимон–методистон истифодаи ду методро дар таълими забони тоҷикӣ зимни инкишофи нутқи хонандагон таъкид намудаанд:

I. Методҳои назариявӣ, ки фарогири масъалаҳои зерин мебошад:

1) Омӯхтани асосҳои методологии илмҳо (мавқеи алоқии нутқ ва тафаккур дар ошкор сохтани роҳҳои самарабахши инкишофи нутқ).

2) Омӯхтани таҷрибаи бои гузаштагонамон – усули меросӣ ва дар заминаи онҳо пеш бурдани усули таълими забон, ҳамчун фанни таълимии муосир.

3) Омӯхтани тадқиқоти олимони шинохтаи ҷумҳурӣ ва бурунмарзӣ, омӯзиши фанҳои ба ҳам алоқаи мантиқидошта: лингвистика, педагогика, психология ва методикаи таълими ҳама гуна фанҳо.

II. Усулҳои эмпирикӣ (таҷрибавӣ), ки аз нуқтаҳои зерин махсуб меёбанд:

1. Омӯхтани таҷрибаи муаллимони соҳибкасбу эҷодкор, таҳлил ва ҷамъбасти маводе, ки дар заминаи мушоҳидаи фаъолият ва ё таҷрибаи кории онҳо доир ба роҳҳои рушд додани инкишофи нутқи хонандагон гирд оварда шудааст.

2. Омӯхтани корҳои хаттии хонандагон, ҳамчунин, дар байни хонандагони синфҳо таъсис додани анкетаҳо бо мақсади санҷидани қобилиятҳои нутқи шифоҳиву хаттии онҳо.

3. Таъсис додани озмоишҳои педагогӣ (муқарраркунанда ва таълимӣ, ташаккулдиҳанда) ва дар ин раванд таҳлил ва ҷамъбаст намудани натиҷаи донишҳои назариявӣ ва сатҳи инкишофи нутқи мураббӣ онҳо.

Мебояд тазаққур дод, ки маҳаки асосӣ дар доираи истифодаи ин се метод ва нуқоти ба онҳо иртиботдошта талаботи меъёриеанд, ки риояшон дар раванди таълими синтаксиси забони тоҷикӣ зарурат дорад. Талаби асосӣ нисбат ба нутқи шифоҳиву хаттии хонандагон равшану пурмазмун ва мантиқан дурусту возеҳ ифода кардани фикр дар раванди таълими синтаксис дар синфҳои 8-9 мебошад. Зарур аст, ки дар ин раванд нутқи шифоҳӣ бо нутқи хаттӣ алоқаи амиқ дошта, яке барои инкишофи навъи дигаре мусоидат намояд.

Вале маълум аст, ки дар баёни фикр ва ифода намудани мазмун байни нутқи хаттӣ ва шифоҳӣ тафовут ба назар мерасад. Бартариҳои нутқи хаттӣ аз он иборат аст, ки хонанда бобати баёни фикри худ зиёда

диққаташро ба тарзи ифодаи фикр, бахусус, ба пайдарпайии он ва, албатта, ба мавридҳои истифодаи аломатҳои китобат равона мекунад. Дар мавриди масъалаи инкишофи нутқ, ҳатман ҳолати китобхонию луғатомӯзии хонандагонро ба эътибор гирифтани зарур аст. Дар ин самт хониши берун аз синф ва мутолиаи асарҳои гуногун аз тарафи хонандагон аз чанд ҷиҳат муфид аст, ки дар ин раванд дониш ва захираи луғавии хонанда бӣ ва ҷаҳонбинияш васеъ мешавад; хонандаи ботаваҷҷуҳ зимни мутолиа бо қоидаҳои суҳангӯӣ ва имло бештар шиносӣ пайдо намуда, тарзи дурусти истифодаи калимаю ибораҳоро ба хотир мегирад. Хонандагони синфи 8-9-ро лозим аст, ки мунтазам ба хониши асарҳои бадеӣ рӯй оварда, тавассути чунин амал вежагиҳои беҳтарин намунаҳои нутқи зебову солим, адабиву маданияро омӯзанд. Барои ин омӯзгор метавонад, дар дарсҳои забони тоҷикӣ низ аз матнҳои бадеии дар китобҳои дарсии фанни адабиёт омада истифода барад. Ҳамчунин истифодаи порчаҳо аз асарҳои хусусияти тарбиявидошта, шеър ва ҳикояҳои аз ҷониби ровиёни касбӣ қироатгардида низ ба мақсад мувофиқ аст. Усули боз ҳам муфиди кор аз ҷониби ҳуди муаллимон ба таври бадеӣ қироат гаштани порчаҳои манзуму мансур буда, ҳамзамон зери назорати доимӣ қарор додани тарзи хониши бадеии хонандагон махсус меёбад, ки дар чунин раванди таълим, ба андешаи мо, метавон натиҷаҳои зеринро ба даст овард:

- а) захираи луғавии хонандагон ғанитар мегардад;
- б) онҳо қобилияти ба нақша гирифтани ва тибқи нақша баён кардани фикрашонро пайдо мекунанд;
- в) кӯшиш менамоянд, ки нутқашон мураббаъ ифода ёбад;
- г) ҳамеша дар назди худ мақсад мегузоранд, ки озодона дар мавзӯи дилхоҳ суҳбат карда тавонанд;
- ғ) бо истифода аз калимаҳои муносиби забони адабӣ ва санъати суҳан бе душворӣ ибрози ақида намоянд;

д) дар чараёни дарс ва берун аз он ҳаракат мекунанд, ки суханашон бурро, бехато, бомантиқ ва нишонрас бошад.

Ба назари мо, яке аз чунин роҳҳо ин аст, ки хонандагон баъзан фикрашонро доир ба мавзуи нақл ё иншо шифоҳӣ баён намуда, баъд хаттӣ ба қалам диҳанд, ба манфиати кор аст. Масалан, дар машқи 3 китоби дарсии “Забони тоҷикӣ” барои синфи 8 (дар сах. 80) вобаста ба матни аз осори Муҳаммад Ғазолӣ интихобшуда чунин талаб гузошта шудааст:

Машқи 3. Матро хонед ва мазмуни онро мухтасар нависед. Сипас, пуркуандаҳои бевоситаро аз матни навиштаи худ ёбед ва ба ҳар кадом савол гузored:

Подшоҳро нарду шатранҷ бохтан ва май хӯрдану гӯй задан ва шикор кардан пайваста набояд, зеро ки ӯро аз корҳо боздорад. Ҳар кореро вақтест. Чун вақт набошад, суд зиён гардаду шодӣ ғам гардад. Аммо хусравони пешин рӯзро ба чаҳор қисмат кардандӣ: як баҳра Эзидро парастидандӣ ва тоат кардандӣ, як баҳра андар подшоҳиву мулки хеш назар кардандӣ ва мазлумонро дод бидодандӣ ва доноёну хирадмандон тадбир карданд ва фармонҳо додандиву номаҳо навиштандӣ ва расулон фиристодандӣ. Ва баҳри севум аз хӯрдану хуфтан ва аз ин чаҳон баҳра баргирифтанд ва шодию хуррамӣ будандӣ. Ва баҳраи чаҳорум ба шикору чавгон задан ва он чӣ бад-ин монад машғул гаштандӣ.

Баҳроми Гӯр рӯзгори хеш ба ду ним кардӣ: як ними рӯз кори мардумон гузоридӣ ва як ними рӯз биосудӣ ва андар ҳама подшоҳии ӯ касе рӯзи тамом кор накардӣ.

Нӯшервони одил фармуда буд, то бар баландӣ рафтандӣ ва аз хонаҳое, ки дуд барнаомандӣ, бипурсидандӣ, ки чӣ будааст. Агар андак ғаме будандӣ, он аз эшон баргирифтӣ.

Ва набояд ки ҳеч подшоҳе раво дорад, ки омилони вай аз раият чизе ба ноҳақ биситонанд [12:80].

Машқи мазкур ба инкишофи нутқи хаттиву даҳонии хонандагон нигаронида шуда, азбар намудани луғатҳои он таркиби луғавии хонандагонро ганӣ мегардонад. Савол ва супоришоти зермашқ салоҳияти коммуникативии хонандагонро ташаккул медиҳад. Чунончи:

1. Кадом номро ба матн мувофиқ медонед? Чаро?

2. Шумо, аз он ки подшоҳони пешин рӯзро ба ҷаҳор қисмат ҷудо кардаанд, розиед? Шумо, агар подшоҳ мебудед, вақтро чӣ тавр истифода мебардед?

3. **Машғул гаштандӣ, қисмат кардандӣ** ва ба ин монанд ифодаҳоро дар забони имрӯза дар кадом шакл баён мекунанд?

Дар синф хонандагоне ёфт мешаванд, ки онҳо маъноӣ калимаҳои **шатранҷ, гӯй, суд, хусрав, Эзид, мазлум** ва ҷанди дигарро, ки дар луғатномаҳои китобҳои синфҳои поёни шарҳ ёфта бошанд ҳам, дар луғати матни мазкур оварда нашудааст, намедонанд. Аз ин рӯ, мазмуни ин қабил матнро возеҳ баён карда наметавонанд. Бинобар он, бори дигар ба хотир овардану шарҳ додани он луғатҳо ба манфиати кор аст. Аз ин лиҳоз, бино ба таъкиди муҳаққикон, барои инкишофи нутқи мураттаб баъзан рӯчу кардан ба масоили қаблан баррасигардида аз манфиат холӣ нахоҳад буд. Масалан, он намунаҳои осори классикон, ки дар дарсҳои адабиёт таҳлил мешаванд, дар дарсҳои забони тоҷикӣ низ мавриди таҳлили лингвистӣ қарор додан натиҷаҳои хуб ба бор меорад. Бартари ин усул аз он иборат аст, ки ин дафъа хонандагон кӯшиш мекунанд, ки аз ҳисоби маълумоту далелҳои нав матнро дақиқтар сарфаҳм раванд, бадеияти онро тавассути истифода аз қолабҳои нави ҷумлаҳо баландтар бардоранд. Махз, дар рафти иҷрои чунин амалҳо нутқ ва тафаккури хонандагон инкишоф хоҳад ёфт.

Рашишшиносон маслиҳат медиҳанд, ки “айни як матнро дар дарсҳои забони модарӣ ду-се маротиба барои таҳлил истифода кардан мумкин аст, ба шарте ки ҳар навбат он матн аз диди нав, яъне барои намоиш додани ҳодисаи дигари забон истифода шавад” [177 :42].

Аснои интихоб аҳаммияти тарбиявии матнҳо низ бояд ба эътибор гирифта шавад. Дар ин бобат муаллим метавонад матнҳоро доир ба мавзӯҳои ватандӯстӣ, инсондӯстӣ, нақӯкорӣ, таҳаммулпазирӣ, эҳтироми калонсолон, ҳурмати волидайн, аҳду вафо, худшиносии миллӣ ва амсоли инҳо интихоб намояд.

Албатта, ин ҳама намуди кор доир ба инкишофи нутқи шифоҳии хонандагон дар дарсҳои забони тоҷикӣ бояд дар ҳамбастагӣ бо омӯзиши қоидаҳои имло, истифодаи аломатҳои китобатӣ, риояи қоидаҳои суҳангӯӣ ва дигар масоили забоншиносӣ гузаронида шавад. Вале бояд донист, ки инкишофи нутқи шифоҳӣ набояд аз ҷониби хонандагон, ҳамчун вазифаи иловагӣ, бар зами барномаи таълимӣ қабул гардад.

Корбурди чунин усулҳои таълим имкон фароҳам меорад, ки хонандагон на танҳо дар дарсҳои забони тоҷикӣ, балки дар дигар дарсҳо ҳам озодона суҳанронӣ кунанд. Яъне он қолабу қоидаҳои ҷумлабандии омӯхташон, тарзи ифодаи дурусти фикрро дар раванди таълими фанҳои дигар, умуман, дар фаъолияти минбаъдаи таълимӣ ва амалии худ низ пурсамар истифода намоянд.

Мисоли дигар. Дар синфи нухум оид ба матни ҳикояи Ҳусайн Воизи Кошифӣ иҷрои чунин супориш дар китоби дарсӣ омадааст:

Ҳикояро хонда, мазмунашро нақл кунед ва ҷумлаҳои мураккаби тобеи сертаркибро ҷудо намуда, таҳлил кунед [93:196].

Ба ғайр аз супориши дар матни мазкур омада бо мақсади муайян кардани ҷанбаи тарбиявии мазмуни матн, хонандагонро метавон ба иҷрои супоришҳои зерин низ ҳидоят намуд. Чунончи, аз онҳо:

- баҳо додан ба кирдору рафтори қаҳрамонҳо, муайян кардани муносибати худ нисбат ба қаҳрамонҳои асар;
- таҳияи нақша ва аз рӯйи он мухтасар нақл кардани мазмуни матни хондашуда;
- мустақилона тавзеҳ додани мақсади асосии муаллиф;

- шарҳи маъноҳои асливу маҷозии ибораҳо аз матн (масалан, оташи гуруснагӣ фурӯ нишондан);

- аз матн ёфтани калима ва ибораҳои кушояндаи образи қаҳрамонро талаб кардан.

Нақли шифоҳии чунин ҳикояҳои шавқовари ба қобилият ва синну соли талабагон мувофиқ, ки мазмунан баландгоя ва шаклан муъҷазу зебо буда, талабагонро ба қаноатпешагӣ тарбия менамоянд, ба манфиати кор аст. Умуман, хонандагонро пайваста ба нақли матну порчаҳои хондашуда водор намудан яке аз воситаҳои инкишофи нутқи алоқаманд маҳсуб ёфта, ба ташаккули малакаҳои нутқи шифоҳии онҳо нақши назаррас доранд ва ба инкишофи чунин малакаҳои хонандагон мусоидат мекунад:

а) шунидан, дар хотир нигоҳ доштан ва ба таври шифоҳӣ ва ё хаттӣ ифода кардани фикр;

б) тафаккури мантиқии онҳо бояд инкишоф дода шавад, то ки нуктаҳои асосиро аз ғайриасосӣ ҷудо намуда, хулоса бароварда ва бо далелҳо исбот карда тавонанд;

в) захираи луғавии онҳо ғанӣ гардад.

Умуман, забон, услуб ва мазмуни матнҳои пурмазмун, ки барои таҳлили масоили забон интихоб карда мешаванд, бешубҳа, ба забон ва услуби баёни хонандагон бетаъсир нахоҳанд монд.

Инкишофи маданияти нутқи шифоҳии талабагон аз ҳар як муаллим кори мунтазаму дарозмуддат бурданро тақозо мекунад. Агар дар раванди машғулиятҳои фанни забони тоҷикӣ дар синфи 8-9 ба таҳлилу баррасии қоидаҳои грамматикӣ бештар эътибор дода шавад, баёни мазмуну маънии матнҳои, ки барои муаррифии ин қоидаҳо истифода мешаванд, низ тавачҷуҳ зоҳир намудан лозим мебошад ва он ба тақмили маданияти нутқи талабагон мусоидат мекунад. Дар ин ҷода ҳар чӣ бештар истифода намудан аз осори адабӣ, махсусан, аз адибони классики форс-тоҷик дар раванди дарсҳои забони тоҷикӣ усули бештарин маҳсуб

меёбад. Андешаҳои зерини методист Б. И. Казаков фикри моро таквоят мебахшад: “Дар таълими забони модарӣ коре, ки муаллим барои инкишофи нутқи мегузаронад, ба лаҳзаи ночизи барои исботи ин ё он қоида истифодашаванда табдил наёбад. Вай (инкишофи нутқи,- Р.М.) бояд мавқеи сазовор дошта бошад. Фаромӯш набояд кард, ки талаба забони модариашро медонад ва ба он сару кор дорад, на бо забони ғайр. Агар ӯ бо забони ғайр кор медошт, лозим буд, ки аввал қоидаеро аз бар карда, фикри худро то замони малакаву маҳорати муайян ҳосил шудан мувофиқи чорҷӯбаи он ифода кунад. Чараҳои таълими забони модарӣ бояд чунон бошад, ки ба такмилу суфта гардидани нутқи ва вусъати боигарӣ, аниқӣ, ҷаззобӣ ва одоби он хизмат кунад; дар талабагон ҳислатҳои эҳтиёткор будан нисбат ба калом, хушзехнӣ, зуд дарк кардани моҳияти фикри мусоҳиб, мавридшиносӣ ва одоби суҳанро тарбия намояд» [147:19].

Аз ин лиҳоз, зарур аст, ки дар хонандагон нутқи шифоҳиву хаттии ҳаматарафа инкишофёфта тарбия карда шавад, яъне “онҳо ҳангоми муошират бо ҳамаи ашхоси касбу кораш гуногун мувофиқи меъёрҳои забони адабии имрӯзаи тоҷик муттасилу пайдарпай, фаҳмову саҳеҳ, ифоданок ё худ буррову нишонрас гуфтугӯ карда тавонанд, тарзи баёнашон дар нутқи хаттӣ низ дар заминаи талаботи меъёрҳои забони адабӣ, вале бо риояи қоидаҳои қабулшудаи имлову мавридҳои маъмули истифодаи аломатҳои китобат сурат гирифта бошад” [57:267].

Ҳамчунин, усули дигари кор оид ба инкишофи нутқи шифоҳӣ вобаста кардани маълумоти аз матн ҳосилшуда ба нутқи эҷодии талабагон ба шумор меравад. Ин навъи иҷрои машқ дар асоси нақли муфассали мазмуни матн, овардани иқтибосҳо аз он амалӣ карда мешавад. Зарур аст, ки хонандагон фикрашонро ба воситаи калима ва ибораҳои образноки дар матн истифодашуда баён кунанд.

Аз роҳҳои муҳимми инкишофи нутқи шифоҳии хонандагон намоиш додан ва ба онҳо шунавонидани намунаҳои беҳтарини нутқи суфтаю

равон мебошад, ки дар ин раванд барояшон ҷанбаҳои тарбиявии матни адабӣ, обуранги бадеии онҳо тавассути хониши ифоданок, талаффузи дурусти калимаю ибораҳо ва риояи қоидаҳои суҳангӯӣ равшан мегардад. Дар ин ҷода, бахусус, интихоби матнҳои кӯтоҳ аз осори классикон: ҳикояҳои пандомӯз аз “Бӯстон”-у “Гулистон”-и Саъдии Шерозӣ, “Маснавии маънавӣ”-и Ҷалолуддини Румӣ, “Баҳористон”-и Ҷомӣ, “Рисолаи дилкушо”-и Убайди Зоконӣ, “Қобуснома”-и Кайковус ва амсоли инҳо намунаҳои беҳтарин маҳсуб меёбанд.

Албатта, дар ҷодаи мураттаб намудани нутқи хонандагон эътибор додан ба корҳои хаттии онҳо бештар зарурат дорад. Чунки ҳангоми хаттӣ баён кардани фикр, ё ки навиштани нақли хаттӣ иншо ва ё эссеҳои гуногун як идда талабагон як андоза имкониятҳоро дар ихтиёр доранд: Онҳо метавонанд дар корҳои хаттиашон фикри худро дар шаклҳои гуногун ва бонизом ифода намоянд. Дар варақаи сиёҳнавис имкон дорад, ки ҷумлаҳо ро гаштаву баргашта таҳрир намоянд. Ба ифодаи дигар, онҳо барои истифодаи нутқи коммуникативии худ дар раванди иҷрои корҳои хаттии мустақилона дастрасии бештарро доро хоҳанд буд.

Ҳамин тавр, агар муаллим дар раванди таълими мавзӯҳои синтаксисӣ корҳои хаттиро низ мунтазам ташкил намояд, бешубҳа, ба хонандагон додани маълумоти назарӣ, боло бардоштани дараҷаи саводи хаттӣ ва вусъати ҷаҳонбиниву тарбияи ахлоқиву маънавии онҳо низ метавонад ба комёбиҳо соҳиб гардад. Масалан, дар робита бо мавзӯи ҳар дарс аз рӯйи маводи осори классикӣ гузаронидани диктантҳои таълимиро ба роҳ мондан муфид аст, зеро асоси инкишофи нутқи мураттаби хонандагонро бештар нутқи хаттӣ ташкил медиҳад.

Аммо, чунон ки методистон таъкид намудаанд, “нутқи хаттии шогирдони мактаб нисбатан дар сатҳи паст аст. Афзуда аз ин, аксарияти хонандагон таассурот, эҳсос ва дониши ҳосилкардаи худро ба таври шифоҳӣ баён карда тавонанд ҳам, онро ба тариқи хаттӣ беғалат ва бо низоми муайян рӯйи қоғаз оварда наметавонанд. Дар навиштаҷоти онҳо

галатҳои ниҳоят зиёди услубӣ, имлоӣ, китобатӣ ва ғайра ба мушоҳида мерасанд. Феълан, осонгӯӣ ва хушкбаёнӣ хосияти асосӣ ва чорчӯбаи анъанавии услуби баёни хонандагон аст” [62:204].

Нуктаи дар боло иқтибосшуда беасос нест, зеро бино ба қайди мураттибони Стандарт ва барномаи таълими забони тоҷикӣ, ба инкишофи нутқи мураттаб дар муассисаҳои таҳсилоти миёна ба таври зарурӣ тавачҷуҳ дода намешавад. Таъкид мегардад, ки: “Таҳлили вазъи таълими забони тоҷикӣ нишон медиҳад, ки дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ малакаю маҳорати нутқи шифоҳӣ ва хаттӣ ба таври зарурӣ ташаккул дода намешавад. Маълумотҳои назарии забони тоҷикӣ барои ташаккул додани фаъолияти амалии нутқ пурра истифода намешаванд” [86:13].

Омили асосии инро равишшиносон ба он вобаста медонанд:

«–роҳу усулҳои самараноки омӯзиши каломи модарӣ мавриди тадқиқи ҳаматарафа қарор нагирифтааст;

–омӯзгорон фардияти нутқи хонандагонро пурра ба ҳисоб намегиранд;

–шеваҳо аз забони адабӣ, ки ҳоло ниҳоят дуранд, дар ифодаи фикри мактабиён таъсири номатлуб мерасонанд;

–хонандагон меъёри забони адабиро ба таври бояду шояд аз худ намекунанд;

–дар дарсҳои забон ва адабиёт омӯзгорон аз намудҳои гуногуни корҳои хаттӣ ниҳоят кам истифода мекунанд ва ғ.» [62: 204].

Аммо, ташаккули салоҳиятҳои коммуникативии хонандагон дар синфҳои 8-9 имконият фароҳам меоварад, ки ҳар як дарси омӯзиши маводи нав дарси донишазхудкунӣ бошад, то ки хонандагон мустақилона мақсади дарс ва мушкилотро муайян ва дар ҳамроҳ бо омӯзгор роҳҳои ҳалли онро ҷустуҷӯ намоянд. Ба ифодаи дигар, мақсади дар хонандагон рушд додани салоҳиятҳои коммуникативӣ онҳоро ба дарку фаҳмидан ва азхудкунии маълумоти босифат ҳидоят намудан мебошад. Аз ин рӯ,

бояд донист, ки корҳои хаттӣ намудҳои гуногун дошта, иҷрои он бояд вобаста ба синф ва синну соли талабагон ба роҳ монда шаванд.

Аз таҷрибаи педагогии 30- солаи хеш дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ ва ҳам олий мо ба чунин хулоса омадем, ки роҳҳои инкишофи нутқи хаттӣ ва нутқи шифоҳии хонандагон, ба назари мо, пеш аз ҳама, ба иҷрои амалҳои зерин ҳидоят намудани хонандагон иртиботи қавӣ дорад:

I. Ба луғатомӯзӣ. Дарвоқеъ, луғатомӯзӣ дар инкишофи нутқи хаттию даҳонии хонандагон аҳаммияти басо калон дорад. Он ҳамчун қисми таркибии дарсҳои забони тоҷикӣ бо тамоми қисматҳои омӯзиши забон алоқаманд аст. Мутолиаи осори адабӣ, баҳусус, аз осори намояндагони барҷастаи адабиёти классикии форсу тоҷик, ки калимаҳои камистеъмол, бадеъ ва шарҳталаб фаровон дучор мешаванд, захираи луғавии талабагон ғанӣ гардида, бо маънову сохти калимаву ибораҳо ва сохтори ҷумлаҳои нав шинос мекунад. Омӯзгор низ, ҳар гоҳ ки ба машғулияти навбатӣ тайёрӣ мебинад, миқдор, хусусият ва тарзи эзоҳи луғатҳоро муайян менамояд. Аз асарҳои шоирони классикӣ бо ширкати ғаёлонаи хонандагон калимаҳои нофаҳморо ҷудо карда, шарҳу эзоҳ медиҳад. Инчунин, муаллим аз китоби дарсӣ луғатҳои дар поварақи китоб додашударо низ бояд ба хонандагон муаррифӣ намояд. Ин навъи кор малакаи мантиқии тафаккур ва баҳамалоқамандии нутқи шифоҳию хаттиро таъмин менамояд. Масалан, дар синфи 8 барои мустаҳкамкунии мавзӯи “Пурқунанда” машқи 15-ум пешниҳод шудааст, ки матни он ҳикояте аз “Баҳористон”-и Абдурахмони Ҷомӣ мебошад. Дар супориши машқи мазкур чунин омадааст:

Ҳикояро хонед ва гӯед, ки ҳикмати он дар чист? Пурқунандаҳои онро ёбед ва кадом навъ буданашонро шарҳ диҳед:

Кабӯтарро гуфтанд:

– Чун аст, ки ту ду бача беш барнаёри ва чун мурғи хонагӣ бар бештар аз он қудрат надорӣ?

Гуфт:

– Бачаи кабӯтар гизо аз ҳавсалаи модару падар мехӯрад ва чӯҷаи мурғи хонагӣ аз мазбала бар ҳар роҳгузар. Аз як ҳавсала гизои ду бача беш натвон дод ва аз ним мазбала дари рӯзии ҳазор чӯҷа тавон кушод.

Қитъа:

Хоҳӣ, ки шавӣ ҳалолрӯзӣ,

Ҳамхона макун аёли бисёр.

Донӣ, ки дар ин сарочаи танг,

Ҳосил нашавад ҳалоли бисёр! [12, 93]

Пас дар поёни ҳикоят шарҳи калимаҳои зерини адабии китобӣ бо мақсади луғатомӯзӣ пешниҳод гаштааст:

мазбала– пасафкандаҳо

ҳавсала– чинадон, чиғилдони мурғ, меъдаи парандагон

аёл(иёл) – оила, хонавода, зану фарзанд

сароча– хонаи хурд(киноятан дунё)”.

Лозим ба таъкид аст, ки дар вақти шиносӣ бо матнҳои адабӣ истилоҳоте вомехӯранд, ки фаҳмонида додани маънои онҳо низ нутқи шифоҳии талабагонро бой мегардонад. Бахусус, дар ҷараёни таҳлили асар калимаҳои дучор меоянд, ки ба ин ё он давраи таърихӣ мансубанд. Дар ин бобат муаллим вазифадор аст, ки дар баробари эзоҳи воқеаҳои таърихӣ-адабӣ калимаҳои ношинос ва шарҳталаби дар он матнҳо бударо ҳам шарҳ диҳад. Чунки шарҳ додани маънои чунин калимаҳо ба хонандагон имконият медиҳад, ки мазмуни матнро дуруст фаҳмида, минбаъд дар нутқи худ ин гуна калимаҳоро моҳирона истифода ҳам бурда тавонанд.

Умуман, луғатомӯзӣ дар таълими фанни забон яке аз бахшҳои асосӣ ба шумор рафта, он минбаъд сатҳи забондонии шахсро муайян месозад. Ин аст, ки дар талаботи барномаҳои таълимии забони тоҷикӣ ҳам барои муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумиву касбӣ ва ҳам дар

барномаи мактабҳои олии ба масъалаи луғатомӯзӣ аҳаммияти хоса дода шудааст. Дар иртибот ба луғатомӯзӣ истифодаи луғати имло дар чараёни омӯзиш ва ба даст овардани малакаи имло муассиряи таълимро баланд бардошта, барои дурусту беғалат навиштани калимаҳо мусоидат менамояд. Луғатомӯзӣ, асосан, дар ду самт – бевосита ва бавосита сурат мегирад:

1. Самти бевоситаи луғатомӯзӣ дар чараёни дарс вобаста ба матни машқҳо роҳандозӣ мегардад. Аз дохили матнҳо, бахусус, аз осори классикон, ки калимаю ибораҳо ва истилоҳоти душворфаҳм ба таври фаровон ба қор рафтаанд, бояд шарҳу тавзеҳ ёбанд. Табиист, ки дар давоми машғулият маънидод намудан ва эзоҳ додани на ҳамаи онҳо даст медиҳад. Теъдодде чанд аз калимоти мушкилфаҳмро шарҳ ва луғатҳои боқимонда ҳамчун вазифаи хонагӣ супориш дода мешавад.

2. Самтҳои бавоситаи луғатомӯзӣ аз қисматҳои муҳимми омӯзиши забон маҳсуб меёбад. Муҳассилин бо калимаҳои нав вобаста ба матни мавриди баҳс шинос мешаванд ва тобишҳои маъноии онро идрок мекунанд. Бисёр мавзӯҳои дар барномаи таълимӣ банақшагирифташуда ба ин мусоидат мекунанд.

II. Таҳлили сохтори ҷумлаҳо низ яке аз усулҳои самараноки инкишофи нутқи хаттии хонандагон маҳсуб меёбад. Зеро таҳлил дар раванди таълими забони тоҷикӣ ҳамчун яке аз усулҳои сермаҳсул барои омӯхтани грамматика, фонетика, лексика ва забони асарҳои бадеӣ нақши муҳимро мебозад. “Дар асоси ин усул (таҳлил, -Р.М.) ҳодисаҳои забонӣ ва нишонаҳои асосии он, монанди категорияҳои грамматикӣ, шаклҳои грамматикӣ, гурӯҳҳо ва сохти калимаҳо ва орфограммаҳо, таснифоти овозҳо аз диди фонетикӣ, хусусиятҳои лексикӣ ва забони тоҷикӣ ва услубҳои гуногуни дар забони тоҷикӣ роиҷбуда шарҳу эзоҳ дода мешаванд” [99:3].

Бахусус, дар раванди таҳлили ҷумла муайян намудани сохти он ва муносибатҳои байниҳамдигарии аъзоҳои таркиби он, муайян кардани

мавқеъ ва дарки маънову мазмуни ин ҳама аҳаммияти калон дорад, ки дар ин раванд хонандагон бо хусусиятҳои забони асари бадеӣ мукамалтар шинос шуда, ҷиҳати синтаксисӣ ва мантиқии матнро меомӯзанд. Таҳлили ҳодисаҳои забонӣ намуди машқест, ки ҳангоми иҷрои он хонандагон бо нишондоди муаллим аз матн ҷумлаю ибораҳои ҷудогонаро интихоб намуда, мансубияти онҳоро тибқи талаботи пешниҳодшуда ба ин ё он ҳодисаҳои забон муайян менамояд: Чунин амал, бино ба ақидаи методист С. Ҳочиев, дар раванди таҳлили ҷумла дорои чунин бартариҳо хоҳад буд:

а) воситаи беҳтари амалан ба хонандагон фаҳмонидани қоидаҳо ва маълумоти грамматикӣ маҳсуб меёбад;

б) имкон фароҳам меорад, ки таърифоти грамматикиро бошуурона азхуд ва дар амал татбиқ намоянд;

в) ба инкишофи тафаккури эҷодии хонандагон ва ба як нукта муттаҳид намудани афкори хонандагон мусоидат ва ба иҷрои кори мустақилонаи онҳо кӯмак мерасонад;

г) унсури муҳимми мустаҳкам намудан ва санҷиши дониши хонандагон аз грамматика ва қисматҳои забон мебошад;

ғ) ба такмили саводнокии хаттӣ ва риояи аломатҳои китобат ёрии амалӣ мерасонад [99: 4].

Таҳлили ҳодисаҳои забон он ҳама донишхоеро, ки хонандагон дар марҳилаҳои гуногун аз забон гирифтаанд, бо ҳам алоқаманд мекунад ва ба онҳо ёрӣ мерасонад, ки донишҳои пештарашонро беҳтар ва амиқтар азхуд намоянд. Дар раванди таҳлил хонандагон мефаҳманд, ки қоидаҳои дар иртибот ба ҳодисаҳои гуногуни забон, аз ҷумла, аз грамматика омӯхташон ҳар кадом аҳаммияти махсусро дороанд ва аз он қоидаҳо ҳамеша дар раванди нутқи шифоҳӣ ва хаттиашон метавонанд истифода намоянд. Таҳлил на танҳо барои фаҳмонидани маъноӣ ҳар як ҷумла, сохти калима ва таркибу ибораҳо аҳаммият дорад, балки барои аз забон ба тарзи эҷодӣ истифода бурдан низ ба хонандагон кӯмак мерасонад.

Ҳамин тариқ, роҳҳои инкишоф додани нутқи мураттаби хонандагон яке аз рукнҳои асосии раванди таълими забони модарӣ дар ҳамаи синфҳо, аз ҷумла, дар синфҳои 8-9 махсуб меёбад ва сараввал, вазифаҳои ба таври амалӣ аз худ кардани меъёрҳои забони адабӣ, малакаи хондану навиштан ва такмил додани маданияти нутқи хонандагон меистад. Ба ибори дигар, мақсаду вазифаи ҳамешагӣ ва ниҳои омӯзгорони забон ва адабиёти тоҷик аст, ки маҳорати озод, дуруст ва бошуурона хондан, алоқамандона ва пайдарпай баён кардани фикрро талқин намоянд. Ин вазифаи муҳим – инкишоф додани нутқи мураттаби хонандагон, чунон ки дар аввал ҳам таъкид шуда буд, бештар дар раванди таълими синтаксис, ки ҳамчун қисмати дуҷумлаи грамматика, таълимот дар бораи ҷумла аст, метавонад амалӣ гардад. Зеро ҷумла, дар ҷараёни нутқ воситаи асосии муошират ва робитаи байни инсонҳо ба шумор меравад. Мақсади ниҳои таълими наҳв дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ иборат аз он аст, ки бояд хонандагон на фақат донишҳои марбут ба қонунҳои синтаксисро аз бар намоянд, балки босалоҳият дар баёну ифодаи худ ба кор баранд.

1.2. Вазъи таълими синтаксиси забони тоҷикӣ дар доираи омӯзиши осори классикон: таҳлили китобҳои дарсӣ ва барномаҳои таълими забони тоҷикии синфҳои 8-9

Таълими системаноки курси синтаксис, ки дар синфҳои УШ-1Х баррасӣ мешавад, идомаи курси муқаддимавии «Синтаксис (наҳв) ва аломатҳои китобат» аст, ки ба хонандагон дар синфи V дар ҳаҷми 14 соат омӯзонида мешавад. Доир ба ҷумла ва сараъзоҳои ҷумла ба хонандагон дар синфҳои ибтидоӣ ҳам баъзе маълумоти назарӣ манзур шудааст. Аз ин лиҳоз, вазифа ва мақсади дигари таълими курси системаноки синтаксиси забони тоҷикӣ дар синфи VIII - IX ин аст, ки донишу маърифати қаблии хонандагон мустаҳкамтар ва бо маълумотҳои

нав такмилу инкишоф дода шавад. Нахв пойдеворест, ки дар асоси он тафаккури хонандагон ташаккул меёбад, нутқашон шакл гирифта, алоқамандона бо он донишашон мукамалтар мегардад. Аз ин нуқтаи назар, аз худ кардани қонуну қоидаҳои нахв, воҳидҳои он аҳаммияти калони амалӣ дорад. Воҳидҳои синтаксисӣ - ибора ва ҷумларо дар ҳаёти ҳаррӯза одамон барои мубодилаи афкор истифода мебаранд, бинобар ин, равонию суфтагии баёни шахс, шуқуҳмандии гуфтори ӯ аз бисёр ҷиҳат ба риояи қонуну қоидаҳои нахв вобаста мебошад. Донистану дарк кардани он ба ҳар як одами бомаълумот, сарфи назар аз касбу соҳаи фаъолият зарур аст, зеро бе дониستاني он дар гуфтор ва навиштор дуруст сохтани воҳидҳои синтаксисӣ имкон надорад. Қонуну қоидаҳои синтаксис имконият медиҳад, ки бо кадом тарзу воситаҳо алоқаманд гардидани калимаҳоро дар ибораю ҷумла донем, аз ҷӣ ва ҷӣ тавр сохтани воҳидҳои синтаксисиро сарфаҳм равам.

Маълум аст, ки воҳидҳои синтаксисӣ ибора, ҷумла ва матн буда, азбар намудани аломатҳои муҳимми сохторӣ ва маъноии ин воҳидҳои синтаксисӣ, на танҳо барои дар нутқи хаттӣ бамаврид истифода намудани аломатҳои китобат ба шахс мадад мерасонанд, инчунин барои фаҳмидани мазмуни аниқи гуфтору тарзи дурусти баёни нутқи хаттӣ кӯмак мерасонад. Ғайр аз ин, дуруст азбар кардани тарзҳои гуногуни ифодаи фикр барои ифода ва баён намудани ҳама гуна ахбору саҳеҳии матлаб аҳаммияти калон дорад.

Лозим ба таъкид аст, ки барои ҳар шахс на фақат истифодаи бамавриди воҳиди асосии синтаксис – ҷумла, ки воситаи муҳимии мубодилаи байни аҳли ҷомеа аст, бамаврид ё дуруст истифода карда тавонистан аз воҳидҳои дигари забон: калима, таркиб, ибора низ зарурати маҳзро доро мебошад. Он калимаю таркиб ва ибораҳо вобаста ба мавзӯи ахбор ва ё мазмуну матлабе, ки гӯянда ё нависанда баён мекунад, ҳангоми гуфтору навишт бо ин ё он воситаҳои грамматикӣ ба ҳам алоқа пайдо карда, қолаби (тарзи) ифодаи фикр, яъне ҷумларо ба

вучуд меоранд. Дар ҳамин ҳолат хонандагон мустақилона қолабҳои дурусти ифодаи фикрро дар худ ташаккул дода, қонунҳои маъмулу зарурии синтаксиси ҷумлаофариро азхуд менамоянд. Барои ҳамин ҳам, хонандагон бояд ба махсусиятҳои ҷумла ҳамчун воҳиди асосии синтаксис ва ибора, ки рӯкни асосии ҷумла маҳсуб меёбад, ҳарҷониба шинос шаванду тарзи ташаккули онро донанд. Бахусус, барои омӯзгорон донишҷӯи мавод ё худ масъалаҳои дар Стандарт ва барномаи таълими забони тоҷикӣ барои синфҳои 5-11 пешниҳодшуда, зарурат дорад, ки бо қарори Шурои миллии таҳсилоти Вазорати маориф ва илми Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 26.07.2017 таҳти №06 ба ҷоп тавсия шудааст. Стандарти мазкур, ки бо назардошти ворид сохтани тағйироти бунёдӣ дар низоми таълими забони тоҷикӣ таҳия гардидааст, яке аз ҷузъҳои таркибии ислоҳоти умумии соҳаи маориф маҳсуб мегардад. Он ҳуҷҷатест, ки дар асоси талаботи «Стратегияи миллии рушди таҳсилоти Ҷумҳурии Тоҷикистон то солҳои 2030» ва бо назардошти вазъи таълим дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ таҳия шудаасту талаботи он ба муносибати салоҳиятноки ба таълим гузаштанро тақозо менамояд, ки ин нуқта айни ҳол дар муассисаҳои таҳсилоти бархе аз давлатҳо роиҷ буда, характери ҷаҳонишавиро ҳам гирифта истодааст.

Аз ин рӯ, Стандарт ва барномаи таълими забони тоҷикӣ ба аксари талаботи зарурии таълими забони тоҷикӣ дар марҳилаи ҳозираи тараққиёти маориф ҷавобгӯ мебошад. Меҳвари асосии таълимро дар барномаи мазкур мафҳуми салоҳиятноки фаро гирифта, талаб карда мешавад, ки ҳалли масъалаҳои амалии таълими забони тоҷикӣ дар доираи салоҳиятноки баррасӣ карда шаванд. Роҷеъ ба арзишу аҳаммияти барнома оид ба қисмати синтаксис ва маводи китобҳои дарсии забони тоҷикии муассисаҳои таҳсилоти миёна, ки солҳои мухталиф интишор ёфтаанд, дар рисолаву мақолаҳои методистони тоҷик Аминов С., Лутфуллоев М., Неъматов С., Шербоев С., Хоҷиев С., Шарифзода Ф. ва дигарон дар иртибот ба таълими он бисе мулоҳиза ва

пешниҳодҳо рӯйи чоп омадаанд. Дар рисола ва корҳои методи мутахассисони бурунмарзӣ аз қабиле Виноградов В.В., Гореликова М.И., Донченко Т.К., Никитина Е.И., Романенко О.А., Сисолятина А.А. ва дигарон дар иртибот ба омӯзиши синтаксис дар асоси матнҳо дар муассисаҳои таҳсилоти миёна андешаҳои ҷолиб низ пешниҳод шудааст.

Дар ҳаллу ҷасли ин масъала рисолаи доктории профессор С. Шербоев «Асосҳои илмию методи таълими синтаксиси ҷумлаҳои дар забони тоҷикӣ дар синфҳои V-VIII», ки ба таълими мавзӯҳои «Ибора», «Сараъзоҳои ҷумла», «Ҷумлаҳои » бахшида шудааст, нақши махсус дорад. Дар китоби дарсии ӯ «Методикаи таълими забони тоҷикӣ» низ дар фаслҳои алоҳида дар иртибот ба асосҳои назариявӣ амалии таълими ҷумлаҳои мураккаб як идда муаммоҳо ба таври ҷолиб баррасӣ гардидааст. Аз ин лиҳоз, мо кӯшиш кардем, ки дар фасли навбатии рисолаи хеш мушаххасан доир ба мавқеи таълими синтаксиси ҷумлаҳои содаву мураккаб дар китобҳои дарсӣ ва барномаҳои забони тоҷикии синфҳои 8-9 дар иртибот ба осори классикони форсу тоҷик ва ҷанбаҳои тарбиявӣ онҳо дар ибрази андеша намоем.

Бояд дар назар дошт, ки истифодаи Стандарт ва барномаи таълими забони тоҷикӣ ва муносибатҳои комилан нав дар раванди таълими грамматика замоне самарабахш мегардад, агар хонандагон дар ҳар гуна ҳолат аз уҳдаи босаводона гуфтани навиштан бароянд. Ҳама гуна маводи ба омӯзиши грамматика ироашуда пешакӣ аз тарафи омӯзгор андеша карданро талаб мекунад, ки дар ин раванд муносибати ҷиддӣ доштан дар таълим мақсади аввалиндараҷа доништа мешавад. Ба ифодаи дигар, он чиро бояд ба хонандагон омӯзонд, ки дар амалия, дар баёну ифода зарурат дошта бошад. Донишҳои муваффақонаи дар синфҳои ибтидоӣ аз забони тоҷикӣ азхуднамудаи хонандагон ва ё маҳорату малакаҳои амалии дар синфҳои ибтидоӣ ҳосилнамуда таҳкурсии инкишофи минбаъдаи онҳо хоҳад гашт. Зеро онҳо ханӯз дар синфҳои ибтидоӣ ва дар синфи 5-ум доир ба нуктаҳои зерини ҷумла ва қолабҳои

зерини он шинос мешаванд: “Шинохтан ва дар матн чудо карда тавонистани ибора, чумла, навъҳои чумла, аъзоҳои чумла. Шинохтан ва чудо кардани хелҳои чумлаи . Дар матн ибора ва чумларо аз ҳам фарқ кардан” [86:35]. Вале дар синфи 8-ум хонандагон дар раванди таълими ибора ва чумлаҳои сода метавонанд соҳиби чунин салоҳиятҳо гарданд: “Навъҳои чумлаи содаро аз рӯйи оҳангу мақсад шинохтан ва фарқ кардан, тартиби калимаро дар чумла ба назар гирифтани, задаи мантиқиро бамаврид гузоштан” [86:47].

Аз ин лиҳоз, зимни андешаҳои олимони соҳа ва методистони ватанӣ метавон гуфт, ки айна ҳол раванди таълим аз омӯзгорон масъулиятнокиро ва аз таҳиягарони барномаҳо низ боз ҳам дақиқноктар тақозо мекунад. Низоми имрӯзаи таълими забони тоҷикӣ дар назди муаллимон низ вазифаҳои нав мегузорад. Таълими забони тоҷикӣ, аз чумла, қисмати синтаксис бештар дар ҳамбастагӣ бо фанни адабиёти тоҷик сурат мегирад ва дар раванди баррасии масоили грамматикӣ тарбияи маънавии инсон - фарди замони имрӯз яке аз муаммоҳои аввалиндараҷа маҳсуб меёбад. Ба воситаи осори барҷастаи бадеӣ маънавиёти шогирдонро ғанӣ гардонидани, дар ниҳоди онҳо муҳаббату самимиятро ба инсон, ба ҷомеа, ба кишвару буми хеш парвариш додан имконпазир аст. Зарур аст, ки матнҳои асари бадеии барои омӯзиш дар китобҳои дарсӣ интихобшуда бояд бе ягон тағйирдиҳии қолаби онҳо пешниҳод карда шаванд. Ғоҳи муаллифони китобҳои дарсӣ ба хотири дастрас гардонидани мазмуни асари бадеӣ дар мисолҳои аз осори классикӣ интихобшуда забони онро то дараҷае фаҳмо мегардонанд, то ки ба фаҳмиши хонандагон мувофиқ карда тавонанд. Методистон ин амалро чунин тавзеҳ додаанд: «Ин гуна мувофиқгардонӣ дар забон ва услуби асарҳои эпикӣ, махсусан, дар забон ва услуби асарҳои адабиёти классикӣ ба назар мерасад. Мураттибон аз баъзе чумлаҳои мураккаб, душворфаҳм ва калимаҳои арабии матни аслии асарҳо сарфи назар кардаанд ва ё аз муродифоти он истифода намудаанд. Ин тарзи ихтисоркунӣ ва мувофиқгардонии забону услуби

асарҳои классикон дар зарфи 50 соли мавҷудияти мактабҳои ҷумҳуриамон амали нек ҳисобида шудааст» [62:161].

Бо назардошти мавқеи эҷодиёти бузургтарин намояндагони адабиёти классикии форсу тоҷик дар тарбияи насли наврас омӯзгоронро зарур аст, ки дар баробари таълим додани таърифу қоидаҳои синтаксисӣ, ба ҷанбаи тарбиявии маводи интихобшуда низ диққати толибилмонро ҷалб созанд. Ба ибораи дигар, масъалаи тарбияи маънавиву ахлоқии муҳассилин бояд дар ҳамаи машғулиятҳои забони модарӣ мавқеи муносиби худро дошта бошад. Агар ба китоби дарсии синфҳои 8-ум [12] ва 9-ум [94] мувоҷеҳ гардем, маълум мегардад, ки маводи ҷолиби диққат аз осори классикони форсу тоҷик, ки ҷанбаи тарбиявӣ доранд, бо мақсади бозомӯзии синтаксиси ҷумлаҳои сода ва мураккаб манзур гаштааст. Дар ҷадвали зер мавридҳои истифодаи намунаҳои осори классикон дар дохили машқҳо барои таълими маводи назариявии синтаксис дар синфҳои 8–9-ум интихоб гардидаанд.

Ҷадвали 1.

№	Ном ва насаби адибони классик	а) дар синфи 8	б) дар синфи 9
1	Абӯабдуллоҳ Рӯдакӣ	2	8
2	Абӯшақури Балхӣ	1	3
3	Асадии Тӯсӣ	-	1
4	Абулқосим Фирдавӣ	11	5
5	Носири Хусрав	6	6
6	Низомии Ганҷавӣ	1	7
7	Саъдии Шерозӣ	12	19
8	Ҳофизи Шерозӣ	-	3
9	Абдураҳмони Ҷомӣ	6	15
10	Сайидои Насафӣ	1	1
11	Хусайн Воизи Кошифӣ		7
12	Бедили Деҳлавӣ		2
13	Хусрави Деҳлавӣ		1
14	Авҳадии Мароғайӣ		2

Давоми ҷадвали 1

15	Самандархоҷаи Тирмизӣ		5
16	Ҷаридаддуни Аттор		1
17	Камолиддин Биноӣ		1
18	Аҳмади Дониш		2
19	Унсуралмаолии Қайқовус	1	2
20	Ҷалолуддини Балхӣ		1
21	Муҳаммад Авфии Бухорӣ	1	
Ҷамағӣ	21 нафар намоёндагони адабиёти классикӣ	43	92

Аз ҷадвали мазкур маълум мегардад, ки дар китобҳои дарсии забони тоҷикӣ муаллифони ғояҳои ба таври умумӣ ба амал баровардани ҷанбаҳои тарбиявии дарсхоро дар раванди таълими забони тоҷикӣ низ ба инобат гирифтаанд. Ҳадафи асосии мурағаттибон тибқи чунин амал дар баробари дар заминаи маводи классикӣ на фақат намоишу баррасии таърифу қавоиди нахвӣ, балки хонандагонро ба гуфтор, гӯш кардан, хондан ва навиштани маводи классикон, ки дорои ҷанбаҳои бештари ахлоқиянд, ҳидоят кардан мебошад. Дар китобҳои дарсии забони тоҷикӣ, аз ҷумла, дар синфҳои 8-9 машқҳои, ки қомилан барои омӯзиши масоили грамматикӣ ниғаронида шуда бошанд, басо қам назаррасанд, балки дар онҳо машқҳои инкишофдиҳандаи нутқ (коммуникатсионӣ – монологӣ ва диалогӣ) бештар бартарӣ доранд. Масалан, дар китоби дарсии синфи 8-ум дар иртибот ба ҷумлаҳои сода, дар супориши машқи 13-ум чунин омадааст: “Байтхоро ифоданок хонед ва шарҳ диҳед. Сипас, муфтадохоро ёфта, таркиби онҳоро муайян созед.

1. Ҷавонони донандаи боҳунар

Нағиранд беозмоиш ҳунар. (Абулқосим Фирдавсӣ).

2. Нағндешӣ аввал ҷу дар пешаҳо,

Саранҷом пеш ояд андешаҳо. (Хусрави Деҳлавӣ).

3. Яке пешии Сом омадӣ з - он ду мард,

Забон барқушодӣ ба гуфтори сард. (Абулқосим Фирдавсӣ)

4. Чамоли мардумӣ дар ҳилм бошад,

Камоли одамӣ дар илм бошад. (Носири Хусрав) [12:67].

Таълими мавзуъҳои грамматикӣ дар алоқамандӣ бо матнҳои аз классикон ва ё адибони муосир интихобшуда, ки дорои аҳаммияти ахлоқию маърифатӣ мебошанд, дар китобҳои дарсии забони тоҷикӣ синфҳои 8 ва 9 фаровон ба мушоҳида мерасанд. Мавҷудияти чунин матнҳо дар ин китобҳо дар раванди қироат ва азбаркунӣ нутқи шифоҳии хонандагонро инкишоф медиҳанд, ба иҷрои супоришҳои эҷодӣ барояшон заминаҳои нав ба навро муҳайё месозанд, ки дар ин ҷода бобати роҳандозии шогирдон нақши асосиро омӯзгор мебозад.

Ба хотири дақиқ баррасӣ намудани масъалаи мавриди дар зер номгӯи мавзуъҳои таълимӣ забони тоҷикӣ дар синфи 8 ва 9 баррасишавандаро пешниҳод мекунем назар (ниг.: Ҷадвали 2), ки дар сутунҳои он ҳам шумораи умумии машқ барои ҳар як мавзӯ ва аз ин теъдод чанд машқ аз осори классикон интихоб шуданаш муайян карда шудааст:

Ҷадвали 2.

№	Номгӯи мавзуъҳои таълимӣ дар синфи 8	Теъдоди умумии машқҳо	Аз адабиёти классикӣ
1	Забон ва суҳан	4	3
2	Такрор ва ҷамъбаст	33	6
3	Ибора ва ҷумла	22	-
4	Ҷумла. Хелҳои ҷумлаи	39	4
5	Ҷумлаҳои содаи дутаркиба Сараъзоҳа-асоси грамматикӣ ҷумла	38	4
6	Аъзоҳои пайрави ҷумла	72	11
7	Ҷумлаи и яктаркиба	48	7
8	Ҷумлаи чидааъзо	27	3
9	Мухотаб	14	2
10	Калима ва ибораҳои туфайлӣ	22	-
11	Аъзоҳои истисноии ҷумла	14	-
12	Нутқи айнан ва мазмунан нақлшуда	12	1

Давоми ҷадвали 2

13	Такрор	19	2
14	Ҳамагӣ	364	43 (12%)

Ҷадвали 3.

№	Номгӯи мавзӯҳои таълимӣ дар синфи 9	Теъдоди умумии машқҳо	Аз адабиёти классикӣ
1	Забон ва суҳан	3	3
2	Такрори маводи синфи 8	31	3
3	Ҷумлаи мураккаб. Маълумоти умумӣ дар бор	3	-
4	Ҷумлаи мураккаби пайваст	11	1
5	Ҷумлаи мураккаби тобеъ	87	20
6	Ҷумлаи мураккаби бепаивандак	8	-
7	Ҷумлаи мураккаби омехта	4	1
8	Ҷумлаи мураккаби тобеи сертаркиб	7	-
9	Хат ва пайдоиши он	14	8
10	Такрори маводи синфи 9	31	8
11	Ҳамагӣ	211	44 (20%)

Ҷунонки мебинем, теъдоди намунаҳо аз осори классикон дар нашрҳои охиринаи китобҳои дарсӣ дар синфи VIII 12 % ва дар синфи IX 20% -ро ташкил медиҳанд, ки ин назар ба солҳои қаблӣ зиёдтар ба назар мерасад.

Мо дар зер ҷадвали навбатиро пешниҳод карданием, ки дар онҳо теъдоди намунаҳо аз осори классикон дар нашрҳои солҳои гуногун таҳлил ва тариқи ғоиз нишон дода шудааст:

Ҷадвали 4.

Синф	Муаллифон	Соли нашр	Ҷойи нашр	Теъдоди умумии машқ	Аз осори класси- кон	Бо ҳисоби ғоиз
VII-VIII (VIII-IX)	Б.Ниёзмӯҳаммадов, Ш.Ниёзӣ, А.Каримов	1964	Душанбе «Ирфон»	258	1	0,4

VII-VIII (VIII-IX)	Б.Ниёзмухаммадов Ш.Рустамов	1977, 1983	Душанбе «Маориф»	451	4	0,9
VII VIII)	Ш.Рустамов А.Каримов С.Аминов	1985	Душанбе «Маориф»	260	7	2,6
VIII (IX)	Ш.Рустамов А.Каримов С.Аминов	1986	Душанбе «Маориф»	228	4	1,7
VIII	С.Аминов	2007	Душанбе «Собириён»	355	35	9,9
VIII	С.Аминов	2015	Душанбе «Маориф»	363	43	11,8
VIII	С.Аминов	2020	Душанбе «Маориф»	396	34	8,5
IX	Д.Хоҷаев Ф.Зикриёев А.Муллохонов	2007	Душанбе «Собириён»	200	24	12
IX	Д.Хоҷаев Ф.Зикриёев	2013	Душанбе «Маориф ва фарҳанг»	205	32	15,6
IX	Д.Хоҷаев Ф.Зикриёев М.Саломов	2018	Душанбе «Маориф»	211	44	20

Чунон ки мушоҳида шуд, теъдоди машқҳо аз осори классикон дар китобҳои дарсӣ сол ба сол зиёд гардидааст, ки аз таваҷҷӯҳи муаллифон ба қимати дидактикии осори классикон дарак медиҳад. Умед мебардем, ки ин равиш дар нашрҳои ояндаи китобҳои дарсӣ идома ёфта, теъдоди намунаҳо ва матнҳо аз осори пандомӯзи классикон бештар мегардад.

Зимни интихоби матнҳо аз эҷодиёти классикон бояд бо принсипи меъёрҳои дидактикӣ - ҳам таълимиву ҳам тарбиявӣ риоя карда шаванд. Яъне, дар баробари баррасии ин гуна мавод аснои муаррифии маводи назариявии синтаксиси забони тоҷикӣ ҷиҳати тарбиявӣ низ мавриди таҳлилу омӯзиш қарор гиранд. Масалан, пас аз таҳлили синтаксисии рубоии машҳури Рӯдакӣ “Гар бар сари нафси худ амири, марди”, ки дар китоби дарсӣ барои таълими ҷумлаи пайрави шарт оварда шудааст[94:86], омӯзгор бояд афзояд: Рӯдакӣ дар ин рубоӣ оид ба мардиву одамият андешаҳои ҷолиб баён кардааст. Таъкид намудааст, ки инсон бояд амири қувваҳои ботинии худ бошад. Дар вучуди ҳар инсон

куввахои ақлонӣ, хашму ғазаб ва шаҳвонӣ вучуд дорад. Вай бояд онҳоро идора намояд, хирсу ғазабро ҳамеша зери тасарруфи ақли худ нигоҳ дорад. Ҳамчун инсонӣ комил, нисбат ба нотавону маъҷубон раҳму шафқат доштан, дасти ёрӣ дароз намудан ба онҳо нишонаи мардӣ ё худ одамии ҳар як инсон бошад. Ниҳоят, бояд таъкид кунад, ки одамияти инсон, аввалан, дар муносибати вай нисбати корафтадагон, мӯхтоҷон, бекасу бечорагон зоҳир мегардад.

Рубоии мазкур барои ёдрас намудани бисёр ҳодисаҳои забонӣ намунаи хуб ба шумор меравад: Чунончи аз диди морфологӣ: калимаҳои мустақилмаъно (**мардӣ** се маротиба) ва ҳам воситаҳои ёрирасони нутқ (**гар** ду маротиба) такрор шудаанд. Феъли “гирифтани” бо қабули пешванд (на-, би-) ва пасванд (-ӣ) ба сифаи шартӣ-хоҳишмандӣ иртибот дораду, дар мисраи дуюм бо калимаи “нукта”-даст гирифтани ва дар мисраи охир бо вожаи “даст”-даст гирифтани робитаи маъноӣ пайдо кардааст. Калимаи “фитода” аз асоси замони гузаштаи феъли **фитод** ё худ **афтод** бо ҳамроҳ кардани пасванди “а” сифати феълӣ (фитода, афтода) сохта, дар ҳар ду маврид метавонад ду маъноро ифода кунад: 1. маъноӣ ғалтидан (маъноӣ асли) ва 2. маъноӣ маҷозӣ дармондаву нотавон буданро. Вожаи “мардӣ” шакли мухтасари ҷумлаи “мард ҳастӣ” буда, вазифаи сарҷумларо доро мебошад. Дар мисраи сеюм калимаи мазкур (мардӣ) на ҳамчун ҷумла, балки ҳамчун исм - мубтадо бо феъли **набувад** ба маъноӣ **намебошад** истифода шудааст. Аммо пайвандаки “агар” ба ҳодисаи фонетикии ихтисоршавии овозҳо дучор омада, дар навбати аввал овози якум, баъд овози дуюм низ ҳазф гардида, ба шакли “гар”, “ар” корбаст шудааст.

Мебояд таъкид сохт, ки дар рубоии мазкур барои муайян кардани хислатҳои муҳимми инсонӣ корбурди шарҳу маънидоди чоркаратаи вожаи “мардӣ” басо созгор афтодааст. Махсусан, шарҳи таркибу ибораҳои рехтаи “**сари нафс**”, “**нукта гирифтани**” (айбҷӯиву хӯрдагирӣ кардан) ва таркибҳои **кӯру кар**, **фитодаро пой задан** ба ҳиссиёти

хонанда нохун зада, яъне таъсир расонда, дар вучуди онҳо баҳри иҷрои корҳои нек ва дастгири мададрасони мӯхтоҷону ниёзмандон будан барин нишонаҳои ахлоқро талқин менамоянд. Азбаски рубоии мазкур дар иртибот ба ҷумлаи мураккаби тобеъ мавриди таҳлил қарор мегирад, агар миқдори ҷумлаҳои содаи таркиби онро ба инобат гирем, чунин аст: Дар аввал, эътибор диҳед ба рақамҳои дар зер омада:

Гар бар сари нафси худ амири (1), марди (2),

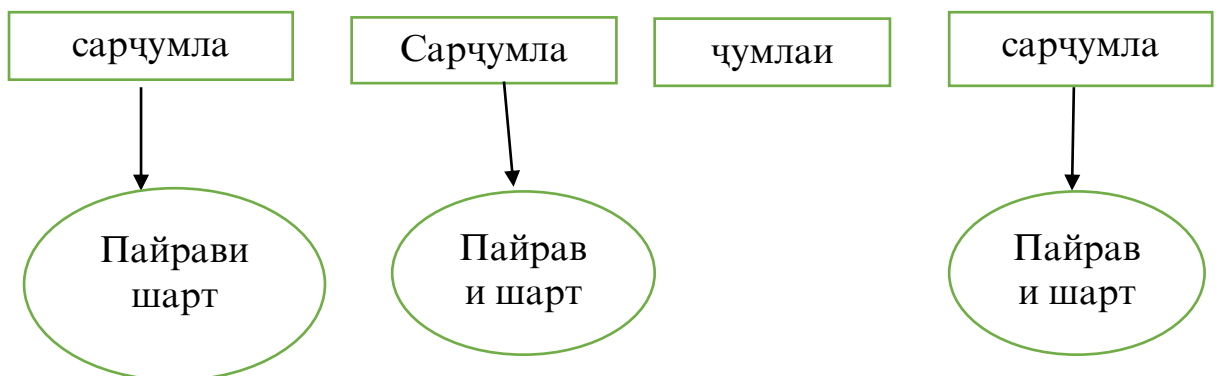
Бар кӯру қар ар нукта нагирӣ (3), марди (4).

Марди набувад фитодаро пой задан (5),

Гар дасти фитодае бигирӣ (6), марди (7).

Аз муоинаи рақамҳо бармеояд, ки ҷумлаи мураккаби мазкур дорои се сарҷумла (2,4,7), се ҷумлаи пайрави шарт (1,3,6) ва як ҷумлаи озод (5) мебошад. Ҷумлаҳои пайрав (1,3,6) ҳар кадом ба сарҷумлаи худ (2,4,7) тавассути шартҳои гуногуни як пайвандаки тобеъкунандаи шартӣ (гар, ар, гар) тобеъ шуда, шарт ба нишонаҳои мард (сарҷумла), яъне инсон буданро, таъкид кардаанд. Рубоии мазкур мазмунан ба ҷумлаи мураккаби омехта иртибот дорад, зеро дар байни ҷумлаҳои содаи он ҳам алоқаи пайваст ва ҳам алоқаи тобеъ ба мушоҳида мерасад. Ин нуктаро дар зер бо пешниҳоди ҷадвали мазкур амалан баррасӣ менамоем:

Ҷадвали 5.

Умуман, устод Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ дар рубоии худ бо корбасти тобишҳои нозуки маъноии калимаҳо ба дарёфти мазмунҳои чолибу баланд муваффақ гардидаасту дар он таносуби беҳалали вожаҳо барои ифодаи ҳиссиёту ҳаяҷон ва тарғиби хислатҳои неки инсонӣ барҷаставу таъсиргузор хидмат кардаанд. Ибораҳои рехтаи истифодакардаи шоир аз қабилӣ **даст гирифтани**, **нуқта гирифтани** то ба имрӯз дар забони ҳам адабӣ ва ҳам гуфтугӯии мо роиҷ мебошанд. Баробари муаррифии ҳодисаҳои забон, афзун намудани ҳисси забондонӣ, ғанӣ гардонидани таркиби луғавӣ ва инкишофи нутқи хонандагон дар заминаи осори бадеӣ зарур аст. Ин нуқта бо роҳи ҳамгирии фанни забони тоҷикӣ бо фанҳои дигар, махсусан, бо фанни адабиёти тоҷик зиёда муяссар мегардад ва дар ин маврид мо фикри профессор С. Шербоевро ҷонибдорӣ менамоем, ки фармудааст: “Адабиёти бадеӣ дар бобати беҳтару хубтар омӯхтан ва забондон шудани хонандагон маводи аввалиндараҷа буда, ҳамзамон нерӯӣ бузурги тарбиявиро низ дорост. Ин нуқта низ яке аз талаботи интихоби матн барои таҳлили грамматикӣ доништа мешавад, хусусан, агар он мисолҳои баргузида мазмуну ғояҳои тарбиявиро фарогир бошанд. Бинобар ин, муаллифон аз эҷодиёти адибон намунаҳоеро ба китобҳои дарсӣ ворид кардаанд, ки аксари онҳо ҳодисаҳои забониро барҷаста ифода намуда, мазмунҳои тарбиявиро ҳам моликанд” [176:83].

Дар китоби дарсии забони тоҷикӣ машқҳои низ ҳастанд, ки талаби онҳо бе овардани матн пешниҳод шудааст. Ҳадафи иҷрои талаби ин гуна машқҳо низ баланд бардоштани малакаи мустақилонаи хонандагон мебошад. Тартиб додани калима ва ибораву ҷумлаҳо ва аз матнҳо дарёфт намуда навиштани мисолҳо доир ба мавзӯи дарс боиси инкишофи қобилияти суҳангӯии хонандагон гардида, дар ҷунин мавридҳо барои мустақилона рӯй овардани онҳо ба китоби дарсии фанни адабиёт ва ё ба адабиёти бадеӣ хоҳад гашт. Маданияти нутқи хонандагон бо инкишофи ҳамҷониба ва рушди тафаккури онҳо робитаи ногусастанӣ дорад. Зарур аст, ки дар раванди интихоби ҷумлаҳо

таваччуҳи онҳо ба ҷанбаҳои тарбиявии мисолҳои интиҳобшуда равона карда шавад, ки ин нуқтаро таъкид намудани омӯзгор зарурат дорад. Дар иртибот ба таълими ҷумлаи пайрави муайянкунанда дар китоби забони тоҷикӣ синфи 9-ум, машқи 75 пешниҳод шудааст, ки талаби он чунин аст: “Аз асари бадеӣ 4 ҷумлаи мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда навишта гиред, ки дар дутояш ҷумлаи пайрав пас аз сарҷумла омада бошад. Онҳоро ба ҷумлаи сода баргардонда, кӯшиш кунед, ки маънӣ ҳалал набинад” [93:53]. Омӯзгор метавонад ба шогирдонаш тавсия диҳад, ки барои дарёфти чунин ҷумлаҳо ба осори классикон низ рӯ оранд.

Дар таълими ҷумлаи пайрави муайянкунанда дар синфи 9-ум аз фанни адабиёти тоҷик таълими ҳаёт ва ҷаҳолияти эҷодии Убайди Законӣ низ рост меояд. Муаллим метавонад барои намуна аз рисолаи «Ахлоқ-ул-ашроф»-и Убайди Законӣ ҷумлаҳоро барои таҳлил дар иртибот ба ҷумлаи пайрави муайянкунанда манзур намояд, ки ба ин васила робитаи фанҳо, мустақкамкунии масоили назариявӣ, луғатомӯзӣ, инкишофи нутқ ва дар ин раванд тарбияи ахлоқии муҳассилин низ аз мадди назар дур нахоҳад монд. Масалан: “Ҳокиме одил ва қозие, ки ришват наситонад ва зоҳиде, ки сухан ба риё нагӯяд ва ҳоҷие, ки бодӣнат бошад..., дар ин рӯзгор маталабед [200:181].

Ба ҳам мувофиқ омадани мавридҳои таълими мавзӯҳои фанни адабиёти тоҷик бо мавзӯҳои фанни забони тоҷикӣ дар синфҳои 8-9 тибқи нақшаи тақвимӣ (календар) бештар ба назар мерасад, ки аз ин моҳирона истифода карда тавонистани ҳар як омӯзгор зарурати амалиро доро хоҳад буд ва ин нуқтаро, яъне ба ҳам мувофиқ омадани мавзӯҳои таълимии фанҳои забон ва адабиётро дар зер ҳам дар синфи 8-ум ва ҳам 9-ум дар ҷадвалҳои 6-ум ё 7-ум баррасӣ намоем.

Ҷадвали 6.

№	Мавзӯҳо аз фанни адабиёти тоҷик дар синфи 8	Мавзӯҳо аз фанни забони тоҷикӣ дар синфи 8
1	Абуабдуллоҳ Рӯдакӣ: Қасидаи «Шикоят аз пирӣ», «Модари май», шеърҳои «Шод зӣ», «Зиндагӣ», панду андарзҳои Рӯдакӣ, васфи табиат дар ашъори Рӯдакӣ	Навъҳои ҷумлаи сода: хабарӣ, саволӣ, амрӣ, хитобӣ Ҷумлаҳои дутаркиба Сараъзоҳои ҷумла: Мубтадо ва хабар. Мубтадо аз ҷиҳати сохт. Хабар ва ифода шудани он. Хелҳои хабар. Мувофиқати хабар бо мубтадо
2	Абӯмансур Дақиқӣ: Қасида ва ғазалҳои Дақиқӣ	Аъзоҳои пайрави ҷумла: Пуркунанда ва ифодашавии он. Навъҳои пуркунанда
3	Абулқосим Фирдавсӣ: Достонҳои «Рустам ва Сӯҳроб», ва «Ҷанги Рустам бо Исфандиёр». Панду андарзҳои Фирдавсӣ.	Муайянкунанда ва ифода шудани он. Муайянкунандаи изофӣ ва беизофӣ. Баёния ва фарқи он аз муайянкунанда.
4	Абӯалӣ ибни Сино: Таҳлили рӯбиёти шоир	Ҳол ва навъҳои он
5	Асадии Тӯсӣ: Гаршоспнома	Ҷумлаҳои содаи яктаркиба: сараъзоҳо дар ҷумлаҳои содаи яктаркиба.
	Унсуралмаолии Кайковус: Қобуснома	Хелҳои ҷумлаҳои содаи яктаркиба: муайяншаҳс, номуайяншаҳс, умумишаҳс, бешаҳс, унвонӣ
6	Носири Хусрав	Ҷумлаҳои пурра ва нопурра,
7	Умари Хайём	Ҷумлаҳои чидааъзо
8	Саноиӣ Ғазнавӣ	Мухотаб ва вазифаи он
9	Абулмаолии Насруллоҳ Фаромарз ибни Худодод	Кор бо матни лутф. Калима ва ибораҳои туфайлӣ
10	Фаридаддини Аттор, Ҳоқонии Шервонӣ	Аъзоҳои истисноии ҷумла
11	Низомии Ганҷавӣ: Достонҳои «Ҳамса»	Нутқи айнан ва мазмунан нақлшуда

Чадвали 7.

№	Мавзуъо аз фанни адабиёт дар синфи 9	Мавзуъо аз фанни забони тоҷикӣ дар синфи 9
	Адабиёти асрҳои 13-14	Забон ва суҳан
1	Саъдии Шерозӣ	Такрори боби «Аъзоҳои ҷумла», «Ҷумлаҳои ҷидаъзо», «Мухотаб», «Нутқи айнан ва мазмунан нақлшуда», «Калима ва ибораҳои туфайлӣ», қисман «Ҷумлаҳои мураккаб».
2	Ҷалолуддини Балхӣ	Ҷумлаҳои мураккаби пайваст, хилофӣ ва ҷудой
3	Хусрави Деҳлавӣ: Достони «Дувалронӣ ва Хизрхон»	Маълумоти умумӣ дар бораи ҷумлаҳои мураккаби тобеъ
4	Ҳофизи Шерозӣ	Сарҷумла ва ҷумлаҳои пайрав. Хелҳои ҷумлаҳои пайрав
5	Қамоли Хучандӣ	Ҷумлаҳои пайрави хабар ва пурқунанда
6	Убайди Зоконӣ	Ҷумлаи пайрави муайянқунанда
7	Ибни Ямин, Муҳаммад Авфии Бухорӣ, Зиёуддини Наҳшабӣ	Ҷумлаҳои пайрави ҳол
8	Абдураҳмони Ҷомӣ	Таҳлили наҳвии ҷумлаҳои мураккаби тобеъ. Машқҳои амалӣ доир ба ҷумлаҳои мураккаб. Ҷумлаҳои мураккаби сертаркиб ва омехта.
9	Алишер Навоӣ	Ҷумлаҳои мураккаби бепайвандак
10	Қ.Биноӣ, Б.Ҳилолӣ, Ҳ.В.Қошифӣ ва Восифӣ	Ҳат ва пайдоиши он. Такрори мавзуъо

Хулоса, истифода аз ҷадвалҳои мазкур ба омӯзгорон имконият медиҳад, ки дар интихоби намунаҳои беҳтарини мисолҳо барои таълими мавзуъҳои забони модарӣ саргардон нашуда, бо истифода аз маводи беҳтарин аз осори классикон таълими мавзуъҳои забони тоҷикиро дар синфҳои 8-9 ба роҳ монанд. Ин амал ҳамгироии таълими фанҳои забон

ва адабиёти тоҷикро, бешубҳа, таъмин хоҳад намуд. Яке аз воситаҳои дуруст ба роҳ мондани таълими ҳамгиро ва ё муштарак ба маҳорат ва тайёрии касбии худи муаллим иртибот дорад. Гузашта аз ин, бояд таъкид намуд, ки на ҳамаи муаллимон аз уҳдаи дуруст ба роҳ мондани таълими ҳамгиро баромада метавонанд. Ин навъи таълим дар илми методика усули нав маҳсуб ёфта, дорoi нозуқиҳое мебошад, ки ҳанӯз на ҳамаи махсусиятҳои он дастраси омӯзгорон гардидааст. Ғайр аз ин, бо роҳи каму зиёд намудани соатҳои таълимӣ, тартиб додани барномаҳои нави таълим ва ё бо зиёд намудани муҳлати таълим тадриси ҳамгиро ё худ муштаракро низ амалӣ намудан мумкин нест. Балки лозим аст, ки дар ин ҳода тағйироти сифатӣ дар мазмуни мундариҷаи маълумот ва чараёни таълим роиҷ карда шавад. Дар бобати таълими ҳамгиро аз методистон академик М. Лутфуллоев таъкид мекунад, ки «Маҳз ҳамон шахсе аз уҳдаи ба роҳ мондани таълими ҳамгиро баромада метавонад, ки баробари донишҳои хуби фаннӣ доштан, байни таълими муштарак ва алоқаи байни фанҳо ҳад гузорад, нисбати таълим диди нав дошта, мустақилфикр ва кавиирода бошад. Инчунин, аз методикаи муштаракгардонии фанҳо дар чараёни таълим бархурдор бошад» [58:76].

Воқеан ҳам, таълими ҳамгиро дар мактаб мақсаду вазифа, талабот ва хусусиятҳои хос дошта, роҳу усулҳои мушаххасро тақозо менамояд. Дар чараёни таълими интегратсионӣ ё худ ҳамгиро на танҳо сохти дарсҳо, инчунин, лаҳзаҳои он низ ба табаддулот дучор омаданаш мумкин аст. Аз ин нуқтаи назар, қисмҳои дарс дар асоси методҳои хусусӣ дигар мешаванд ва шояд вобаста ба мазмуни мавзӯҳо ин ё он қисми дарс вақти бештарро талаб намояд.

Ба ҷуз аз таъкидҳои дар бастҳои охир омада, дар раванди машғулиятҳои забони тоҷикӣ ва ё дар доираи таълими синтаксис аз осори шоиру нависандагони классик матнҳои интихоб карда шаванд, ки мақсаднок буда, дар доираи он матнҳо қоидаҳои грамматикӣ имконпазир бошанд ва ба маҳорату малакаи забондонӣ ва ташаккули

салоҳияти коммуникатсионии онҳо мусоидат ҳам кунанд. Аз ин рӯ, барои рушди малакаи гуфтори хонандагон интихоби матнҳои дорои арзишҳои коммуникативӣ ва тарбиявӣ заруранд, то татбиқи ҷанбаҳои маърифатии хонандагон дар раванди таълими забони тоҷикӣ дар робита бо рушди тафаккури мантиқашон таъмин карда шавад. Дар ин маврид мо бо гуфтаҳои Ш. Раҳмонов ҳамраӣ ҳастем, ки ин тавр афзудааст: “Матнҳои ҷолибу хушгӯвор бо қоидаҳои забон тавҷам шуда, ҷаҳонфаҳмии наврасонро меафзоянд” [164:15].

Зарур аст, таъкид намоем, ки талабот ба интихоби мисолҳо ҳам барои таҳлил ва ҳам машқҳои китоби дарсӣ дар таълими забони тоҷикӣ дар заминаи омилҳои ҳам беруна (субъективӣ) ва ҳам дохилӣ (объективӣ) бояд сурат бигирад. Омилҳои беруна, аз қабилӣ ба назар гирифтани қобилиятҳо ва ниёзҳои коммуникатсионии хонандагон, шавқу завқи онҳо ба осори адабӣ, мавҷудияти дониши ибтидоӣ ва дараҷаи шиносоии хонандагон дар вақти хониш бо мафҳумҳои, ки барои таҳияи қорҳои хаттӣ, инкишофи нутқи шифоҳиву хаттӣ ва монанди инҳо иртиботдоранд. Омилҳои дохилӣ бошанд, ба хусусияти маъноӣ ва сохтори матн, ҳамбастагӣ, мукамалӣ ва мансубияти он ба жанри муайян, дорои хусусияти проблемавӣ будан, ба дастрасӣ ва имкониятҳои тарбиявии он алоқаманд аст. Он матнҳои, ки аз осори классикон ҳамчун маводи таълимӣ дар ҷараёни дарсҳои забони тоҷикӣ истифода мешаванд, бояд дар ҳалли вазифаҳои методӣ, забоншиносӣ, равшаншиносӣ, маърифатӣ ва монанди инҳо ҷавобгӯ бошанд. Ба ибораи дигар, матнҳои интихобшуда барои таҳлил дар раванди таълими забони тоҷикӣ ҷавобгӯ ба талаботи зерин бошанд:

I. Ба талаботи методологӣ: иттилоотӣ, проблемавӣ, муоширатӣ ва, зиёда аз ин, бо маводи китобҳои дарсии адабиёти тоҷик ҳамроҳангӣ дошта бошанд;

II. Ба талаботи равонӣ-забонӣ: қобилияти ташаккул додани нутқи хонандагонро дар гуфтор, хондан, гӯш кардан ва навиштан дошта бошанд;

III. Ба забоншиносӣ: бахусус, дар таҳлили масоили назариявие, ки бояд мувофиқи стандарт ва барнома дар ҷараён дарсҳои забони тоҷикӣ аз худ карда мешаванд. Маводи таҳлилии лингвистии матн имкон медиҳад, то ки дар заминаи он бо мафҳумҳои забони модарӣ таҳлил, баррасӣ ва муқоисаи он дар шаклҳои гуногуни муошират (монологӣ ва муколама), дар навъҳои ифодаи нутқ (тасвир, нақл, баён) истифода карда шавад.

IV. Ба равоншиносӣ, ки омилҳои ҳавасмандкунӣ ва шавқу рағбати хонандагонро ба забони тоҷикӣ бештар намуда, дар ташаккул додани шахсияти ҳамҷониба рушдкардаи онҳо, бахусус, дар инкишоф додани малакаҳои муошират бо забони модарӣ, ниҳоят, бобати ба низом даровардани чизҳои омӯхташуда дар шуури онҳо нақши волоро доро хоҳад буд.

Мусаллам аст, ки яке аз омилҳои мусбат таваҷҷуҳ ба талаботи маънавии хонандагон, ғояҳои ахлоқӣ ва воқеияти ҳаёти муосири насли наврас мебошад. Ин масъала дар раванди дарси забони тоҷикӣ, бахусус, дар мавридҳои истифода бурдани матнҳо аз адабиёти классикӣ бояд бештар дар мадди назар бошад. Сарфи назар аз ин, вобаста ба салоҳиятҳои забондонии хонандагон дар интихоби матнҳо аз адабиёти бадеии классикӣ маҳдудиятҳои муайяне ҳам ҷой дорад. Забони насри классикӣ аз ҷиҳати мазмун ва сохтор (таъсири лаҳҷаҳо, захираи луғавии насри таърихӣ, фаровонии вожаҳои архаистӣ ва монанди инҳо) то андозае мураккаб аст. Бинобар сарчашмаи ғановати маънавӣ, манбаи луғатомӯзӣ ва василаи ғанӣ гардонидани захираи луғавии талабагон будан, зарур аст, ки ин гуна матнҳо ҳар чӣ бештар мавриди омӯзиш қарор гиранд.

Аз таҳлили матнҳои китобҳои дарсии синфҳои 8-9 ва хусусияти супоришҳои алоқаманд аён мегардад, ки маводи дидактикӣ ба таълими коммуникативӣ қисман мувофиқат дорад, зеро шартҳои баъзе машқҳои китобҳои дарсӣ танҳо ба мавзӯи грамматикӣ иртибот дошта, машқу матнҳо бештар ба иҷрои талаботи забонӣ: барои табдил додани ҷумлаҳо, нишон додани категорияҳои грамматикӣ ва тартиб додани саволу ҷавобҳо пешниҳод гардидаанд. Матнҳои аз асарҳои бадеии классикӣ дар китобҳои зикршуда пешниҳодшуда бошанд барои дарки беҳтари моҳияти масъалаҳои ҳам таълимиву ҳам тарбиявӣ мусоидат мекунанд, ки ин ҳар ду нукта аз талаботи дидактикӣ дар раванди таълими забон мебошанд. Мисолҳо ва матнҳои барои намоиш додани ҳодисаҳои забонӣ интихобшуда бояд василаи муҳимми ташаккули нутқи хонандагон гардида, дар истифодаи воситаҳои луғавиву грамматикӣ забон дар нутқашон мусоидат намоянд. Чунки салоҳияти коммуникатсионӣ дар шахс ва фаъолияти нутқи хонандагон зимни қироати матн ташаккул меёбад: матн, ҳамчун ҷузъи сохтори китоби дарсӣ дар раванди таълими ҳодисаҳои забонӣ дар ҷодаи забонамӯзии муҳассилин мавқеи муҳимро ишғол мекунанд, ки дар ин бобат таъкиди академик Каримова И.Х. дуруст аст: «Маҳз тавассути матн чунин вазифаҳои дидактикӣ китоби дарсӣ, аз қабилӣ табдилдиҳанда, иттилоотӣ, инкишофдиҳанда ва тарбиявӣ амалӣ мегарданд» [119:25] мегӯяд, ки воқеан ҳам, қабилӣ дастгир аст.

Аз гуфтаҳои боло метавон ба чунин хулоса омад: қор бо матни бадеӣ ба талабагон барои дарки пурраи асар, фаҳмидани мазмуни ғоявӣ ва бадеиву зебоишиносии он кӯмак мерасонад. Методисти рус Пахнова Т.М. масъалаи мавқеи матни тарбиявиро дар китобҳои дарсӣ таҳқиқ карда, иброз мекунанд, ки асолати матни таълимӣ ба раванди таълим ин аст, ки он (матн) ҳам объект ва ҳам воситаи таълим мебошад. Он барои хонанда объекти омӯзиш ва барои омӯзгор воситаи омӯзиш ва назорат аст: «Матни бадеӣ дар раванди таълими забон ду вазифаро иҷро

мекунад: ҳамчун матни намоишӣ, воҳидҳои забониро намоиш медиҳад ва, чун матни намунавӣ, барои таъмини ҷанбаи дидактикии таълим, ҳамчун меъёр, хизмат мекунад” [160:14] .

Барои ҳамин ҳам, матнҳое, ки ба сифати машқ пешниҳод мегардад, бояд бадеӣ, бидуни теъдоди зиёди вожаҳои душворфаҳм, калимаҳои иқтибосӣ, шевагӣ ва монанди инҳо бошанд. Мазмуни матнҳо ва калимаҳои душворфаҳми дар онҳо буда, бояд ба хонандагон бо ёрии омӯзгор дастрас карда шаванд аз ҷиҳати дорони таҷрибаи ҳаёти будан ба онҳо кумак ҳам расонанд. Чунин дарки матн аз ҷониби хонандагон бевосита дар доираи шарҳу тафсири маъно ва масоили синтаксисии дар матн мавҷуда ва ба дараҷаи як андоза мураккабии он вобаста аст. Аз ин рӯ, фаҳмидани матни асари бадеӣ раванди мураккаб ва эҷодии фаъолияти хонандагон мебошад. Ин имкон медиҳад, ки таълими забони тоҷикӣ бояд боиси баланд шудани дараҷаи саводнокии хонандагон ва амиқтар фаҳмидани забони асарҳои адибони классикии форсу тоҷик гардида, шавқу рағбати омӯзиши забони тоҷикиро ба таври ҳамешагӣ дар ниҳоди онҳо парвариш диҳад. Порчаҳои барҷастаи назмиву насри аз осори суҳанварони классикии форсу тоҷик барои фаъолгардонӣ, мустақилият, ҷустуҷӯ ва эҷодкории шогирдон мусоидат хоҳанд кард. Умуман, машқҳои ба талаботи таълим ҷавобгӯ шогирдонро ба фикр кардан ва мустақилона ҷавоб гуфтан водор намуда, ба инкишофи нутқи мураббаи онҳо мусоидат карда метавонанд.

1.3. Асосҳои назариявӣ-методи интиҳоби мисолҳо (ҷумлаҳо, байтҳо, матнҳо) дар дарсҳои забони тоҷикӣ бо мақсади инкишофи нутқи мураббаи хонандагон

Масъалаи интиҳоб ва коркарди матнҳои бадеӣ ва принципҳои таҳлили лингвистии услубии онҳо дар раванди дарсҳои забони тоҷикӣ бо мақсади инкишофи нутқи мураббаи хонандагон дар таҳқиқотҳои як

идда методистони бурунмарзӣ Ипполитова, Н.А., Гореликова М.И. Бабайтсева В.В., Галперин И.Р., Леонтьев А.А., Дорошкевич А.Н., Каримова А.С. асоснок карда шудааст. Фаҳмидани хусусиятҳои матнҳои адабӣ ва методологияи интихоби онҳо барои мақсадҳои махсус яке аз унсурҳои асосии ин масъала доништа мешавад. Ҷиҳати муҳимми истифодаи матнҳо аз осори бадеии классикӣ ғайр аз арзишҳои фарҳангиву адабӣ, инчунин дорои хислатҳои коммуникатсионӣ, маърифатӣ, иттилоотӣ ва ҷанбаҳои тарбиявӣ бояд бошад. Аз ҷиҳати он ки матнҳои адабӣ дорои ҷамъи ин хусусиятҳоанд, дар раванди таълими забони тоҷикӣ мавридшиносона истифода бурда шаванд.

Зарур аст, ки дар замони муосир таълими забони тоҷикӣ бояд ба рушди камолоти шахс, яъне хонандагон, равона шавад. Дар шароити кунунӣ ғояҳои ахлоқиву тарбиявии ниёгони мо дар педагогикаи муосири миллӣ татбиқ шуда истодааст. Дар ин бобат як гурӯҳ донишмандони соҳа, академикон М.Лутфуллоев (дар китобҳои «Эҳёи педагогикаи Аҷам», «Педагогикаи шафқат»), Ф. Шарифзода (дар китобҳои «Назария ва амалияи таълими ҳамгиро дар мактаби ибтидоӣ», «Таълими ҳамгиро - асоси рушд ва тарбия», «Таълими ҳамгиро: проблема, таҳқиқ ва андешаҳо»), И.Х.Каримова (дар китобҳои «Асосҳои назарии таълими гуманитарии хонандагони мактабҳои тоҷикӣ», «Фарҳанг-сарчашмаи гуманизм», «Муҳаббат нисбат ба инсон»), Б.Қодиров (дар китоби «Робитаҳои байнифаннӣ: инноватсия ва тафаккури эҷодии хонандагон») ва профессор С. Сулаймонӣ (дар китоби «Педагогикаи ислом») ва боз чанде дигар ҳиссаи назаррас гузоштаанд.

Умуман, мақсади асосии раванди таълим аз он иборат аст, ки дар хонандагон қобилияти худомӯзӣ, худтакмилдиҳӣ ва забондонӣ тарбия карда шавад ва дар ин самт бартарият назар ба фанҳои дигар ба фанни забони тоҷикӣ дода мешавад. Ин нуқта дар Стандарт ва барномаи таълими забони тоҷикӣ низ ин тавр омадааст: “Фанни «Забони тоҷикӣ» чун воситаи дарки воқеияти забони тоҷикӣ рушди фикрӣ ва қобилияти

эҷодкорию хонандаро таъмин сохта, тафаккури тачридӣ (абстракт), хотира ва тасаввуроти ӯро инкишоф ва малакаҳои мустақилонаи фаъолияти таълимӣ, худомӯзӣ ва худтатбиққунии ононро ташаккул медиҳад [86:7].

Омӯзиши ин ғояҳо ва ё таълимоти педагогии мутафаккирони форсу тоҷик ба ҳамаи омӯзгорон, бахусус, омӯзгорони фанни забони тоҷикӣ аҳаммияти илмиву амалиро дорост, то аз нукоти муҳимми он дар раванди таълими забони тоҷикӣ истифода карда тавонанд. Ба ибораи дигар, амалӣ сохтани талаботи мазкур на танҳо ба дӯши фанни адабиёт, балки истифодаи онҳо дар раванди таълими забони тоҷикӣ ҳам истисно нест. Дар заминаи осори барҷастаи бадеӣ, бахусус, осори пандомез ба роҳ мондани таълими синтаксис дар синфҳои 8-9 ва дар ин раванд рушд додани нутқи шифоҳиву хаттии хонандагон аз ҷумлаи масоили мубрами таълими фанни забони тоҷикӣ маҳсуб меёбад.

Мебояд таъкид намуд ва ба алоқамандони соҳа низ маълум аст, ки омӯзиши мафҳумҳои асосии забон тавассути машқҳои гуногуни китоби дарсӣ ва маводи дидактикӣ сурат мегирад. Албатта, интихоби он машқҳо бояд бо назардошти мазмун ва мутобиқати онҳо бо мавзӯи омӯзиш барои васеъ намудани ҷаҳонбиниву қобилияти маърифатии хонандагон ва ба ҳам пайвастании алоқии таълим бо ҳаёт мусоидат ҳам намоянд. Дар иртибот ба нуктаи охир мебояд таъкид намуд, ки интихоб ва таҳлили матни бадеӣ яке аз масъалаҳои аввалиндараҷаи таълими самараноки забони тоҷикӣ маҳсуб меёбад. Баъзе аз муҳаққиқон таъкид намудаанд, ки ҷустуҷӯи сарчашмаҳои матни бадеӣ бояд бештар дар доираи эҷодиёти намояндагони барҷастаи адабиёти классикӣ сурат гирад. Дар асарҳои устодони бузург тачрибаи таърихӣ ҳаёти халқ ҷамъоварӣ шуда, моҳияти маънавию ҳаётии онҳоро ифода мекунанд. Ба ин васила, алоқии байни фанни забон ва адабиёти тоҷикро метавон хубтар барқарор намуд. Амали мазкур ба хонандагони синфҳои 8-9, ки мувофиқи Барномаи таълими адабиёти тоҷик (с.2007) зиндагӣ ва осори классиконро аз Рӯдакӣ

сар карда то Аҳмади Дониш меомӯзанд, имконияти дар шакли ҳамгиро ба роҳ мондани таълими забони тоҷикӣ бо истифода аз осори классикон дар дарс бештар даст хоҳад дод. Усули мазкур имкон медиҳад, ки хонандагон бо забони осори классикӣ таҳти назорати омӯзгор аз наздик шиносӣ пайдо намуда, дар идроку фаҳми маъниҳои бикру пурмуҳтавои мероси ниёгон таҷриба пайдо намоянд. Арзиши баланд ва нотақрори матни бадеӣ дар ҳалли умумии масъалаҳои забонӣ ва фарҳангӣ зоҳир мешавад. Дар баробари ин, матни таълимӣ бояд воҳиди олии фаъолияти нутқ гардида, ба ҳалли вазифаҳои коммуникативӣ тавассути воҳидҳои забон дар шаклу ҳолатҳои мушаххаси муошират мусоидат намояд.

Хусусияти фарқкунанда ва истифодаи методикаи инкишоф додани нутқи мураббаби хонандагон, дар доираи матн, ки воҳиди асосии коммуникативӣ мебошад, сурат мегирад. Матн дар тафовут аз дигар маводи дидактикӣ ҳама вақт дар марҳилаи ташаккули маҳорати иртиботии хонандагони синфҳои 5-9 барои амалӣ кардани ҳадафҳои аввалини таълим истифода мешавад. Он (матн) асоси машқҳои китобҳои дарсиро ташкил дода, иҷрои супоришҳои он ба таҳкими маҳорату малакаҳои амалӣ, ки дар раванди омӯзиши фанҳои махсус истифода мешаванд, мусоидат мекунад. Ба ибораи дигар, тақрори мунтазами фаъолияти фикрӣ ё амалӣ, ки мақсади пухта кардан ва тақмил додани донишҳоро дорад, бештар дар доираи иҷрои машқҳо сурат мегирад.

Машқ дар раванди таълим барои ҳосил кардани маҳорат ва малака низ мавқеи калон дорад. Барои он ки иҷрои ҳама гуна машқ натиҷаи дилхоҳ диҳад, ба ҳисоб гирифтани шароити мавҷуда, фаҳмидани саҳву нуқсоноти бавучудода ва доништани роҳҳои ислоҳи онҳо зарур аст. Машқ он вақт судбахш маҳсуб меёбад, ки дар раванди он аз иҷрои амалҳои сода ба иҷрои амалҳои мураккаб тадричан гузашта шавад. Хонандагон аз рӯйи маводи омӯхта ба амалан иҷро намудани машқҳои гуногун водор карда мешаванд, то ки бо чунин усул дониши худро амиқ гардонанду маҳорат ва малака ҳосил намоянд, қобилияти эҷодӣ ва

истеъдодашонро инкишоф диҳанд. Иҷрои талаби машқҳо ба хонандагон, асосан, баъди бошууроно фаҳмидан ва азхудкунии маводи омӯхташуда пешниҳод карда мешавад. Дар раванди машғулиятҳо истифода кардан аз намудҳои зерини машқҳо пурмахсул дониста мешаванд:

а) машқҳои шифохӣ (дар хотир нигоҳ доштани ададҳо, таърифу коидаҳои грамматикӣ, дуруст ифода кардани фикр ва ғ.), ки ба рушди маҳорати муошират таҳким мебахшад;

б) машқҳои хаттӣ дар таълими ҳама фанҳо, аз ҷумла, дар раванди таълими забони модарӣ;

Инчунин раванди иҷрои машқҳоро шартан ба марҳалаҳои зерин тақсим кардан мумкин аст:

Марҳалаи аввал. Дар ин раванд омӯзгор ба сатҳи дониши талабагон такя намуда, мақсад ва вазифаҳои иҷро кардани машқҳоро мефаҳмонад;

Марҳалаи дуум. Дар ин раванд нишондод ё талаботи омӯзгор нисбат ба тарзи иҷрои ин ё он машқ дар мадди назар аст;

Марҳалаи сеюм. Дар ин раванд кӯшишҳои аввалини талабагон ба истифодаи дониш дар амал сурат мегирад;

Марҳалаи чорум. Дар ин раванд фаъолияти минбаъдаи талабагон баҳри ҳосил намудани маҳорату малакаҳо муайян карда мешавад.

Ҳангоми ташкили машқҳо ҳатман бояд фаъолияти эҷодии хонандагон ба зерин назорат гирифта шавад, ки оё онҳо эҷодкорона аз худ мисолҳои нав ба нав оварда метавонанд ё на. Омӯзгорро лозим аст, ки ба хонандагон иҷрои машқҳои шабоҳатдоштаро пешниҳод наояд. Баъдан, мустақилона иҷро кардани машқҳоеро пешниҳод кунад, то ки онҳо низ маҳорату малакаҳои худро намоиш диҳанд. Баъди ин ҳама шогирдон ба кори мустақилона бештар майл мекунанд ва зимини иҷрои машқҳои мустақилона аз худ мисолҳо ҳам меоранд ва ин усули кор ба бештар гардидани фаъолияти мустақилона, мантиқан амиқ омӯختани мавзӯ ва барои ҳосил кардани маҳорату малакаҳои нав дар шогирдон

заминаи мустаҳкам мегузорад. Машқҳои гуногун ба иҷрои корҳои мустақилона ва инкишофи қобилияти эҷодии хонандагон ёриӣ ҷиддӣ мерасонад. Хусусан, машқҳои эҷодӣ дар ташкили фаъолияти хонандагон доир ба истифодаи донишу маҳораташон ёрӣ мерасонанд ва зиёда аз ин, машқҳо хонандагонро ба роҳҳои эҷодкоронаву мустақилона пайдо намудани ҳаллу ҷасли вазифаҳои дарпешистода ҳидоят менамоянд. Ба машқҳои эҷодӣ метавон чунин амалҳоро номбар намуд: интиҳоби абёту матнҳо, муайянсозии алоқаи ҷумлаҳо дар матн, шарҳу тавзеҳи мафҳумҳо ва калимаҳои душворфаҳм дар матни осори адибони классик. Ҳангоми омӯзиши қисмати наҳв истифодаи машқҳои ҷустуҷӯӣ - эҷодӣ зарурат дорад. Иҷрои чунин машқҳо барои истифодаи эҷодкоронаи дониш ва малакаҳои андӯхтаи хонандагон роҳандозӣ карда мешаванд. Барои инкишофи нутқи мураббаъ интиҳоби намуди машқҳо ва роҳҳои иҷрои онҳо низ мавқеи асосиро ишғол мекунад. Дар назарияи методикаи таълими забони тоҷикӣ принсипи дар ҳамбастагӣ инкишоф додани нутқи хаттӣ ва шифоҳии муҳассилин талаб карда мешавад. Агар хонанда хоҳад, ки ба малакаҳои нақл ё муколама худро омода созад, рӯкҳои дигари фаъолияти муоширатро истисно карда наметавонад, зеро барои ҳосили малакаи хониш ҳамаи ҷузъҳои фаъолияти муошират: гуфтор, шунидан ва навиштан дар як вақт иштирок мекунанд.

Академик Ф. И. Буслаев истифодаи усули индуктивии таълими забони модарӣ: сараввал, машқ; сипас, ҳосили дониш; ё худ: аввал, амалия; сипас, омӯختани назарияро тавсия кардааст. Дар давраи сеюми омӯзиши забон илова ба машқ гузаронидани таҳлилҳо ва аз натиҷаи таҳлилҳо баровардани хулосаи умумиро ба миён гузоштааст. Он хулосаҳо бояд аз маҷмуи таърифу қоидаҳои грамматикӣ иборат бошанд [28:27]. Дар ҳақиқат, чунин нишондоди ӯ низ қобили дастгирӣ, зеро амалан омӯختани забони модарӣ ҳам набояд аз назария ҷудо сурат гирад.

Дар иртибот ба фикру ақидаҳои дар боло зикршуда, метавон қайд намуд, ки машқҳо бояд дорои талаботи зерин бошанд:

- а) ба фаҳми бачаҳо наздик будани мақсад ва тарзи иҷрои онҳо;
- б) гуногун ва ҳархела будани талаби онҳо;
- в) пай дар пай гузаронидан шудани машқҳо;
- г) тадриҷан душвор шудани иҷрои супоришҳои дар онҳо ироашаванда;
- д) дорои ҷанбаи таълимию тарбиявӣ будани мазмуни матни машқҳо.

Маълум аст, ки чун хонандагон ба иҷрои машқҳо шуруъ мекунанд, равиши кори ҳамаи онҳоро назорат кардан мушкил аст. Бинобар он, муаллимро лозим меояд, ки худназоратии худӣ онҳоро ба роҳ монанд ва маҳз бо ҳамин роҳ метавонад хонандагонро ҳар вақт ба иҷрои супоришҳо ҳидоят намояд.

Гуфтан ҷойиз аст, ки корҳои эҷодӣ яке аз воситаи муҳимми рушди салоҳиятнокии хонандагон буда, барои иҷрои онҳо ҳам дар синф ва ҳам берун аз синф супориш дода мешавад. Вале корҳои эҷодӣ ё худ иҷрои онҳо ба омӯзиши дурусти грамматика низ иртибот дорад. Албатта, дар раванди иҷрои фаъолияти эҷодӣ дуруст ба роҳ мондани корҳои ташкилӣ ҳам нақши муайяне дорад: ҳар як кори мустақилона ва эҷодӣ вақте самара мебахшад, ки агар сари вақт ҷамъбаст ва арзёбӣ карда шавад. Мавридҳое, ки омӯзгор берун аз машқи китоби дарсӣ вазифаи хонагӣ месупорад, бояд иҷрои он дар синф оғоз ёбад. Масалан, омӯзгор мехоҳад, ки хонандагон дар хона ҳикоя ва ё нақле мураттаб созанд. Бо ин ҳадаф баъди мустаҳкам намудани мавзӯи таваҷҷуҳи аҳли синф ба мавзӯи мушаххас кашида мешавад, мазмуни онро омӯзгор хотиррасон мекунад, саволу супориш ва ё нақшаашро тарҳрезӣ намуда (албатта, ҳамроҳи худӣ бачаҳо), баъдан, таъкид мекунад, ки мазмуни ҳикояро хонандагон бояд бо ҷумлаҳои сода нависанду давоми онро дар хона пурра ва ҷамъбаст намоянд.

Бояд донист, ки масъалаи бо ҳаёт алоқаманд намудани таълим, дараҷаи инкишофи малакаву маҳорати корҳои эҷодӣ ва ба пояи камолот

расидани хонандагон, махсусан, дар заминаи иҷрои машқҳо бештар арзёбӣ мегардад. Машқҳо аз ҷиҳати хусусият, ҳел, мақсад ва тарзи иҷро мухталиф мешаванд. Аз ин лиҳоз, омӯзгор ба хонандагон иҷрои супоришҳоро мутобиқи ҳар як мавзуи таркибии ҷаслу бобҳо аз китобҳои дарсӣ пешниҳод менамояд. Матнҳо аз услубҳои бадеӣ, илмӣ ва расмӣ – коргузорӣ интихоб карда мешавад. Дар раванди иҷрои талаби ҳар як машқи пешниҳодшуда ҳаминро ҳам бояд ба назар гирифт, ки на танҳо донишҳои назариявии онҳо мустаҳкам карда шавад, балки дар онҳо малакаҳои мураттаббаёнӣ, хониши возеҳ, имлои саҳеҳ ва бамаврид истифода намудани аломатҳои китобат дар навишт низ пайваста рушд ёбанд.

Иҷрои машқҳои мухталифмазмун дар раванди таълими забони тоҷикӣ дар он сурат натиҷаи хуб медиҳад, ки агар онҳо мунтазам ва бо як системаи муайян, аз осон ба душвор ва аз як типӣ машқ ба иҷрои хели дигари машқ гузаронида шаванд. Дар ин бора ҳақ ба ҷониби педагоги бузурги рус К.Д.Ушинский аст, ки гуфтааст: «Муҳимтарин асоси самаранокии машқҳо системанок будани онҳост, система вайрон бошад, дуру дароз машқи бисёре иҷро кунонед ҳам, хонандагон грамматикаро аз худ карда наметавонанд, хатоҳои зиёд содир мекунанд» [107:79].

Зарурати риояи системанокӣ дар иҷрои машқҳоро методист И. А. Добромислов тавсия карда, ҷаҳор навъи машқро дар таълими забони тоҷикӣ талқин менамояд. Чунончи:

- 1) Машқҳо барои шинохтани ҳодисаи мушаххаси грамматикӣ аз байни ҳодисаҳои дигари забон;
- 2) Мустақилона мураттаб намудани шаклҳои матлуб ва ё ҷамъоварии мисолҳои шабех;
- 3) Иҷрои супоришҳои грамматикӣ;
- 4) Интихоби машқҳое, ки ба инкишофи нутқ мусоидат мекунанд.

Дар иртибот ба талаботи умумии машқҳо профессор Т.А. Ладиженская чунин таъкид намудааст: «Машқҳоро тавре тартиб додан

лозим аст, ки шакли матлуби грамматикии онҳо дар назари хонандагон возеҳу равшан набошад, балки барои онҳо имкони ҷудо кардан, табдил додан аз як шакл ба шакли дигари ба он монанд, муқоиса намудан (масалан, муайян намудани тафовут ва умумияти ҷумлаҳои содаи пайваст ва тобеъ) пайдо шавад. Ин ҳолат хонандагонро водор мекунад, ки корро (машқро) рӯякӣ иҷро накунад, балки фикр кунанд ва бошуурона ба ин ё он қарор оянд» [53:201]. Ин талаботи муҳаққиқи мазкур ҳангоми иҷрои машқҳои аз осори пандуахлоқии классикон интихобшуда бештар муяссар мешавад. Зеро сохтори ҷумлаҳо дар байтҳо бо тақозои вазн ва меъёрҳои наҳвии замони классикӣ мушкилтар буда, хонандагонро ба андешаронӣ водор менамоянд. Аз ин рӯ, пайвасти истифода бурдан аз порчаҳои пандуахлоқии классикон дар раванди таълими забони тоҷикӣ нақши амалиро доро хоҳад буд. Ба ифодаи дигар, талаботи марбут ба иҷрои машқу супоришҳо ва ба таври муназзам ба иҷро расонидани онҳо (системанокӣ), бешубҳа, ба салоҳиятнокии хонандагон аз таълими забони тоҷикӣ ҳам мувофиқу мусоид аст. Дар раванди таълими синтаксиси забони тоҷикӣ иҷрои машқҳои зерин барои мустаҳкам намудани донишҳои назариявии толибилмон натиҷаи дилхоҳ медиҳад:

1. Таҳлили грамматикӣ (ҳам дар нутқи шифоҳӣ ва ҳам хаттӣ);
2. Тағйир додани шаклҳои ҷумла (масалан, аз назм ба наср баргардонидани ҷумлаҳо, аз ҷуфти ҷумлаҳои сода сохтани ҷумлаҳои мураккаби пайваст ва ё тобеъ);
3. Табдили як хели ҷумла ба хели дигар (ҷумлаи хуллас ба тафсилӣ; ҷумлаи дугаркиба ба яктаркиба, ҷумлаҳои хуллас ба ҷумлаҳои тафсилӣ ва ғ.);
4. Мустақилона сохтани ҷумлаҳои сода ва мураккаб;
5. Навиштани нақл аз рӯи расм, эссе ва нақлҳои ҳаҷман хурд бо супоришҳои грамматикӣ;
6. Шарҳи мазмуни порчаҳои манзум ва мансур.

Дар иҷрои баъзе машқҳо хонандагон фаъолнокии бештар зоҳир мекунанд. Масалан, дар таҳияи ҷумлаҳо, шарҳу тафсири маънои ибораву таркибҳо, шарҳи маънои байтҳо, аз назм ба наср баргардонидан ва ғ. Аммо иҷрои пайваستاи машқҳои рӯйнависи матни тайёр, муайян намудан ва номбар кардани хели ҷумлаҳо, таснифи аъзоҳои ҷумла, хат кашидан ба зери аъзоҳои ҷумла бо аломатҳои шартии махсус ва монанди инҳо фаъолнокии онҳоро паст месозад. Сарфи назар аз ин, ба иҷрои ҳар ду навъи машқ бояд талабагонро одат кунонид. Барои ноил гаштан ба ин ҳадаф омӯзгорро лозим меояд, ки машқу супоришҳоро иваз карда истад ва аҳаммияти иҷрои ҳар як машқро фаҳмонад. Иҷрои талаботи машқҳои ба низом даровардашуда дар заминаи матнҳои аз ҳар ҷиҳат мувофиқ зарурат дорад. Маводи назариявии забон тавассути иҷрои талаботи онҳо дар шуури хонандагон мустаҳкам ва амиқ матраҳ гардида, ба малакаҳои устувори донишазхудкунӣ табдил меёбад. Ҳангоми иҷрои машқҳо ҳаминро ҳам ба назари эътибор гирифтани лозим аст, ки хонандагон иҷрои онҳоро на ба таври механикӣ, балки бошуурона анҷом диҳанд, ба мазмун ва муҳтавои супоришҳо диққати ҷиддӣ равона намоянд. Аз ин рӯ, барои шарҳи мазмуни намунаҳо аз осори адибони классик машқҳои интихоб карда шаванд, ки ҳам шавқовар ва ҳам дорои ҷанбаҳои тарбиявӣ бошанд.

Бояд донист, ки раванди иҷрои кор бо ин гуна порчаҳои адабӣ ду хел мешавад: одӣ ва эҷодӣ. Иҷрои одии ин гуна машқҳо чунин аст, ки хонандагон доир ба ин ё он қоидаи грамматикӣ машқи пешниҳодшударо аз китоби дарсӣ ё аз китобҳои тавсияшуда ва ё аз тахтаи синф шарҳ медиҳанд. Аммо тарзи иҷрои эҷодкоронаи ин навъи машқҳо чунин аст, ки на фақат бо нақли мазмун иқтифо карда мешавад, балки шарҳу хулосабарорӣ ҳам карда мешаванд. Бахусус, дар раванди ба иҷрои эҷодкоронаи машқҳо ҳидоят намудани хонандагон аз чунин намуди супоришҳо истифода кардан тавсия дода мешавад:

- а) вожаву ибораҳои душворфаҳму маҷозии матнҳои китоби дарсӣ ва ҷумлаву абёти аз тарафи омӯзгор додашударо тавзеҳ додан;
- б) пурра карда навиштани ҷумлаву байтҳои нотаомом;
- в) эзоҳи мазмуну маънои панду ҳикматҳо;
- г) мафҳумҳои заруриро аз рӯи маъно тағйир додан;
- ғ) таҳияи эссе доир ба мавзӯҳои мушаххас;
- е) ба саволҳои додашуда ҷавоб гардонидан;
- ё) шакли нодурусти ҷумлаҳоро дуруст карда навиштан ва ғайра.

Илова ба машқҳои боло бо мақсади инкишофи нутқи мурағабӣ толибилмон, ҳамчунин, омӯзгорон иҷрои супориши машқҳои зеринро низ аз хонандагон талаб мекунанд:

1.Мутолиаи асарҳои бадеӣ бо иҷрои супоришҳои мувофиқ ба мавзӯҳои таълимӣ;

2.Оид ба қоидаҳои дахлдори синтаксисӣ мустақилона аз худ ё аз манбаъҳои дигар навиштани мисолҳо;

3.Гузаронидани (навиштани) ҳар гуна диктантҳои таълимӣ (огоҳӣ: биноӣ ва таъкидӣ, эҷодӣ, луғат, озод, эзоҳӣ (шарҳдиҳӣ) ва монанди инҳо.

Мебояд афзуд, ки ба ҳар омӯзгори фанни забони тоҷикӣ донишҷӯи хелҳои гуногуни машқҳои хаттию санҷишӣ ва методҳои ташкил, баҳусус, пешакӣ тасаввур намудани мақсади иҷрои чунин амалҳо басо муҳим аст, зеро бидуни роҳандозӣ наметавон дониши мустақилро саводи кофии хонандагонро ба даст овард. Истифодаи машқҳои гуногун дар дарсҳои забони тоҷикӣ ба саводнокӣ ва инкишофи нутқи хонандагон низ мусоидат намуда, барои дар амал татбиқи мустақил намудани донишҳои назариявӣ онҳо натиҷаи дилхоҳ медиҳанд. Бояд таъкид намуд, ки ҳангоми иҷрои супоришоти машқҳои омӯзгор метавонад талаботи баъзе онҳоро дигаргун созад, ё ин ки ба онҳо илова ворид намояд. Дар интиҳоби матн низ барои гузаронидани қорҳои хаттӣ аз омӯзгор фаъолияти мустақилона амал намудан талаб карда мешавад. Ӯ метавонад аз рӯи нақшаи пешакӣ худ талаби машқи ҳар як матнро

мувофиқ ба мақсади худ тағйир диҳад, ё ки ба онҳо иловаҳо ворид намояд. Метавонад аз рӯйи нақшаи пешакии худ айнан як матнро дар мавридҳои гуногун ҳам истифода намояд. Дар ин бобат, методист, узви вобастаи Академияи таҳсилоти Тоҷикистон С. Аминов чунин таъкид намудааст: «Муайян намудани меъёрҳои интихоби матн, ҳамчун яке аз воситаҳои тарбияи хислатҳои зеҳнӣ ахлоқии шахсияти талаба, проблемаи муҳими дидактикист» [134:65].

Метавон афзуд, ки барои баланд бардоштани шавқу ҳавас ба фан, ба амал баровардани принципҳои илмӣ, муттасилӣ, алоқаи таълим бо ҳаёт, ба назар гирифтани хусусиятҳои инфиродии мактаббачагон ва ҷанбаи тарбиявӣ доштани маводи таълимӣ бештар ба назар гирифта шавад. Муносибати салоҳиятнок зоҳир намудан ба меъёрҳои интихоби матн ба муаллим имкон медиҳад, ки фаъолияти ӯ дар раванди таълим эҷодкорона сурат гирад.

Бояд дақиқ тасаввур намуд, ки интихоби дурусти мавод ва корбурди мавқеъшиносонаи он дар дарсҳои забони тоҷикӣ моҳияти таҳлилу коркарди матнро таҳким мебахшад: “Дар раванди машғулият таҳлилу баррасии матнҳои ҳубу намунавӣ яке аз омилҳои муҳими самаранокии дарси забони тоҷикӣ мебошад. Сухан дар бораи матне меравад, ки барои хонандагон, баробари фаҳмо будан, аз ҷиҳати меъёрҳои забон бенуқсон бошад, барои ҳалли супоришҳои грамматикӣ мусоидат намояд” [105:45]. Агар дигаргунтар гӯем, интихоби матн яке аз масъалаҳои калидии дидактикӣ маҳсуб меёбад. Зеро интихоби маводи дидактикӣ ба мазмуну муҳтавои матн: ҷанбаи ахлоқиву зебошиносии он вобаста буда, дар замони муосир на танҳо воситаи азхудкунии қоидаҳои забон, балки воситаи ташаккули шахсияти хонанда, олами маънавӣ ва инкишофи зеҳнии онҳо маҳсуб меёбад. Яъне, матн дар тарбияи ҳисси забондӯстӣ, муносибати эҳтиёткорона ва андешамандонаи таълимгирандагон нисбат ба фарҳанги нутқи худ нақши муҳим доранд.

Боварӣ ҳаст, ки барои хонандаи муосир матнҳое, ки ҷиҳати тавзеҳи кавоиди грамматикӣ корбаст гардида, ҳамчунин ба тарбияи маънавиву ахлоқии шогирдон нигаронида шуда бошанд ва онҳоро дар руҳияи худшиносӣ, худогоҳии миллӣ, ватандӯстиву ватанпарварӣ, инсонгароӣ ва хислатҳои ҳамида тарбия карда тавонанд, муҳим арзёбӣ мегарданд. Аз ин лиҳоз, барои ба чунин мақсад расидан забоншинос Д. Хочаев таъкид намудааст: “Ҳар як ҳодисаи грамматикиро дар забони тоҷикӣ бояд ба асоси маводи сухансароёни фозил тавзеҳ дод, вагарна натиҷаи матлуб ба даст намеояд” [89:28].

Методист Хочиев С. низ муваффақияти ҳар як дарсро ба сифати маводи дидактикӣ алоқаманд дониста, пешниҳод мекунад, ки муаллим бояд “барои кори мустақилонаи хонандагон машқҳо, матнҳои мазмунан баланд ва аҳаммияти тарбиявӣ доштаро интихоб намояд” [97:24].

Аммо шартӣ аввал дар ин хусус ин аст, ки матни намунавӣ бояд яқлухту мантиқан ба ҳам алоқаманд бошад ва ҳар як калима дар он мавқеи худро дошта, истифодаи он ҳадафи омӯзгорро возеҳу равшан ифода карда тавонад. Аз ин лиҳоз, таълими фанни забони тоҷикӣ бидуни матнҳои пурбор ва луғатҳои тоза наметавонанд мувофиқи мақсад анҷом пазирад. Ба ин талабот интихоби намунаҳо аз асарҳои классикон - устодони сухан мувофиқ аст. Офаридаҳои шоиру нависандагони классики форс-тоҷик зебову дилпазиранд, дар онҳо санъатҳои бадеӣ хунармандона истифода шуда, боиси афзудани фасоҳат, мусиқоӣ ва хушояндии сухан гардидаанд. Дар ашъори бузургони мо маъниҳои олий ниҳоят дилкаш ифода гардида, бо санъатҳои бадеӣ зинат ёфтаанд. Хонанда зимни баррасии чунин матнҳо на танҳо ба маъниҳои барҷаста сарфаҳм меравад, балки завқи бадеӣ мегирад. Муҳаммадҷон Шакурӣ ба забони шевою зебои классикӣ баргаштанро таъкид намуда фармудааст: “Кӯдак аз овони ширхорагӣ бояд шеъри классикӣ шунавад, дар ҳар хонадон, дар ҳар ясливу боғча бояд ҳар қадами кӯдак бо шеъри классикӣ гузошта шавад. Барномаи гуманитарии доманадоре бояд тамоми

таълими миёнаву олиро фаро гирифта, адабиёти классикӣ муҳимтарин чузъи онро ташкил намояд [110:55].

Бартарии интихоби мисолҳо аз осори классикон дар он ифода мегардад, ки хонандагон бо калимаҳои адабӣ – китобии осори суҳанварон шинос мегарданд, таркиби луғавиашонро вожаҳои навагановат мебахшад. Ниҳоят, ҷанбаи тарбиявии дарсҳо низ тақвият меёбад. Аммо зарур аст, ки барои таҳлили масоили забоншиносӣ дар навбати аввал матнҳои дар дарсҳои адабиёт омӯхташуда интихоб гардад. Зеро маводи таълим ба толибилмон қаблан шинос бошад, хулосабарорӣ аз он бошууронаву саҳеҳ сурат мегирад.

Чунонки аз таҳлили барнома ва китобҳои дарсии фанни адабиёти тоҷик бармеояд, фоизи зиёди маводи онҳоро омӯзиши осори классикон ташкил медиҳад. Аз ин лиҳоз, аз эҷодиёти адибони классик барои таҳлили маводи забоншиносӣ истифода кардан мувофиқи мақсад аст. Ҳамчунин, дар китобҳои дарсии “Забони тоҷикӣ”-и синфҳои 8-9 намунаҳо аз осори адибони классик интихоб шудаанд, ки дар фасли 2-юми боби аввал аз қадом адибон интихоб шудани он матнҳоро дар қадвалҳои 1-ум (саҳ. 50) ва теъдоди он намунаҳоро дар иртибот ба мавуъ ва фаслҳо дар қадвали 2-юм ва 3-юм (саҳ.51) дақиқ нишон додем. Аз таҳлилҳо бармеояд, ки дар китобҳои дарсии синфҳои 8-9 теъдоди матн ва намунаҳо аз осори классикон нисбат ба намунаҳо аз адибони муосир нисбатан кам аст. Дар маҷмуъ, теъдоди чунин машқҳо дар китоби дарсии синфҳои 5–9 ҳамагӣ аз 13 то 20 %-ро ташкил медиҳанду бас. Бо назардошти арзиши баланди ҳунари ва маърифативу тарбиявии матнҳои классикӣ хуб мебуд, ки фоизи интихоби матнҳои таълимӣ дар китобҳои дарсӣ зиёдтар гардад.

Эътироф бояд кард, ки матнҳои классикӣ навъи нисбатан мураккаби маводи таълимӣ мебошанд. Ғайр аз ин, муаллим бояд донанд, ки чунин матнҳо аз маълумоти маърифатӣ фаровон буда, на танҳо дар омӯзиши забон кӯмак мерасонанд, балки рафтори хуб, хислати нек,

хунар, илм ва донишомӯзӣ ва худшиносии миллиро ба хонандагон тарғиб мекунанд. Забоншинос ва методист Д. Хоҷаев низ бо ҳамин маънӣ чунин афзудааст: “Ҳарчанд мо солҳои охир аз ғизои сухани волои гузаштагони худ дур шудем, вале қорбурди матнҳои ҷолибу пурҳикмат дар таълими самарабахши фанни забони тоҷикӣ дар ин муддат бисёр имкониятҳоро низ пайдо кардааст. Вазифаи мо ҳусни забони тоҷикӣ, имконоту боигарии онро нишон додан аст» [89:167].

Арзиши назариявӣ ва амалӣ доштани матнҳои классикӣ дар асарҳои илмию методи олимону методистони тоҷик борҳо таъкид шуда, ба паҳлуҳои мухталифи матни ҳубу пурҳикмат ҳамчун маводи таълимӣ тавачҷуҳ зоҳир кардаанд. Афзалият доштани истифодаи матни классикони форс-тоҷик дар дарсҳои забони тоҷикиро забоншинос, профессор Д. Хоҷаев ин тавр таъкид намудааст: “Ба фикри мо, то шуруи таълими илми наҳв хонандагон бояд калому сухани амалиро дар асоси осори суханварони асилу бузурги ҳам гузашта ва ҳам муосир омӯзанд. Ин амал онҳоро водор месозад, ки дар пайравӣ ба осори суханварон нафосату салосати каломро ёд гиранд. Вақте ки онҳо ба маънии калому сухан сарфаҳм рафтанд, навиштаи адиби асилро аз сухани хушқу урёни нависандаи дигар ҷудо карда метавонанд. Аз ибораоройиву ҷумлапардозии адибони алоҳида огаҳӣ ёфта, ба фаҳмиши қонуниятҳои наҳв, тарзи қорбасти он омода мешаванд” [89:170].

Офаридаҳои пурғановати классикон саршор аз муҳассаноти ахлоқӣ ва оғанда аз ҳунари волои суханпардозӣ буда, дар қалбу зеҳни хонанда таассуроти амиқ мегузорад. Аз ин лиҳоз, омӯзгорон вазифадор ҳастанд, ки шогирдонро аз ин ганҷи бебаҳову шойгон шодоб намояд. Агар аз ҷониби омӯзгорони фанни забони тоҷикӣ ин равиш пайваста роҳандозӣ гардад, бешак, маҳорати сухансанҷиву шеърфаҳмии муҳассилин такмил меёбад ва муҳаббати эшон ба сухани воло афзуда, зиндагиашон аз ғояву мухтавои андарзҳои ҷовидона шодоб хоҳад гашт. Матнҳо аз осори классикон аз маъниҳои баланди пандуандарзӣ бархурдор буда, эшонро

ба сӯйи камолоти маънавӣ ҳидоят мекунад. Чунонки методисти рус С. Н. Иконников таъкид намудааст: “Тарбияи хонандагон бояд бо таълим алоқаи зич дошта бошад, ки он тавассути усулҳои маъмули таълим ва машқҳои гуногун ба роҳ монда мешавад. Ин ҷо бояд усули пӯшидаи таъсиррасонии тарбиявӣ ба кор равад. Омӯзгор метавонад, аснои фаҳмонидани маъноӣ калимаҳо, таҳлили услубии матнҳо, сохтани ҷумлаҳо инкишофи нутқи мураттабро дар хонандагон тарбия намояд” [146:23].

Дарвоқеъ, панду ҳикматҳои ниёгонро барои тавзеҳу омӯзиши ҳодисаҳои забон, таълими сарфу наҳв истифода бурда, ба ин васила дар рушди камолоти маънавии шогирдон комёб шудан имконпазир мегардад. Аммо баъзе омӯзгорон бар он андешаанд, ки идроку фаҳмидани матнҳои классикӣ барои хонандагон душворӣ пеш меорад, ки ин аз камҳавсалагии онҳо гувоҳӣ медиҳад, чунки матнҳои мазкур зиёда кор бо луғат, завқу дониш ва ковишу ҷустуҷӯро талаб мекунад. Агар мундариҷаи мавод аз талабагон тафаккур кардан ва дарки мазмуну муҳтавоӣ онро талаб накунад, он гоҳ ин гуна маводи таълимӣ хонандагонро ба мақсадҳои равонӣ (хотира, тафаккур, тасаввурот) қонеъ карда наметавонад, дар онҳо ҳисси возеҳи мусбат ё манфиро бедор намегардонад, аз ин лиҳоз, маводи таълимии сабук ва одӣ ба инкишофи талаботи нав мусоидат намекунад. Бинобар ин, дар доираи супориши иҷрои машқҳои эҷодӣ ва инфиродӣ бештар ва зина ба зина душвортар гаштани онҳо ба назар гирифта шавад. Барои ҳамин ҳам, методист А. С. Каримова дар ин бобат чунин таъкид кардааст: “Муҳим аст, ки мундариҷаи маводи таълимӣ дар баробари дастрас будан, дар як вақт бо мушкилиҳояш фарқ кунад” [118:13].

Дар асоси гуфтаҳои боло меъёрҳои интихоби матн, аз ҷумла, матнҳои классикиро дар дарсҳои забони тоҷикӣ дар доираи ҷанбаҳои илмӣ-методӣ пешниҳод менамоем, ки асосан, инҳоянд:

1. Ҷанбаи мазмунӣ:

–матн маълумоти нав дошта бошад (масалан, оид ба рӯйдодҳои таърихӣ, фарҳанги миллӣ, расму ойин, табиат, одобу ахлоқ, фарҳанги гуфтор ва ғ.);

–муҳтавои матн (мазмуну мундариҷаи он) бояд барои тафсири масъалаи норавшане, ки дар матн гузошта шудааст, имкон диҳад;

–мазмунӣ матн набояд одамонро аз рӯйи аломатҳои динӣ, миллӣ, ҷинсият ва ғ. таъйин намояд;

–матн набояд бо унсурҳои иттилоотӣ: истилоҳот, номҳои хос, маълумоти воқеӣ ва ададӣ пур бошад.

2. Ҷанбаи мантиқӣ:

–дар матн бояд талаботи мантиқ (робита ва пайдарҳамии фикр, таносуби маъниҳо, хулосаҳои мантиқӣ ва ғ.) риоя гардида бошад.

3. Ҷанбаи забонӣ (грамматикӣ):

–матн бояд ба талаботи қоидаву қонунҳои грамматикӣ мувофиқ бошад;

–дар доираи он луғатомӯзӣ низ дар мадди назар бошад;

4. Ҷанбаҳои услубӣ:

–матнҳо бояд фарогири ҳама гуна шохаҳои услубӣ (функционалӣ) бошанд;

–матн метавонад мансуб ба услуби умумӣ ва ё ба услуби ҳуди муаллиф ва ё гӯянда иртибот дошта бошад;

–матн бояд ифодагари эҳсосоти равшан бошад;

–забони матнҳои аз услубҳои бадеӣ интихобшуда бояд навуҳои санъатҳои бадеиро дар бар гиранд. Чунки чунин матнҳо воситаи муассири нутқи даҳонӣ ва хаттӣ маҳсуб меёбанд.

5. Ҷанбаи дидактикӣ:

– дар мазмунӣ матн бояд хусусиятҳои синнусолии хонанда ба инобат гирифта шуда, мазмунӣ он набояд берун аз доираи таҷрибаи муоширатӣ, ҷаҳонбинии хонанда бошад;

– матн бояд ба амалӣ гардидани яке аз мақсадҳои дарси забони тоҷикӣ – барои санҷидани дараҷаи азхудкунии маводи таълимӣ мусоидат намояд;

– матнҳо бояд марбут ба масъалаҳои ахлоқӣ, маънавӣ ва дигар ҷиҳатҳои муҳимми иҷтимоӣ ё шахсӣ интихоб гардида, дар хонандагон хоҳиши баён кардани андешаи худро ба миён оранд;

6. Ҷанбаи тарбиявӣ:

– матн ҷанбаи қавии тарбиявӣ дошта бошад;

– ба татбиқи ҳадафҳои маънавию ахлоқӣ ва ватандӯстии хонандагон мусоидат кунад.

Дар заминаи ҷанбаҳои илмӣ–методиӣ матн метавон дар бораи хусусиятҳои матн ҳамчун аломат ва ё принципҳои корбурди он дар таълими забони модарӣ сухан ба миён овард ва ин маъниро метавон дар доираи асосҳо ё худ принципҳои зерин пешниҳод намуд:

1. **Принсипи иртиботӣ.** Дар доираи ин принцип матн воҳиди ифодаи маводи забонӣ ва омили ташаккули малакаи нутқ (муошират ва алоқа), инчунин навъи муайяни иттилоот аст. Истифодаи ин принцип алоқаи воҳидҳои забонро бо дониш, қобилияти амалан интихоб кардани воситаҳои зарурии нутқро, ки ба инкишофи тафаккури мантиқии муҳассилин мувофиқ аст, таъмин намояд.

2. **Принсипи ба назар гирифтани донишҳои фарҳангии толибилмон** дар дарсҳои забони тоҷикӣ барои таҳлил матнҳои адабие интихоб карда шаванд, ки фарогири мазмунҳои рӯйдодҳои таърихӣ, фарҳанги миллӣ, расму оинҳои халқҳои гуногун, табиат, одоби ахлоқ ва фарҳанги гуфтор бошанд. Осори адабие, ки ҷаҳонбинии халқро ифода мекунад, хонандагонро бояд дар ҷодаи риояи ватандӯстиву таҳаммулпазирӣ ва эҳтироми миллатҳои дигар тарбия намоянд. Бахусус, дар раванди коркарди маводи матнҳои бадеӣ хонандагон намудҳои гуногуни машқҳоро иҷро карда, метавонанд, қобилияти ҳуби забонмӯзии худро нишон диҳанд.

3. Принсипи ба инобат гирифтани воситаҳои образнок ва ифоданоки забон, ки хусусиятҳои грамматикию услубии мавзӯро муайян мекунад. Муҳимтарин хусусияти услубҳои бадеӣ ин аст, ки дар онҳо истифодаи фаровони санъатҳои лафзӣ ва маънавӣ, аз ҷумла, ташбеҳ, истиора, муболиға, тавсиф, маҷоз, таҷнис, ташхис, сачъ, талмех, такрор ва монанди инҳо зиёда ба назар мерасанд. Аз ин рӯ, аҳаммияти қорбасти санъатҳои адабиро дар осори бадеӣ муҳаққиқон чунин иброз доштаанд: «Онҳо (санъатҳои бадеӣ – Р.М.) воситаи бебадали тасвири ҷоннок, баёни пурэхтирос, офариниши образҳои бадеӣ маҳсуб мешаванд. Аксари ин санъатҳои бадеӣ предмети тасвирро ба зайли оинаи булӯр равшан ва ба қаратҳо бузург қарда нишон медиҳанд» [7:34].

Тавсия мегардад, ки омӯзгор бояд дар баробари қор бо матнҳо аз адабиёти муосири тоҷик ҳамчун илова аз мероси суҳанварони классик интихоб ва истифода намоянд. Ин усул дар дарсҳо робитаи ду давраи таърихи забони адабии тоҷик – классикӣ ва муосир таъмин қарда, самаранокии дарсҳои забони тоҷикӣ дар доираи ҷанбаҳои ғоявию бадеии порчаҳои пурмазмун ва дилангези мероси суҳангустарони бузург низ афзун мегардад. Таълими синтаксис дар асоси порчаҳои манзум дар дарсҳои забони тоҷикӣ тахминан бист ғоизи машқҳои қитобҳои дарсии синфҳои 5-9-умро фаро мегирад, ки истифодашон дар таълими забони тоҷикӣ яке аз масоили ҳалталаб дар ин раванд маҳсуб меёбад. Мутаассифона, аснои иҷрои машқҳо аз осори классикон омӯзгорон танҳо бо муайян қардани ҳодисаҳои забонии он иқтифо менамоянду ҳалос. Аммо зарур аст, ки ҳар омӯзгор агар хоҳад, ки шогирдонашро аз асолату ғасоҳати забони модарӣ бархурдор қардонад, бояд таълими забони тоҷикиро тавъам бо маънишиносӣ ҳам ба роҳ монад. Дар аснои шарҳу тавзеҳи қавоиди грамматикӣ ва рӯнамо қардани порчаҳои манзум аз осори ниёгон, ки дар қитобҳои дарсӣ пешниҳод шудаанд, ўро лозим аст, ки ба шарҳи маънӣ ва вожаҳои барои ҳонандагон душворфаҳм низ рӯ оварад.

Аз бар кардани матнҳои манзум барои ҳар фард барои хонандагон арзиши махсус дорад. Он барои сайқал додани зеҳни хонандагон муфид аст. Тавассути азбаркунӣ дар хотири хонандагон захира мегарданд ва минбаъд дар вақтҳои зарурӣ аз онҳо истифода мебаранд. Порчаҳои манзум дар нутқи шифоҳиву хаттии хонандагон ба ҳайси санад ба кор гирифта мешаванд, минбаъд дар инкишофи нутқи шифоҳиву хаттии хонандагон, ҳамчун манбаъҳои захиравӣ, аҳаммияти махсус ва нақши хотирмон доранд. Барои ин, шинос намудани хонандагон бо намунаҳои беҳтарини осори манзуми суханварон, алалхусус, классикон ҳамеша ба манфиати кор аст. Ба ақидаи М. Ҳабибуллоева: «Дар адабиёти форсу тоҷик шеър мартабаи волотаринро дорост ва ягона равзана, даричаест музайяну мунаққаш, ки тавассути он офарандагони сухан хонандаро ба олами беҳудуди адаб ошно месозанд». [95:6].

Методистон низ бар онанд, ки «забондониро ба шогирдон тавассути санъати шеърӣ омӯзонидан лозим аст. Шиносӣ бо шеър на танҳо захираи луғавии хонандагонро ғанӣ мегардонад, балки онҳоро аз муҳити якрангӣ, такрори бемавқеъ, суханҳои хушк раҳо мекунад» [90: 5].

Гузашта аз ин, мавзунияту ҷаззобият, оҳангнокӣ ва ғасоҳату балоғати осори манзум наметавонад, касеро бетараф гузорад. Аз ин рӯ, омӯзгори хушсалиқаву боистеъдодро зарур аст, ки ин ҳама ғасоҳату балоғати каломии мавзунро дар назари шогирдон ҷилвагар намуда тавонад. Барои ба натиҷаҳои дилхоҳ ноил гардидан зарур аст, ки омӯзгор омодагии ҳаматарафа дошта бошад, зеро маҳз “муаллим шогирдони худро зина ба зина ба шоҳроҳи маърифат пеш мебарад, шеърхонии онҳоро такмил медиҳад, ҷавҳари сухангустариашонро суфта карда, маданияти нутқро (дар онҳо – Р. М) баланд мебардорад.» [95:11].

Бояд таъкид намуд, ки нахустин қадам аснои таҳлили порчаҳои манзум дар дарси забони тоҷикӣ қироати ифоданок ва андаке оромӣ бешиктоби он мебошад. Дар ҳолати зарурат ду-се маротиба қироат кардани матнҳои шеърӣ барои дарки саҳеҳи мазмуни он мусоид аст. Ба

чуз ин, барои идроки афкору мақсади шоир такроран ва ҳатман охиста хондани шеър барои он зарурат дорад, ки дар раванди он хонандагон ҳам дар худ маҳорати мутолиаи бошууронаро ташаккул медиҳад. Дар раванди чунин хониш малакаи шеърхонӣ ва фаҳмиши мазмуни он дар хонандагон ташаккул меёбад.

Маърифат ва ё азхудкунии порчаҳои манзум назар ба матнҳои мансур мушкилоти хосро дорост ва мутахассисон панҷ рукни маърифати шеърро пешниҳод намудаанд:

- а) хониши ифоданок;
- б) луғатомӯзӣ;
- в) таҳлили санъатҳои бадеӣ;
- г) маъникушоӣ ва тафсири матн;

д) доништан ва муайян кардани хусусиятҳои забони назм, вазни шеър, қофия ва радиф [157: 9]. Мебояд таъкид намуд, ки ба инобат гирифтани ин ҷиҳатҳо на танҳо дар дарсҳои адабиёт, балки дар дарсҳои забони тоҷикӣ низ зарурат дорад.

Ба алоқамандони соҳа маълум аст, ки матни бадеӣ агар дар қолаби назм таҳия шуда бошад, хусусияти наҳвии муайянеро ҳам доро аст. Дар таълифи шеър чун дар наср қоидаҳои маъмули ҷумласозӣ риоя карда намешавад. Аъзои ҷумла дар шеър метавонанд вобаста ба талаботи вазну қофия ва дигар ҳолатҳои таълиф мавқеъ ва ё ҷойи худро дигар кунанд, ба қисматҳо ҷудо ва ғоҳе ихтисор шаванд ва ғайра. Аз ин лиҳоз, маҳз таҳлили пайваستاи порчаҳои манзум дар дарсҳои забони тоҷикӣ имкон медиҳад, ки шогирдон аз қолабҳои гуногуни наҳвии осори манзум оғаҳӣ пайдо кунанд. Ин амал дар ниҳоди онҳо оид ба маърифати шеър заминаҳои қавӣ мегузорад, вагарна ноогоҳии онҳо (хонандагон) аз чунин хусусияти матни манзум барояшон ба дарки матлаби шоирон монеаҳо эҷод мекунад. Масалан, дар китоби дарсии синфи 9-ум зимни такрори мавзуи «Ҷумлаи ҷидааъзо ва воҳидҳои хулосакунанда дар он» дар

катори ҷумлаҳо аз асарҳои бадеии адибони муосир ҳамагӣ як байт аз Ҷалолуддини Балхӣ оварда шудааст:

Илму молу мансабу ҷоҳу қирон

Фитна орад бар кафи бадгавҳарон [93:18].

Аснои иҷрои шартӣ машқ, ки аз ҷумлаҳои додасуда мубтадо ва хабарӣ ҷидаро ёфта, сабаби гузошта шудани аломати китобати байни онҳоро фаҳмонидан талаб карда мешавад, омӯзгорро зарур аст, ки дар навбати аввал, ба маънӣ ва муҳтавои байти мазкур диққати махсус зоҳир намояд. Зеро муҳтавои ҷумлаҳои дигар (Иди якуми май - иди меҳнат, иди баҳори бахт, иди саодати одамизод. (А.Ш.). Маркаб метарсид, гӯшҳояшро хобонда, гашташро суст мекард (С.Т.). Дарахтҳо, хонаҳои баланду паст, заминҳои кишт, пастию баландиҳо–ҳама ба назар метофтанд (Ҷ.И.). Фирӯза, Шамсия, Оймуллои Танбӯр ва Муҳаррами Фарҷ низ гӯё симоҳои зиндаанд (Ф.М.)) [93:18], ба назари мо, ба шарҳу маънидод эҳтиёҷ надоранд. Аммо қимати байти ғавқуззикрро, ки ҳомили маънии баланди тарбиявӣ ва вожаҳои тоза (ҷоҳу қирон, фитна, бадгавҳарон) аст, нодида гирифта, танҳо бо муайян кардани аъзоҳои ҷидаи он иктифо кардан камолӣ безътиборист. Аз ин рӯ, омӯзгор бояд талаботи муносибати салоҳиятноки ба таълими мадди назар гирифта, аз ғурсати дастдода моҳирона истифода барад. Асолату зебоии забони назми классикӣ, маъниофарӣ, ҳунари шоир ва ғояи тарбиявии байти мазкур ва амсоли инҳоро намоиш диҳад, то дар зиндагӣ барои шогирдон роҳнамо гарданд.

Мебояд афзуд, ки зинаи дуҷуми фаҳмидани маънову муҳтавои осори манзум ва маърифати бадеии он ба наср баргардонидани он аст. Яъне ҳангоми таҳлили сарфиву наҳвии байтҳои адибони классик мувофиқи маслиҳати мутахассисони варзида он абёт бояд аввалан ба наср баргардон ва сипас, таҳлил карда шаванд. Ин амал аз ду ҷиҳат аҳаммият дорад: якум, хонандагон қолаби наҳвии баёни андешаи муаллифро хубтар мефаҳманд; дуюм, мазмуни байт ва мақсади ғояндаро

ба осонӣ дарк мекунанд. Муҳаққиқи шаҳир Абдулманнони Насриддин доир ба масоили заминаҳои асосии пайдоиши шарҳнависӣ, мактабу чараёнҳои шарҳу тафсири китобҳои нафисаи форсӣ-тоҷикӣ, роҳу усулҳои классикии баёни маонӣ ва шинохти асли матлабҳо пажӯҳишоти судманде анҷом дода, се роҳи кашфи маънӣ аз шеърӣ пурмуҳтавои классикиро ибраз доштааст:

1. Аниқ донишмандони маъноӣ калимаю ибораҳо, қатъи назар аз он, ки маъноӣ асли аст ё ба маҷоз баён шудааст. Агар андаке шубҳа дар маъноӣ калима пайдо шавад, ҳатман ба луғатномаҳои боэътимод муроҷиат бояд кард. То маъно ва тобишҳои ҳамаи калимаҳо дар байт ё қитъаи мансур маълум нагардад, дар шарҳу баёни матлаби суҳанвар иқдом набояд кард.

2. Қабл аз баёни маъно бояд байтро ба наср баргардонем, яъне насри он байти навишта ё дар фикри мо ҳосил шавад. Ба наср овардани байт гиреҳи мушкилотро боз хоҳад кард.

3. Аммо, агар маънишиноси хушманд асли матлабро донишманд хоҳад, бояд баъди ба наср овардан омили аслии пайдоиши он маъноро ҷустуҷӯ намояд, ки аз ин ҷиҳати савуми маънишиносӣ ба зухур мерасад...” [66:211].

Аз муҳаққиқони рус В. Я. Стоюнин чунин маслиҳат медиҳад: «Бо мақсади ҳифзи хусусиятҳои бадеӣ ва эҳсоси зебоипарастӣ порчаҳои манзумро ба наср баргардонидан ва аз рӯйи он анҷом додани машқҳои грамматикӣ мумкин нест; бо шарҳу тафсири калимаву ифодаҳои душворфаҳм бояд иқтифо намуд» [85:121]. Аммо мо чунин меҳисобем, ки тафсир дар шакли асл ё баъди табдили порчаи шеърӣ ба наср ба салоҳияти омӯзгор низ вобаста аст. Баъзе аз осори манзуми шуарои классик, ки хеле содаву фаҳмо баён гашта, мавқеи аъзоҳои ҷумла низ нигоҳ дошта шудааст, эҳтиёҷ ба шарҳи маъно ва ба наср баргардонидан надоранд. Масалан, дар байти зерини Абдурраҳмони Ҷомӣ:

Мағрур машав ба мол чун беҳабарон,

Зеро ки бувад мол чу абри гузарон [198:211].

Дар ҳолати баръакс бо ифодаи байт дар қолаби ҷумлаи фасеҳ на танҳо дониши грамматикии хонандагон қавӣ, инчунин завқи бадеиву маънифаҳмии онҳо низ бештар рушд меёбад. Мушкил дар он аст, ки бо иҷрои кори чандзинагӣ дар матн, сохтори грамматикӣ ва забонӣ аҳаммияти бадеӣ ва асолати шеър набояд гум шавад. Бо муқоисаи назму наср ва хусусиятҳоеро, ки танҳо ба назм хос аст, муайян намуда, ба чунин натиҷа бояд расид, ки хонандагон аз хазинаи суханшиносии ниёкони хештан дурдонаҳое ба каф оранд ва бардошти маънавӣ ҳосил кунанд. Аз ин лиҳоз, омӯзгорон муваззаф ҳастанд, ки шогирдони худро аз ин ганчи боарзиш шодоб намоянд. Дар ин бобат мақсад ва ё матлаби мо бар он асос аст, ки матн ҳамчун маводи дидактикӣ, дар баробари инъикос намудани ҳодисаи забонӣ дорои чанбаҳои тарбиявӣ ҳам бошад: «Таълимро танҳо дар доираи дарс ва тарбияро танҳо бо чорабиниҳои берун аз дарс маҳдуд кардан дуруст нест. Дар дарсҳо масъалаҳои таълимӣ ва тарбиявӣ баробар ҳал карда мешаванд» [27:36].

Тарбия ва таълим бо ҳам робита ва вобастагии зич доранд ва таълим воситаи муҳимми тарбия маҳсуб меёбад, аммо тарбия шартӣ зарурии баландшавии сифати таълим мебошад. Дар раванди таълим мазмуни маводи таълимӣ ва методҳои таълим бо ҳам алоқаи зич доранду донишҳои дар раванди он ҳосилшуда асоси ташаккули ҷаҳонбинӣ ва инкишофи зехнии хонандагон мебошанд.

Хулоса, дар чараёни таълими фанни забони тоҷикӣ нуктаи муҳим он аст, ки корқарди осори манзум ҳам аз лиҳози забоншиносӣ ва ҳам таҳлили маъноӣ сурат гирад. Бартарияти ин усул дар он ифода меёбад, ки хонанда бо идроки фикру ҳиссиёти дар шеър ифодаёфта хоҳиш пайдо намуда, шеърро ҳифз ҳам мекунад. Омӯзгор низ имкон пайдо месозад, ки андешаҳои ба миён омадаро ҷамъбааст намуда, хонандагонро ба самти зарурӣ равона созад, ба асосҳои таҳлили забоншиносӣ шинос ва одат кунонад, то ки ба шарофати чунин амалҳо хонандагон тавонанд, мафҳумҳои мураккаби назариявиро нисбатан осон ва табиӣ дарк кунанд.

Дар натиҷаи корбасти усулҳои пешниҳодшуда дар ҷараёни ҳар дарс хонандагон вижагиҳои шеърӣ алоҳидаро пурратар ва муфассалтар фаҳмида, тавзеҳ медиҳанд, нутқашон дар ин раванд ташаккул меёбад, малакаи хониш, махсусан, хониши бошууруна инкишоф меёбад. Ба таври маҷозӣ “бо як тир чанд нишон мезанад”, яъне ҳам масоили забоншиносӣ ба шогирдон муаррифӣ карда шавад ва низ дар ин раванд нутқи мурағбат рушд дода шавад. Зарур аст, ки масоили забон бояд ва ҳамеша дар раванди таълими забони тоҷикӣ дар доираи маводи адабиёти пурғановати классикон сурат бигирад. Ҳамгиро намудани таълими ин ду фанни меҳварии муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ зарурати беҳадро тақозо мекунад, ки мақсади ниҳии таҳқиқоти мо низ ба ҳамин нукта гираҳ меҳӯрад. Зарур аст, ки дар ин бобат суҳанони муҳаққиқ Ардамеҳр (Фотеҳ Абдулло) - ро ҳам пеши назар орем: “Ҷойиз нест, ки миёни дарсҳои забону адабиёт сарҳад ва марзбонҳо гузорем, ки марзро вайрон накунам, чаро ки ҳадафи ниҳии ин ду тарбияи инсонест, фарҳефтаю варзида, таъдиди инсонест зиндадори машғали маърифат ва маданият, нафосат ва насафат [135:175].

Дар раванди таълими забони тоҷикӣ дар синфҳои 8-9 бобати шарҳи маводи назариявии забони тоҷикӣ давра ба давра истифода кардан аз порчаҳои манзум барои баланд бардоштани сатҳи маърифативу ахлоқии хонандагон яке аз усулҳои дар таҷриба санҷидашуда махсуб ёфта, дар ин раванд фаъолиятҳои зерин низ дар мадди назаранд:

а) нутқи хонандагонро бо калимаю ибораҳои нав ғанӣ мегардонад; имлои вожаву ибораҳоро, ки бидуни андеша қаблан нодуруст истифода мекарданд, шууруна аз худ мекардагӣ мешаванд;

б) дар бораи мазмуни маводи қироаткардашон амиқ андешаронӣ карда метавонистагӣ мешаванд;

в) ба хонандагон дар фаҳмидани сохти грамматикӣ осори классикон ёрӣ мерасонад.

Мо метавонем, хулосаи боз ҳам амиқтари чамъбасткунандаи ин ҳар се нуктаро дар доираи гуфтаҳои профессор Д. Хоҷаев пеши назар орем, ки фармудааст: “Забони назм аз калима ва таркибҳои латиф, ширин, ки бо ҳиссиёту ҳаяҷон, шодӣ ва лаззат омезиш ёфтааст, ба олами ботинии инсон донаҳои наққорӣ мепарварад. Шоир дар ин жанр калимаҳои дурушт, ноҳамвор, алфози хушк ва носуфтаро қор намефармояд. Калимотеро бармечинад, ки дорои салосату балоғат, ширин, латиф ва раво бошанд. [89:5]

Омӯзгорони фанни забони тоҷикиро зарур аст, ки дар доираи китобҳои дарсӣ маҳдуд нашуда, намунаҳоро аз ашъори чехраҳои мондагори адабиёти тоҷику форс бештар мавриди таҳлилу омӯзиш қарор диҳад, то ҳам дар забон омӯзиви забондонии шогирдон саҳми бориз гузораду ҳам ҳусни дарсро афзояд. Чунин нуктаро ҳам ба назар гирифтани лозим аст, ки истифодаи панду андарзҳо аз суҳанварони асримиёнагӣ дар дарсҳои забони тоҷикӣ имкониятҳои дидактикии таълимро меафзоянд. Аз ин лиҳоз, матни дар чараёни дарс баррасишаванда ҳар кадом чун як асари намунавии бадеӣ бошад, то барои азхудкунии маводи забонӣ ҳам мусоидат намояд. Ба ифодаи дигар, ҳар як матни истифодашуда тибқи татбиқи меъёрҳои дар ҷавб таъкидшуда бояд аз ҷиҳати мазмун ниҳоят баланд бошад, шавқи маърифатии хонандагонро бедор созад ва ба хусусиятҳои синнусоли онҳо низ мувофиқ бошад.

Бояд тазаққур дод, ки риояи меъёрҳои зикргардидаи интихоби матн, тибқи боварии мо, метавонад, калиди кушоишҳои қори бомуваффақияти омӯзгор дар рушди салоҳиятҳои забонӣ, маърифатӣ ва иртиботии хонандагон гардад. Илова бар ин, маводи тибқи талабот интихобшуда мутаносибан ба инкишофи ҳамаҷонибаи маданияту маърифатии хонандагон (ахлоқӣ, зеҳнӣ, эстетикӣ ва тарбиявӣ) шартӣ зарурӣ ба шумор рафта, дар раванди таҳлили он ҳар як талаба иштирокчиӣ фаъол ҳам мегардад. Ба вуҷуд овардани муҳити фаъолияти

якҷоя ва эҷодии муаллим ва талаба дар дарсҳои забони тоҷикӣ шавку хаваси мактаббачагонро ба коркарди матн, ба омӯзиши осори классикон бедор мекунад.

Хонандае, ки ҳисси забондонӣ ва ҳисси интуитивӣ (ё худ беихтиёрон)-и системаи забонро дар худ инкишоф медиҳад, на танҳо зимни тақлид ба намунаҳо, балки дар натиҷаи худомӯзӣ маҳорати муоширатии худро ҳам тақмил медиҳад. Гуфтан ҷойиз аст, ки нутқи зебо ва мурағаб насиби шахсе мегардад, ки дар руҳияи нутқи намунавӣ тарбия ёфта, малакаҳои гуфторро ба даст оварда бошад. Тибқи ин маънӣ, малакаи нутқ, доираи васеи имкониятҳои шахсӣ аст, ки дар нутқи ӯ ифодаҳои гуфториву навишторӣ аз қабиле талаффузи дуруст, интиҳоб ва алоқаи калимаҳо дар ҷумла ва тарзи баҳампайвандии ҷумлаҳо дар раванди баёни фикр ташаккул ёфтааст ва ин тибқи талаботи зерин сурат хоҳад гирифт:

- мухтасар аз рӯйи нақша нақл кардани мазмуни матни хондашуда;
- муайян кардани мақсади асосии нависанда дар осори адабӣ;
- шарҳи маъноҳои гуногуни калимаҳои сермаъно дар матн;
- шарҳи мазмуни шеър;
- ба наср баргардонидани шеър;
- шарҳи вожаҳои душворфаҳм.

Албатта, риояи иҷрои ин ҳама амалҳо касро ба фикр кардан, таҳлил кардан, баҳо додан ва хулоса намудан водор месозанд. Роҳи беҳтарини инкишофи нутқи шахс ба нақл кардани маводи қироатшуда иртибот дорад. Нақл аз воситаҳои баёни сюжети асарҳои бадеӣ буда, аз номи шахси яқум баррасӣ мешавад. Тавассути ин тарзи баён нависанда (ва ё хонанда) оид ба воқеаҳо, рӯзгори кас, саргузашт ва дидаю шунидаи худ хабар медиҳад. Нақл яке аз воситаҳои инкишофдиҳии нутқи алоқаманд маҳсуб ёфта, барои ташаккули малакаҳои нутқи шахс нақши муҳим мебозад, ки талаботи асосии он дар доираи нуктаҳои зерин ба ҷо оварда мешавад:

а) шунидан, дар хотир нигоҳ доштан ва ба таври хаттӣ ё шифоҳӣ ифода кардани фикр;

б) тасниф намудан ва чизи асосиро аз ғайриасосӣ чудо намудан, хулоса баровардан ва бо далелҳо исбот карда тавонистан;

в) бой намудани захираи луғавии нутқ.

Нақл метавонад мазмунан гуногун бошад: тахти мафҳумҳои он баёни ҳикояҳои гуногун, тасвири манзара, шарҳи ҳодисаҳои табиат, шарҳи шароити меҳнат дар чорабиниҳои сиёсӣ, муҳокимаи мақолаҳои публисистӣ ва ғайра дар мадди назаранд. Набояд фаромӯш кард, ки нутқи ҳар шахс яке аз нишондиҳандаҳои муҳимми мавқеи умумии маданият ва савияи донишу забондонии ӯ мебошад. Барои ин, барои то чӣ андоза дурусту саҳеҳ будани фикрамонро дарк кардан, қолабҳои беҳтарини ҷумласозиро пайдо намудан ва аз баёни ноогоҳона парҳез кардан ҳар кадоми мо бояд пайрави устодони сухану нукоти дилпазири осори адабии классикон бошем. Адабиётшиноси маъруф, академик М.Шукуров таъкид намудааст: «Зебоиву равонӣ, тавоноӣ ва матонати забони адабиёту илми классикӣ бояд ҳамеша намунаи ибрати мо бошад ва ҷустуҷӯҳои нави замони мо ба он така кунад. Робитаи мо бо забони халқ ва адабиёти классикӣ ҳар чӣ бештар бошад, пояҳои халқии забони адабии имрӯза ба ҳамон андоза устувор хоҳад буд. Яке аз манбаъҳои асосии иқтидори имрӯзаи забони адабӣ иқтидори дирӯзии он аст» [110:22].

Бо така ба гуфтаҳои мунаққиди мазкур таъкид мекунем, ки дар ҷодаи забондонӣ ду чизро аз ҳамдигар бояд фарқ кард: дуруст сухан кардан ва зебо гап задан. Омӯхтани зебо сухан кардан вазифаи грамматика нест, балки вай дуруст гап заданро меомӯзад, аммо ёд гирифтани каломии зебо ба уҳдаи услубшиносӣ ё фанни ҳусни баён аст. Аз ин лиҳоз, дуруст гап заданро наомӯхта наметавон зебо гуфтанро аз худ кард. Аз ин рӯ, омӯхтани грамматика зарурати маҳзро доро буда, баъдан аз маданияти баланди кас, чи дар гуфтор ва чи дар навиштан гувоҳӣ

медихад. Бузургтарин шоирон ва мутафаккирони давраҳои гуногун, ки имрӯз бо осори гаронбаҳояшон маъруфу маълуманд, забондону зебогифтор будаанд, ки дар офаридани асарҳои бузургманиш комёб гардидаанд. Аз ин лиҳоз, омӯзгорони фанни забони тоҷикиро лозим меояд, ки порчаҳои беҳтарини осори он устодони суҳанро барои муаррифӣ намудани қонуну қоидаҳои, баҳусус, синтаксиси забони тоҷикӣ, ки дар раванди таълими он омӯзиши ибора ва ҷумла дар мадди назар аст, интиҳоб намуда, ба ҷанбаҳои тарбиявии дарсҳои худ тақвият бахшанд. Мисолҳо, порчаҳо ва ҷумлаҳоеро интиҳоб кунанд, ки мазмунашон хонандагонро дар руҳияи ватанпарвариву инсондӯстӣ, дӯстиву рафоқат, меҳру муҳаббат, сулҳдӯстиву ҳамзистӣ, дӯст доштани ҳаёт, ба қадри зиндагӣ ва ба қадри якдигар расидан, зебопараст будан, табиатро ҳифз кардан ва амсоли инҳо ҳидоят намоянд.

Ба мутахассисони ҳамаи соҳаҳои таълиму тарбия маълум аст, ки таҳсилот на танҳо дониш, малака ва маҳорати инсон, балки сифатҳои маънавий ва афзалиятҳои ҷаҳонбинию ахлоқии ӯро низ муайян менамояд. Мувофиқати комили дониш бо сифатҳои шахсии инсон дар раванди таълиму тарбия омили муҳим ба шумор меравад. Мебояд афзуд, ки бояд муаллим дар фаъолияти таълимии худ дорои ангезаҳои мусбат бошад, ки тавассути онҳо хонандагонро ба фаъолияти мустақил ва эҷодӣ ҳидоят намояд. Муносибати масъулиятшиносонаи ӯ барои он зарурат дорад, ки ба ҳалли масъалаҳои гуногуни зимни омӯзиши синтаксис бамиёномада ва барои сарфакорона ва оқилона истифода бурдани вақт дар ҷараёни дарс барояш имконияти хуб фароҳам оварад. Он масъалаҳоеро, ки хонандагон дар дарсҳои қаблӣ омӯхтаанд, ба назар гирифта, онҳоро ба зинаи нави азҳудкунии мавод омода намояд. Таҳлили раванди омӯзиши синтаксис дар муассисаҳои таҳсилоти миёна гувоҳӣ аз он медихад, ки таълими ин бахши забоншиносӣ ҳамчун воситаи муҳимми дидактикӣ, ки фаъолияти маърифатии хонандагонро афзун менамояд, бештар

роҳандозӣ намуда, барои баланд бардоштани сифати таълими ҳамин бахши забоншиносӣ низ бояд ноил шуд.

Инкишофи қобилияти эҷодии хонандагон имрӯз барои тамоми макотиб яке аз мақсадҳои асосии ҳамаи омӯзгорон маҳсуб меёбад: бахусус дар ҷодаи инкишоф додани нутқи мураттаби онҳо. Пеш аз ҳама, дар ин ҷода ба он бояд муваффақ шуд, ки хонандагони синфҳои ҳаштуму нухум дар таълифи ҳамаи хелҳои ҷумлаҳо маҳорату малака дошта бошанд. Онҳоро зарур аст, ки ғайр аз дастрасӣ ба сохтори ҷумлаҳо, ки аз синфҳои ибтидоӣ омӯхтаанд, бояд бо дигар навъи ҷумлаҳо низ сарукор гирифта тавонанд. Дар раванди таълим зарбулмасалу мақол, панду андарз ё байтҳои пурҳикмат таҳлил шаванд, ба ҷалби диққати хонандагон ва ғановати нутқи онҳо низ мусоидат мекунад ва ин ҳама нутқи хонандагонро бо сохторҳои гуногуни забон рушд бахшида, боиси пуробурангии нутқашон низ мегардад.

Ҳамин тариқ, дар раванди таълими синтаксис дар синфҳои 8-9 аз ҳама бештар ба хонандагон пешниҳод намудани иҷрои машқҳои эҷодӣ барои рушди тафаккур ва нутқи хаттиву шифоҳии ба ном мураттаби онҳо нақши муҳимро доро мебошад. Ба ҷуз ин, кор бо матн барои пурратар ва амиқтар дарк кардани масоили назариявии забон мусоидат карда ва дар ин раванд бо арзёбии қавоиди забон ба ноил гардидан ба рушди нутқи мураттаби муҳасиллин ҳам мебошанд. Матнҳои баргузида аз осори классикон дар синфҳои 8-9 имкон медиҳад, ки диққати хонандагон дар як вақт ба ду самт: ба дарки мавзӯи асосии дарс, ҳамчунин ба мазмуни баланди мисолҳои интихобшуда ҳам ҷалб карда шавад.

ХУЛОСАИ БОБИ ЯКУМ

Аз баррасии масъалаи “Асосҳои лингводидактики истифодаи осори классикон дар дарсҳои забони тоҷикӣ (синфҳои VIII-IX) ва мавқеи он дар инкишофи нутқи мураттаби хонандагон” ба натиҷаҳои зерин расидем:

1. Инкишофи нутқи мураттаби хонандагон яке аз масъалаҳои мубрам дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ маҳсуб ёфта, дар раванди таълими тамоми фанҳо дар маркази диққат ва фаъолияти кулли омӯзгорон қарор дорад.

2. Инкишофи нутқи мураттаби хонандагон дар чараҳои дарсҳои фанни забони тоҷикӣ, махсусан таълими синтаксис, ки доир ба ибора, ҷумла, роҳҳои алоқа ва ҳелҳои он баҳс мекунад, роҳандозӣ мегардад. Дар омӯзиши қисмати наҳв истифода кардан аз осори бадеии пуробуранги суханварони классикии форс-тоҷик ба рушди фарҳанги нутқи хонандагон мусоидат мекунад. Аммо маълум гардид, ки дар китобҳои дарсии “Забони тоҷикӣ”-и синфҳои 8 ва 9 теъдоди матнҳо аз асарҳои бадеии классикон барои иҷрои машқҳо ҳамагӣ аз 13 то 20 фоизро ташкил медиҳад.

3. Таҳлили матнҳо аз осори классикон дар се ҷанба таъсиргузор аст: баррасии масоили наҳв; инкишофи нутқи мураттаби хонандагон; парваришу тарбияи хонандагон: инсондӯстӣ, зебоипарастӣ, ахлоқи нақӯ, маданияти баланд, худшиносиву худогоҳӣ ва монанди инҳо.

4. Яке аз омилҳои муҳими инкишоф додани нутқи шифоҳӣ хониши ифоданок (бадеӣ) ва ҳифзи порчаҳои манзуму мансур ба шумор меравад. Дар раванди ин фаъолият толибилмон ибораву ҷумлаҳои зебову пурмаъно, образнок ва маҳорати бадеии нависандаро ба хубӣ эҳсос менамоянд.

Масалан, Шербоев С. матнро воситаи муҳими робитаи фанҳо дар дарсҳои забони тоҷикӣ ҳисобида, қайд кардааст: “Матнҳо тавре бояд мавриди истифода қарор гиранд, ки дар ҳар дарс алоқамандии фанни

забони тоҷикӣ бо фанҳои дигар комилан эҳсос шавад ва дар дили шогирдон муҳаббати забондонӣ фузун гардад” [175:23].

БОБИ 2. ТАШКИЛИ КОРҶОИ МЕТОДИ ДОИР БА ИНКИШОФИ НУТҚИ МУРАТТАБИ ХОНАНДАГОНИ СИНФҶОИ 8 - 9 ДАР РАВАНДИ ТАЪЛИМИ СИНТАКСИСИ ҶУМЛАҶОИ СОДА ВА МУРАККАБ

2.1. Истифодаи осори ибратомӯзи классикон дар дарсҶои забони тоҷикӣ дар раванди таълими синтаксиси ҷумлаҶои сода

Дар китобҶои дарсии адабиёти тоҷик ба омӯзиши осори классикон ханӯз аз зинаҶои аввали таълиму тарбия эътибор дода мешавад, ки ин бозгӯи имконоти густардаи маърифатӣ ва тарбиявии он мебошад. Аҳаммияти омӯзиши осори классиконро олимону методистони маъруф таъкид намуда, бо далелҶо зарурати ҷунин матлабро дар раванди таълими забони тоҷикӣ низ таъкид кардаанд. РоҳҶо самараноки омӯзонидани забонро ҷустуҷӯ намуда, методисти шинохтаи рус Соколова Г.П. ба ҷунин хулоса омадааст: “Мутмаинам, ки танҶо классика, танҶо ҳамон намунаҶои нутқи бадеӣ, ки ба хонандагон шаҳомати забони модариро намоиш медиҳанд, ба забаномӯзӣ мадад расонида метавонад” [166:9]. Кор аз рӯи матнҶои адабиёти классикӣ имконоти услубӣ ва нахвии забони тоҷикиро ба хонандагон муаррифӣ намуда, ҳамзамон барои бой гаштани захираи луғавии онҶо, ташаккули маҳорати суҳанварӣ, рушди салоҳиятҶои иртиботиашон мусоидат менамояд. Зарурати корбасти фаровони осори пандомези классикони форсу тоҷик дар дарсҶои забони тоҷикӣ аз он иборат аст, ки ин навъи матнҶо беҳтарин маводи дидактикӣ маҳсуб меёбад. Аз ин лиҳоз, масъалаи инкишофи нутқи мурааттаби хонандагон зимни омӯзиши синтаксис дар синфҶои 8-9 дар заминаи ашъори ҳикамии классикон ва дар заминаи маводи китобҶои дарсии адабиёти тоҷик мавриди баррасӣ қарор дода шуд. Таълими алоқамандонаи фанни забон ва адабиёти тоҷикро Абдуманнони Насриддин ҷунини таъкид намудааст: «ДарсҶои забон бояд ҷойи холии дарси адабиётро пур намояд ва ин холигиро мо дар таълими фасоҳату балоғат ва матонату салосати калом мебинем”

[157:83]. Муаллифи китоби дарсии фанни “Забони тоҷикӣ” дар синфи IX Д. Хочаев ҳамгиروي фанҳои мазкурро дар омӯзиши қисмати наҳв муҳимтар мешуморад: “Дар илми забон як бахше, ки маҳз барои таъмини ҳамин салосату фасоҳати забон равона мебошад, илми наҳв аст” [89:167].

Мебояд таъкид намуд, ки дар китобҳои дарсии забони тоҷикӣ (манзури мо синфҳои 8-9) намунаҳо аз осори адибони классик, ки ба таълими мавзӯҳо мувофиқанд, оварда шудаанд. Аммо теъдоди машқҳо ва намунаҳо аз осори мондагори классикон, баҳусус, порчаву абёти пандуандарзӣ ниҳоят кам мебошад. Бартариин ин гуна мавод дар он аст, ки ораста бо санъатҳои лафзӣ маънавӣ, вожаҳои муассиру дилнишин ва андарзҳои судманд мебошанд. Аз ин лиҳоз, вазифаи омӯзгорон тибқи ифодаи профессор Д. Хочаев, “хусни забони тоҷикиро, имконоту боигарии онро нишон додан” буда, [89:167] бино ба таъкиди профессор Абдуманони Насриддин, “сайқал додани хирад, тарбияи тафаккури бадеӣ ва ба ин васила роҳ ёфтани ба камолоти ақлию маънавӣ” [157:161]-и хонандагон мебошад.

Аммо муаллифони китобҳои дарсии забони тоҷикӣ на ҳамеша ин ҷиҳати масъаларо ба инобат гирифтаанд. Масалан, дар китоби дарсии “Забони тоҷикӣ” барои хонандагони синфҳои 8-ум (соли нашр 2020) дар саҳифаҳои 62, 65 ва 79 чунин ҷумлаҳо дарҷ гаштааст: «Имшаб дугонаҳо ба театр рафтанд», «Занҷир суханони ӯро шунид», «Иброҳим аз телевизор филм тамошо кард», «Ошпаз пиёз реза кард», «Субҳ ва шом дар хонаҳои худ нону чой мехӯрданд» ва монанди инҳо ба назар мерасад. Ҳарчанд сохтори грамматикӣ ҷумлаҳои мазкур нуқсон надорад, лекин барои тарбияи завқи зебоипарастиву бадеӣ ва ахлоқии хонандагон аз онҳо суде нест ва барои салоҳиятнокии онҳо ҳеҷ таъсире намегузорад. Зеро ба театр рафтани дугонаҳо, сухани касеро шунидани Занҷир, аз телевизор тамошо кардани филм ягон хабари муҳим набуда, дар рафъи ягон муаммои зиндагӣ ё мушкилоти маънавӣ ба кор намеояд; хонанда хуб

медонад, ки пиёзро ошпаз реза мекунад на ронанда ё кафшергар; онҳо кистанд ва дар хонаҳои худ нону чой хӯрдан навгоние нест...

Албатта, ин ҷумлаҳо дар дохили матне, ки аз он интихоб шудаанд, дар айни ҳамон матн қурбе доранд ва зикри амалҳои иҷрошуда сабабҳои худро дорад. Аммо берун аз матн дар кадом вазъият ба амал омадани ҳодисаҳои дар ҷумлаҳои боло баёншударо хонандагон тасаввур карда наметавонанд. Аз ин лиҳоз, дар китоби дарсӣ ба ҷойи ин гуна мисолҳо овардани ҷумлаҳо ва байту порчаҳои борвар аз афкори ахлоқӣ, ки баъзан ҳамвазни як асаранд, беҳтар ба назар мерасад. Бархурдор намудани хонандагон аз ганҷи бебаҳои матнҳои классикӣ дар раванди таълими забони тоҷикӣ ва таълими синтаксис дар синфҳои 8 ва 9 басо муҳим арзёбӣ мегардад. Дар ҷараёни дарсҳои адабиёт таҳлили ҷанбаҳои сохтори осори адабии классикӣ дар маҳдудаи вақти ҷудошуда чандон кифоя нест ва баҳраёб гаштани муҳассилин аз вежагиҳои забони ҷумлаву матнҳо ғайриимкон аст. Аз ин лиҳоз, дарсҳои забони тоҷикӣ низ дар ин ҷода метавонад василаи расидан ба умқи маъниҳои бикр ва созандаи он суҳансароёни мумтоз гардад.

Дар доираи гуфтаҳои боло мебояд таъкид кард, ки дар таълифоти мо технологияи истифодаи осори манзуму мансури классикон дар дарсҳои забони тоҷикӣ, ки дар ин раванд ҳамгироии ду фан: забони тоҷикӣ бо фанни адабиёт амалӣ мешавад, мавриди таҳлили муфассал қарор дода шудааст. Мақсади аз пеш гирифтани ин усули таълим сайқал додани маҳорати суҳанварӣ, бой намудани таркиби луғавӣ, ҷумлаорӣ ва баёни озоди фикр мебошад, ки амалӣ намудани ин мақсадҳо дар раванди омӯзиши синтаксиси ҷумлаҳои сода ва мураккаб имконияти бештар дорад. Бояд ёдовар шуд, ки омӯзиши ҷумла дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ мувофиқи барномаи таълимӣ дар се марҳала пешбинӣ шудааст:

- а) таълими ҷумла дар синфҳои ибтидоӣ (3-4);
- б) таълими ҷумла дар синфи 5;

в) таълими ҷумла дар синфҳои 8-9.

Таҳқиқоти мо барои ҳаллу ҷасли марҳалаи ниҳоии таълими ҷумла аст, ки давраи асосии омӯзиши курси системаноки синтаксис махсуб меёбад. Раванди таълими синтаксис дар ин марҳала аз ҷониби методист С. Шербоев чунин изҳор гаштааст: «Дар ин давра (яъне дар раванди таълими курси системаноки синтаксис. - Р. М.) имкониятҳои фароҳам меоянд, то ки доир ба назарияи ҷумла тавассути мисолҳои барҷастае, ки табиати онро (ҷумларо) намоиш диҳанд, маълумотҳо дода, алоқамандии он бо маводи пештар омӯхташуда таъмин карда шавад» [106:200].

Дар Стандарт ва барномаи таълими забони тоҷикӣ барои омӯзиши ҷумлаҳои сода (дар синфи 8) дар таркиби ҷасли «Ибора ва ҷумла» маҷмуан 6 соат ҷудо шудааст. Аз ин миқдор мутаносибан ба таълими ибора ва ҷумла сесоати ҷудо кардан рост меояд ва номгӯи мавзӯҳо барои соатҳои алоҳида дар ҷадвали 8-ум дақиқан пешниҳод мегардад.

Ҷадвали 8.

№	Номгӯи мавзӯҳо	Соат
1	Мафҳуми ибора. Ибора ва хусусиятҳои асосии он. Фарқи ибора аз калима ва ҷумла.	1
2	Навъҳои асосии ибора: номӣ ва феълӣ.	1
3	Алоқаи калимаҳо дар ибора: изофӣ, вобастагӣ (пешояндиву пасояндӣ) ва ҳамроҳӣ.	1
4	Мафҳуми ҷумла. Хусусиятҳои асосии ҷумла ва фарқи он аз калима ва ибора.	1
5	Навъҳои ҷумлаи : хабарӣ (ҳикоягӣ), саволӣ, амрӣ ва хитобӣ	1
6	Алоқаи калимаҳо дар ҷумла. Унсурҳои асосии оҳанги талаффуз (задаи мантиқӣ, таваққуф, суръат, мавзуният)	1

Азбаски хонандагон бо мафҳуми ҷумла аз синфҳои поён шинос мебошанд, омӯзгор метавонад, бо таъя ба донишҳои қаблии онҳо баёни мавзӯи навро бо муаммогузорӣ оғоз намояд, ки дар ин раванд андешаҳои хонандагон бо усули «Чархи андешаҳо» [64:17] ҷамъоварӣ карда мешавад. Намуна:

Таваҷҷуҳи хонандагонро ба аломатҳои зерини ҷумла ҷалб кардан низ ба манфиати таълим хоҳад буд:

- а) аз алоқамандии гурӯҳи калимаҳо ташкил ёфтани он;
- б) ҷумларо ташкил кардани калимаҳои алоҳида;
- в) фикри тамомшударо ифода кардани ҷумла;
- г) дорои оҳанги баохиррасида будани ҷумла.

Дар муқаддимаи дарси аввал - таълими мавзӯи “Ибора” тафовут ва умумияти он аз калима ва ҷумла баррасӣ мегардад. Сарраввал, лозим меояд, ки дар бораи мафҳуми синтаксис маълумот дода шавад. Дар ин бобат онҳо бояд донанд, ки **синтаксис** илм дар бораи қонуниятҳои сохтори ибора ва ҷумла буда, роҳҳои ташаккули ин ду мафҳумро фаро мегирад. Ҳар қадар ки роҳҳои ибора ва ҷумласозиро хуб донанд, фикру андешаашро ба таври хаттӣ ва шифоҳӣ дурусту беғалат баён карда метавонанд ва ин барои салоҳиятнокии маърифативу иртиботӣ ва забонии ҳар шахс хеле муҳим аст. Донанд, ки донишу фаҳмиши кофӣ имконият медиҳад, ки фикру андешаҳои дигаронро низ хуб идрок намоянд ва дар

зиндагӣ ба кор баранд. Методикаи баргузори дарсҳоро зимни омӯзиши синтаксис метавон ба нуктаҳои зерин муртабит донист:

1. Барои он ки дарси омӯзгор дарси забномӯзӣ ва дарси инкишофи нутқи хонандагон бошад, бояд кӯшиш ба харҷ дод, ки аснои таълим бо калимаву таркибҳои нав шинос шуда, тарбияи хуб ҳам гиранд. Бояд ба онҳо намунаҳои хуби ҷумлаҳои ҳикматнок аз осори бузургони сухан тавассути фановариҳои муосири техникӣ, слайдҳои омӯзишӣ ва ё чадвалҳо пешкаш карда шаванд. Масалан:

Худписандони нописандида

Мӯйи афзунианд бар дида.

(Абдурахмони Ҷомӣ) [198:7].

Накарданд рағбат ҳунарпарварон,

Ба шодии хеш аз ғами дигарон

(Саъдӣ) [198:99].

Раванди баррасии ҷумлаҳо чунин аст:

1. Ҷумлаҳои мазкурро омӯзгор (ё ягон нафар аз хонандагон) қироат намуда, мепурсад, ки дар ин байтҳо кадом калимаҳо барояшон нофаҳмост. Шояд омӯзгорро зарур ояд, ки маънии калимаву ибораҳои “афзунии мӯйи дида” (тори миҷғони дарози ба чашм даромада, ки касро нороҳат мекунад) ва ё рағбат (хоҳиш)-ро шарҳ диҳад, то ки муҳтавои байтҳо - ҷумлаҳо ба хонандагон фаҳмотар гардад.

2. Баъди шарҳи вожаҳои номафҳум диққати хонандагон ба мазмуни абёт бо пешниҳоди саволҳои зерин ҷалб карда мешавад?

а) Байтҳои мазкур ба кадом мавзӯъ бахшида шудаанд?

б) Дар бораи худписандӣ ва зарари он ягон зарбулмасал ё байт гӯед.

в) Калимаҳо дар ин байтҳои шоир чӣ тавр бо ҳам алоқаманд шудаанд?

Дар маҷмуъ, хулосаи умумии омӯзгору шогирдон тақрибан бояд чунин бошад: Дар байти аввал шоир аз зиндагӣ хулоса бароварда хабар

медихад, ки мардуми худписанд ба монанди мӯйи зиёдатии болои чашм афтада ҳастанд ва ин хислати номақбул ба касе писанд намешавад. Калимаҳои худписанд ва нописандида, мӯй ва афзунӣ ба ҳам бо бандакҳои изофӣ алоқаманд шудаанд ва пешоянди **бар** низ барои алоқаманд шудани калимаи **дида** бо калимаҳои пеш аз худаш истода ёрӣ расонидааст.

Дар мисоли дувум Саъдӣ хулосаи пандомези худро аз зиндагӣ дар як ҷумла (байт) хеле моҳирона баён кардааст: хунарпарварон – мардуми боақлу ҳуш ҳаргиз аз ғами дигарон шодӣ намекунанд. Ҳамчунин, таъкид мекунад, ки дар байти мазкур калимаҳои мустақилмаъно (накард, рағбат, шодӣ, ғам)-ро бандакҳо (-и) ва пешояндҳо (ба, аз) ба ҳам алоқаманд намудаанд, ки бе онҳо иртиботи калимаҳо барҳам меҳӯрад. Дар чунин маврид фикри амиқе аз ин байт фаҳмида намешавад.

3. Хулоса бароварда мешавад, ки ду ва ё зиёда калимаҳо тавассути воситаҳои гуногун (бандакҳо, пешоянду пасоянд пайвандакҳо) ба ҳам алоқаманд шуда, як фикри пурраро ифода мекунанд. Чунин хулоса бароварда мешавад: маҷмуи калимаҳое, ки бо воситаҳои гуногун ба ҳам алоқаманд шуда, фикреро ифода мекунанд, ҷумла номида мешавад. Сипас, аз хонандагон талаб карда мешавад, ки таърифи матраҳгардидаро бо таърифи дар китоби дарсӣ муқоиса намоянд.

4. Фарзия ё худ фикри хонандагон бо таърифи китоби дарсӣ қиёс ва хулосабарорӣ шуда, сипас, аз онҳо низ хоҳиш мегардад, ки (5) ба ҳамин монанд ҷумлаҳоро таҳия ва таҳлил намоянд. Дар методикаи муосир чунин усули таълимро **зинаҳои ташаккули тафаккур** ном бурдаанд.

Ҳамин тариқ, бо тай намудани ин панҷ зина: муаммогузорӣ, роҳнамоӣ, пешниҳоди фарзия, муқоиса, ташаккули тафаккур талаботи дарси муосир ва муносибати салоҳиятноки ба таълим роҳандозӣ карда мешавад.

Намунаи осоре (ниг. ба сах. 98), ки барои баррасии мавзӯи истифода бурда шуд, дорои мазмуни баланди тарбиявӣ-ахлоқӣ мебошад.

Танҳо ҳамин мемонад, ки омӯзгори ботаҷриба ин навъ намунаҳоро аз осори классикон дарёфт намуда, пешкаши шогирдон гардонад ва маҳз бо ҳамин дар ташаккул додани салоҳиятҳои иртиботиву забонии шогирдон ва азхудкунии мавзӯҳо сахми назаррас гузорад. Омӯзгорон намунаҳои осори классиконро дар лаҳзаи баёни мавзӯи нав ё мустаҳкамкунии мавзӯ истифода баранд ва шарҳу эзоҳ диҳанд, ба манфиати кор аст.

Гузашта аз ин, дар солҳои охир маълум аст, ки талабот ба дарс хеле афзун шуда истодааст: омӯзгор набояд бо китоби дарсӣ маҳдуд бошад; ҳар як дарс ҷанбаи тарбиявӣ дошта бошад, алоқамандии он бо фанҳои дигар ба роҳ монда шавад; кор бо луғат сурат гирад; дарс бо усули ҳамгиро бо фанҳои дигар ташкил карда шавад ва ғ.

Дар раванди таълими наҳв истифода аз осори пандомези классикон ҷанбаи тарбиявии дарсро таъмин намуда, рангорангиву самаранокии онро таҳким мебахшад.

Боз мисоли дигар. Таълими мавзӯи “Алоқаи калимаҳо дар ҷумла”. Унсурҳои асосии оҳанги талаффуз (задаи мантиқӣ, тавакқуф, суръат, мавзуният). Ҷумлаҳои дутаркиба» дар синфи 8-ум 13 машқ дода шудааст. Ҳамаи машқҳо фарогири намунаҳо аз адибони муосири тоҷик аст [12:37-43]. Имкон ҳаст, ки аснои баёни ин мавзӯҳо ва мустаҳкамкунии онҳо аз ин намунаҳои мазмунан ибратбахши классикон оқилона истифода карда шавад. Масалан:

Говону харони борбардор,
Беҳ з-одамиёни мардумозор

(Саъдӣ) [198:159].

Дар ин байти мазкур қариб ҳамаи намуди алоқа: пайваст (-у), изофӣ (-и), вобастагӣ (дар шакли таҳфифёфта) дида мешавад. Зимни муайян намудани задаи мантиқӣ хоҳу ноҳоҳ фикри хонандагон ба муҳтавои байт равона мегардад, ки он бе шарҳи омӯзгор ҳам чун ойна рӯшан аст ва ҳочат ба тавзеҳ надорад.

Ҷамҷунин, дар таълими фасли 4, ки “Сараъзоҳо - асоси грамматикии ҷумла” унвон дорад, дар Стандарт ва барномаи таълими забони тоҷикӣ барои хонандагони синфи 8-ум ҳалли чунин масъалаҳо дар мадди назар аст.

Фасли 4. Сараъзоҳо – асоси грамматикии ҷумла (5 соат)

1. Асосҳои грамматикии ҷумла. Сараъзоҳои ҷумла. Мубтадо ва ифодаи он. Мубтадо аз ҷиҳати сохт. Хабар ва ифода шудани он. Навъҳои хабар: хабари феълӣ ва номӣ. Хабарҳои феълии ва хабарҳои номии таркибӣ. Мувофиқати хабар бо мубтадо. Тире дар байни мубтадо ва хабар.

II. Мақсадҳо: Асосҳои грамматикиро дар ҷумла муайян кардан; аниқ сохтани мавҷудияти аъзоҳои ҷумлаи содаи дутаркиба; роҳҳои ифодаи мубтадоро шарҳ додан; муқаррар сохтани мубтадо аз ҷиҳати сохт; хабар ва тарзи ифодаи онро шарҳ додан; навъҳои хабарҳоро фарқ кардан ва аз ҷиҳати таркиб муайян карда тавоништан; мувофиқати хабар ва мубтадоро дар нутқи шифоҳӣ ва хаттӣ риоя кардан; мавқеи аломати тире дар байни мубтадо ва хабарро доништан.

III. Салоҳиятҳо: Салоҳиятҳои забонӣ: Шинохтан ва дар матн ҷудо карда тавонишани ибора, ҷумла, хелҳои ҷумла, аъзоҳои ҷумла.

Барои таълими мавзӯи мазкур дар барнома 5 соат ҷудо шуда, таснифоти он тақрибан чунин бояд сурат гирад:

Ҷадвали 9.

№	Номгӯи мавзӯҳо	Миқдори соат
1	Асосҳои грамматикии ҷумла. Сараъзоҳои ҷумла. Мубтадо ва ифодаи он.	1
2	Мубтадо аз ҷиҳати сохт: ва таркибӣ	1
3	Хабар ва ифода шудани он. Навъҳои хабар: хабари феълӣ ва номӣ.	1
4	Хабарҳои феълии ва хабарҳои номии таркибӣ.	1
5	Мувофиқати хабар бо мубтадо. Тире дар байни мубтадо ва хабар.	1

Мавзуъҳои мазкур бо таъба ба донишҳои пешинаи шогирдон таълим дода мешавад. Зеро ин мавзуъҳо дар синфи 5 низ ба таври мухтасар омӯхта шудаанд. Зарур аст, ки дар дарси якум, пеш аз ҳама, хонандагон ба мафҳуми истилоҳи «асосҳои грамматикӣи ҷумла» сарфаҳм раванд. Бобати ҳалли ин мавзуъ мо корбасти усули «Ангиши зеҳн» [75:15]-ро, ки бо пешниҳоди саволҳо ба таҳриқи фаҳму зеҳн хонандагон муваффақ шудан имкон дорад, мувофиқ донистем:

1. Ба фикри шумо, дар ҷумла кадом аъзои он асосӣ аст, ки бе он маъно коҳиш меёбад?

2. Ҷумлаеро гӯед, ки ҳамаи аъзоҳоро дошта бошад. Сипас, бо истисно (хориҷ) намудани ҳар яке аз аъзоҳои пайрав ҳамон ҷумлаи тартиб додагонро кироат кунед.

Маълум карда мешавад, ки бидуни аъзоҳои пайрав дар сохтори ҷумла пуррагии фикр коҳиш намеёбад, вале аз набудани мубтадо ва, махсусан, хабар ҷумла нуқс пайдо мекунад. Ҳамин тавр, зимни таъба ба донишҳои дар синфи 5 гирифтаи хонандагон хусусиятҳои муҳимми ҷумла шарҳ дода мешавад: маълум карда мешавад, ки ҳар ҷумла дорои ахбор ё маълумоте буда, инсон онро дар нутқ барои хабар додан ё нақл кардан дар бораи ҳодисаву воқеа ва ё чизе истифода мебарад. Хусусияти хабаррасонӣ (предикативӣ) доштани ҷумларо шарҳ дода, метавон дар доираи ҷумлаи махсус интиҳобшуда назарияро дар амал татбиқ кард. Масалан, ҷумлаи «Шамшерӣ кӯтоҳ дар дасти диловарон дароз гардад» [201:120]-ро мисол оварда, омӯзгор бояд ин тавр шарҳ диҳад: Дар ин ҷумла сухан дар бораи чӣ меравад? - Шамшер. Амали ҷумла (дароз гардад) ба кадоме аз ин аъзоҳо равона шудааст? – Ба шамшер. Акнун биёед, қоидаи мубтадорӣ ба хотир оварем, ки он чунин аст: Сараъзои ҷумлае, ки дар ҷумла сухан дар бораи он меравад ва амали ҷумла ба он нигаронида мешавад, **мубтадо** ном дорад.

Лаҳзаи асосии дарс шарҳи маънии ҷумла буда, салоҳиятнокии омӯзгор ба таври равшан эҳсос карда мешавад. Бояд таъкид кунад, ки ин

ҷумла аз “Қобуснома”- и Кайковус интиҳоб шудааст. Муаллиф таҷрибаи рӯзгор андӯхта, аз дидаву санчидаҳо ба хулоса омадааст, ки ҷанговару муҳофизи нотарсу ҷасур дар майдони муҳориба бо шамшери кӯтоҳ ҳам алайҳи душмани мусаллаҳ фотех, яъне ғолиб шуда метавонад. Хулоса, мақсади нависанда ин аст, ки шахси бомаҳорат ва устои касби худ дар ҳама ҳолат аз уҳдаи босифати иҷрои коре мебарояд. Танҳо инсонро ҷасорат ва хоҳишу кӯшиш зарур аст.

Бо шарҳи нуктаи охир иктифо намуда, омӯзгорро зарур аст, ки мувофиқи талаби муносибати салоҳиятнокӣ ба таълим ва корбурди усули ҳамкорӣ ба ҳалли муаммоҳо (саволҳо)-и зерин комёб гардад:

1. Калимаи **мубтадо** чӣ маънӣ дорад?
2. Мубтадо бештар дар кадом қисмати ҷумла меояд?
3. Чаро мубтадорро **ибтидо** ҳам меноманд?

Баъди шунидани андешаҳои хонандагон омӯзгор бо мақсади ҷалб намудани онҳо ба таҳлили таркиби ҷумла, муайян намудани асосҳои грамматикӣ он ва муаррифии сараъзоҳо аз намунаҳои хуби пешакӣ омода кардаи худ (дар ҷадвал бояд сабт намояд) идомаи мавзӯро баён карда, бо ҷалби хонандагон ба мисолҳои зерин мавзӯро мустаҳкам менамояд:

а) Як гули мақсуд дар ин бӯстон

Чидани нашуд бе мадади дӯстон

(Саъдӣ) [198:79].

б) Нақӯӣ бо бадону беадабон тухм дар шӯрабун коштан аст

(Саъдӣ) [198:271].

в) Ҷавони хирадманду бартарманиш

Ба гетӣ зи кас нашнавад сарзаниш

(Фирдавсӣ) [190:13].

г) Шукргузорӣ сабаби зиёдии неъмат аст

(Кошифӣ) [203:126].

ғ) Ба ҷанг андар хирадманди нақӯроӣ

Бимонад оштиро лахтаке чой
(Гургонӣ) [198:80].

е) Бе азми дурусту саъйи комил
Касро нашавад мурод ҳосил
(Саъдӣ) [198:123].

Намунаҳои мазкур ҷумлаҳои содаи дутаркиба буда, барои тамоми мавзӯҳои марбут ба ҷумлаҳои дутаркиба ва аъзоҳои ҷумла метавонанд маводи асосӣ бошанд. Аз мазмуни онҳо метавон хулосаҳои тарбиявӣ омӯзандаро ҳам баён кард, яъне дар рафти муайян кардани таркиби ин ҷумлаҳо таваҷҷуҳи хонандагон ба маънии байтҳои мазкур низ ҷалб карда мешавад. Дар таркиби ҷумлаҳои мазкур калимаҳои мушкилфаҳм вучуд надорад. Ҳамаи вожаҳо дар забони адабии ҳозираи тоҷик роичанду меарзад, ки онҳоро на танҳо дар нутқи хаттӣ, балки дар нутқи гуфтугӯӣ низ фаровон истифода барем. Мутаассифона, ба сабаби камҳавсалагиву безавқии баъзе омӯзгорон ин гуна ҳикматҳо дар дарсҳои забони тоҷикӣ басо кам истифода мегардад.

Инак, чун нуктаҳо ё худ фарзияи мазкур бо таърифу қоидаҳои дар китоби дарсӣ пешниҳодшуда муқоиса карда мешавад, маълум мегардад, на танҳо амали ҷумла (хабар), балки аъзоҳои дигари он низ дар ифодаи мақсад нақши созгорро моликанд. Дар ин бобат, таҳлили намунаҳое, ки дар онҳо аъзоҳои пайрав барои таҳким бахшидан ба вазифаи асосии мубтадо мусоидат мекунанд, зарурат доранд. Масалан:

а) Сабр сифати бағоят мақбул аст
(Кошифӣ) [203:127].

б) Зи хуршеду обу зи боду зи хок
Нагардад табаҳ ному гуфтори пок
(Фирдавсӣ) [190:394].

Дар ҷумлаи аввал хабар (мақбул аст) бо сифат ифода ёфта, на амал, балки аломати мубтадои ҷумла (исми «сабр») ифода ёфтааст. Муайян карда мешавад, ки ба саволи **чӣ хел аст?** ҷавоб мешавад. Дар ҷумлаи

дувум «табах нагардад» ба маънои тағйир наёфтган хабарест, ки ҳолатро ифода мекунад. Аз он ба мубтадо - ному гуфтор - бо саволи **чӣ?** бояд мурочиат кард.

Дар маҷмуъ, ин ҷумла мазмуни «ному гуфтори пок аз офтобу обу боду хок тағйир намеёбад» ифода карда, дар он (ҷумла) сухан дар бораи **ному гуфтори пок** меравад ва хабари ҷумла - «табоҳ нагардад» ҳолати мубтадоро дар худ таҷассум намудааст.

Ҳамин тавр, ҳар як унсур (таъриф ва ё қоида)-и грамматикӣ бояд ба хонандагон чун дар мисолҳои таҳлилшуда дақиқ шарҳ дода шавад, то ки дарки маънӣ ва фаҳмиши мантикӣ дар онҳо ташаккул ёфта, ҳар қоида дар хотирашон на қориёна, балки мазмунан нақш бандад.

Ҳамин тавр, аз шарҳи ин ду мисоли баррасишуда ба хонандагон ду мафҳум амиқ дастрас мешавад:

а) мубтадо предметест, ки дар ҷумла сухан дар бораи он меравад;

б) мубтадо, ба амаловарандаи амалу ҳолату ҳаракат ва ҳам ифодакунандаи аломатест.

Дар мавриди таълими мавзӯи «Мубтадо ва ифодаи он» методист С. Шербоев маслиҳат медиҳад, ки ба вазифаи мубтадо омадани ҳиссаҳои гуногуни нутқро ба хонандагон тавассути таблитса ва бо овардани мисолҳои қолибу пандомӯз шарҳ додан маҳсулнокии дарсро меафзояд:

Ҷадвали 10.

Мубтадо ва ифодаи он	
Бо чӣ	Намунаи мисолҳо
Бо исм	Ҷавони хирадманду бартарманиш Ба гетӣ зи кас нашнавад сарзаниш (Фирдавсӣ) [190:13].
Бо қонишин	Ту агар айби худ намедонӣ, Най аз ома, бал ҷаҳонбонӣ (Ганҷавӣ) [198:215].
Бо сифат	Қонеъ аз ранҷи талаб осудааст, Томеъ андар талаби беҳудааст (Ҷомӣ) [192:15].

Бо масдар	Аз ҳадди худ гузаштан лозим нест ва аз таври худ зиёда лоф задан ба аҳли хирад номувофиқ аст. (Кошифӣ) [203:67].
-----------	---

Ба ин монанд ҷадвал ва мисолҳо аз андарзҳои бузургонро дар раванди таълими мавзуи «**Мубтадо аз ҷиҳати сохт**» низ метавон истифода кард. Барои мубтадоро аз ҷиҳати сохт муаррифӣ намудан омӯзгор метавонад бештар аз методи таҳлил истифода намояд. Барои ин, зарур аст, ки ба дарс бо тайёрии пухта ояд: аз намунаи мисолҳои дорони маъниҳои тарбиявӣ, ки мубтадо бо ҳиссаҳои гуногуни нутқ ифода ёфтааст, муаррифӣ менамояд. Масалан, байти зеринро, аввал, ба наср баргардонида, сипас, таҳлил намудан мувофиқи мақсад мебошад:

Куханҷомаи хеш пиروстан

Беҳ аз ҷомаи орият хоستان

(Саъдӣ) [198:421].

Яъне, байти мазкурро ба гунаи «Куханҷомаи хеш пирустан аз ҷомаи орият хоستان беҳтар аст» баргардонида, баъдан таҳлили нахвӣ анҷом додан самараноктар аст. Ин амал, пеш аз ҳама, барои ба мазмуни байт сарфаҳм рафтани хонандагон кӯмак мерасонад. Ба ҷуз ин, мувофиқи пешниҳоди методистон, таҳлил бояд аз муайян намудани хабари ҷумла оғоз гардад. Дар ин ҷумла (байти мазкур) - хабар калимаи **беҳ** (тахфифи **беҳтар аст**) мебошад. Аз хабар саволи **чӣ беҳтар аст?** бармеояд ва ба ин савол мубтадои таркибии **куханҷомаи хеш пирустан** ҷавоб мешавад.

Вале аз таҳлили байти «Сухан аз арши барин омадааст, Баҳри покон ба замин омадааст (Ҷомӣ) [192:9] бармеояд, ки вожаи **сухан** мубтадои сода аст.

Баробари баррасии мавзуи мазкур дар ҳамин дарс мухтасар дар бораи ҷойи мубтадо дар ҷумла низ маълумот додан лозим меояд. Дар ин бобат бояд донист, ки дар наср ё худ дар забони адабии ҳозираи тоҷик

мубтадоҳо бештар дар аввали ҷумла меоянд. Аммо аз таҳлили осори манзуми классикон ва адибони муосир маълум мешавад, ки мавқеъ ва ҷойи мубтадо чун дар наср устувор буда наметавонад.

Барои дар сатҳи зарурӣ таълим додани ду мавзӯ: «**Хабар ва ифода шудани он**», «**Хабарҳои феълӣ ва номӣ**», пеш аз ҳама, мақсади таълими онро муайян намудан шарт аст ва он метавонад чунин бошад: «Хабар ва тарзи ифодаи онро шарҳ додан; навъҳои хабарҳоро фарқ кардан ва аз ҷиҳати таркиб муайян карда тавоништан; мувофиқати хабар ва мубтадоро дар нутқи шифоҳӣ ва хаттӣ риоя кардан; мавқеи аломати тире дар байни мубтадо ва хабарро доништан» аст. Мақсадҳои инкишоф додани дониши хонандагон, риояи ҷанбаҳои тарбиявии дарс ба маҳорат, малака ва дигар мақсадҳои таълим вобаста аст. Аз ин лиҳоз, омӯзгор бояд ба мазмуну муҳтавои маводи таҳлилшаванда бештар тавачҷуҳ намояд. Дар китоби дарсии «Забони тоҷикӣ» барои синфи 8 [12] пеш аз овардани таърифи хабар як зумра саволҳо пешниҳод шудааст, ки ҷавоб ба он саволҳо зехни хонандагонро ангезиш медиҳад. Барои ба хотир овардани донишҳои дар синфи панҷум гирифтаи онҳо низ замина мегузорад.

Баъди шунидани андешаи хонандагон бо иҷрои машқҳои китоби дарсӣ мавзӯ мустақкам карда мешавад. Хонандагон ҷумлаҳои пешниҳодшударо хонда, тавассути саволгузори мубтадо ва хабарро муайян менамоянд, бо кадом ҳиссаи нутқ ифода ёфтани мубтадою хабарро низ шарҳ диҳанд: «Садриддин ба меҳмонхона даромад; $\bar{U}$ ба Садриддин бодикқат нигоҳ карда истод».

Омӯзгорон метавонанд илова ба ҷумлаҳои мазкур чанд намунаро аз осори классикон, ки дорои маъниҳои баланди тарбиявӣ бошанд, низ бо мақсади инкишоф додани нутқи хонандагон ва бой намудани таркиби луғавии онҳо истифода баранд. Ҳангоми таҳлили сарфиву наҳвии байтҳои адибони классик абёт бояд, аввал, ба наср баргардонида, сипас, таҳлили синтаксисӣ анҷом дода шавад ва ин амал аз ду ҷиҳат муҳим аст:

якум, хонандагон ба қолаби наҳвии баёни андешаи муаллиф шинос шуда; дуюм, мазмуни байт ва мақсади ўро ба хубӣ дарк мекунад. Ҳангоми таълиму таҳлили аъзоҳои ҷумла омӯзгор чунин мисолҳо - байтҳоеро истифода барад, ки ҳам донишҳои грамматикӣ хонандагонро қавӣ ва ҳам завқи бадеиву маънифаҳмии онҳоро баланд бардоранд. Масалан:

Парастандаи озу чӯёи кин,
Ба гетӣ зи кас нашнавад офарин
(Фирдавсӣ)[190:17].

Баробари пешниҳоди байти мазкур бояд хонандагон хабари ҷумларо муайян кунанд, омӯзгор раҳнамоӣ кунад, ки онҳо дар иҷрои супориш вақти зиёдро сарф накунад. Аз ин лиҳоз, ифоданок кироат кардани байт, шарҳи вожаҳои нав ва ба наср баргардонидани он мавқеи муҳим дорад. Инак, қолаби мансури байти мазкур бояд ин тавр сурат гирад: Парастандаи **оз** (ҳирс, тамаъ)-у чӯёи **кин** (душманӣ, кинаву адоват) ба **гетӣ** (дунё) зи кас офарин нашнавад. Баробари муайян кардани хабари ҷумла (нашнавад), ба маънои **нашунидан**, бояд таъкид намуд, ки он **хабари феълии сода** махсуб меёбад.

Барои мавзуи хабарҳои номӣ низ чунин намунаҳо зиёданд:
Моро бихишт суҳбати ёрони ҳамдам аст,
Дидори ёри номутаносиб ҷаҳаннам аст
(Саъдӣ) [206:88].

Таҳлили мисраи аввал - ҷумлаи содаи якум чунин сурат мегирад: **Чӣ аст? – бихишт аст** (хабар), **чӣ** бихишт аст? – **суҳбати ёрони ҳамдам** (мубтадо) аст. Омӯзгор ба хонандагон мефаҳмонад, ки вожаи **суҳбат** дар ҷумлаи мазкур танҳо худаш мубтадо шуда наметавонад. Зеро аз рӯи маъно ҳама гуна суҳбатро ба бихишт ташбеҳ додан мумкин нест, балки маҳз суҳбати ёрони қарину ҳамдам метавонад чун бихишт гуворову дилпазир бошад.

Бояд тазаккур дод, ки ҳангоми таҳлил хонандагон бештар мубтадорро дар аввали ҷумла ва хабарро дар охири ҷумла мечӯянд. Аз ин

рӯ, онҳо аз байти мазкур **ҳамдам астро** хабар, баъзеашон **моро** ва баъзеашон **бихиштро** мубтадо меҳисобанд. Дуруст аст, ки: «Дар забони адабии ҳозираи тоҷик ҷойи аъзои ҷумла муайян ва устувор мебошад. Вале ҳангоми таълиму тадриси адабиёти классикии тоҷику форс ҷумлаҳоеро дучор кардан мумкин аст, ки дар онҳо ҷойи сараъзоҳо ва аъзоҳои пайрав нисбатан озод аст» [140:18], вале чун омӯзгор мисраи аввалро ба наср баргардонда онро дар қолаби зерин: «**Сухбати ёрони ҳамдам барои мо бихишт аст**» – пешниҳод менамояд, барои дарку фаҳмиши ҳам мазмун ва ҳам ба осонӣ муайян намудани хабару мубтадо заминаи мусоид муҳайё мегардад. Пас аз таҳлили ҳаматарафаи мисраи аввали байти мазкур таҳлили мустақилонаи мисраи дуоми он аз тарафи хонандагон ба осонӣ анҷом меёбад. Таваҷҷуҳи онҳо ба мазмуни байт зиёдтар шуда, дар хотирашон нақш ҳам мебандад. Ба ҷуз ин, байти мазкурро ҳангоми таълими мавзӯҳои «Муайянкунанда» ва «Пуркунанда» низ чун мисоли барҷаста истифода бурдан мумкин аст.

Боз як намунаи таҳлилро аз осори Саъдии Шерозӣ пешниҳод мекунем:

Тани одамӣ шариф аст ба ҷони одамият,
 На ҳамин либоси зебост нишони одамият
 (Саъдӣ) [206:3].

Дар мисраи аввали ин байт таркиби **шариф аст** - хабар, **тан** - мубтадо, **одамӣ** - муайянкунанда, **ба ҷон** – пуркунанда ва вожаи **одамият** - муайянкунанда мебошад. Ҷумлаи дуоми низ ҳамин гуна аз ҷониби хонандагон бояд таҳлил шавад. Аммо барои ба хонандагон дастрастару осонтар гардидани таҳлили он омӯзгор метавонад онро ба ин шакл пешниҳод намояд: **Ҳамин либоси зебо нишони одамият нест**. Дар чунин ҳолат хонандае таъкид мекунад, ки дар ин ҷумла таркиби **нишони одамият нест** - хабари ҷумла ва вожаи **либос** - мубтадо, калимаҳои **ҳамин ва зебо** муайянкунанда буда, ба саволи кадом? ҷавоб мешаванд. Байти мазкур барои омӯхтани мавзуи «Ибора» (тани одамӣ, ҷони

одамият, ҳамин либоси зебо, нишони одамият) мавзуи «Ҷонишинҳои ишоратӣ» (ҳамин) низ маводи ҷолиб ба ҳисоб меравад.

Ба ҳамин минвол, интиҳоб ва таҳлили ҷумлаҳо аз осори классикон дар раванди таълими мавзуи синтаксис, ҳамзамон барои назокати забонро пай бурдани хонандагон мусоидат намуда, онҳоро ба шавқ меорад ва ба ҳазинаи бойи забон раҳнамун менамояд. Дар ҷараёни таълими ҷумлаҳои сода низ бояд кӯшиш ба харҷ дод, ки бештар барои намоиш додани табиат ва ё хусусиятҳои барҷастаи навъҳои чунин ҷумлаҳо аз намунаи осори классикон истифода карда шавад. Зеро ин қабил мисолҳо дар баробари ба ҳайси маводи дидактикӣ хизмат намудан, инчунин дар тарбияи тафаккури бадеӣ ва тарбияи ахлоқии хонандагон таъсиргузор хоҳад буд.

Бояд ёдрас намуд, ки ба таълими ҷумла ва хелҳои он аз ҷиҳати маъно дар нашри соли 2007-уми китоби дарсии «Забони тоҷикӣ» (барои синфи 8) 35 машқ оварда шуда [11:38-59], дар машқҳои 1, 3, 5 матнҳо аз осори классикон барои таълими мавзуи «Ҷумлаи саволӣ», «Ҷумлаҳои амрӣ» ва «Ҷумлаҳои хитобӣ» пешниҳод шудааст.

Аз ҷумла дар иртибот ба мавзуи «Ҷумлаи саволӣ» ҳикояте аз «Рисолаи дилкушо»-и Убайди Зоконӣ бо чунин шарт машқ оварда шудааст: «Ҳикояро ифоданок хонед, аз рӯи ифодаи мақсад ҷумлаҳои саволиро муайян кунед ва нависед». Бо мутолиаи матни мазкур ва матнҳои ба ин монанд хонандагон бо зарофату ҳозирҷавобӣ ва лутфи сухани адиб низ шинос мешаванд. Ҳалли ҳикояҳои кӯтоҳи пурмазмун назар ба ҷумлаҳои парокандаи аз дохили асарҳои калонҳаҷм ҷудокардашуда дар дарсҳои забони тоҷикӣ аз он ҷиҳат бартарӣ доранд, ки оғозу анҷоми нақл ва тасвир маълуми фаҳмост ва ба шарҳу эзоҳ эҳтиёҷ надоранд. Иҷрои машқҳои мазкур аз он ҷиҳат муҳим аст, ки муҳассилин бо вожаҳои адабии камистеъмол шинос мешаванд, маънои онҳоро аз поварақи китоб, фарҳангномаҳо ё кӯмаки омӯзгор аз худ менамоянд ва ин барои бой шудани таркиби луғавии онҳо мусоидат

мекунад. Бар замми ин, ба нақшҳо ҷудо карда хондани ҳикояҳо низ манфиатбахш аст, зеро шартҳои якранги машқҳо хонандагонро дилгир мекунад. Аз ин лиҳоз, ин усули кор барои бедор намудани шавқу рағбати хонандагон ба дарсҳо бештар мусоидат мекунад.

Бояд таъкид сохт, ки дар иртибот ба матни дар боло овардашуда метавон маводи фаровонро аз адабиёти классикӣ барои таълими забони тоҷикӣ доир ба мавзӯҳои наҳв (синтаксис) дарёфт намуд. Ҳарчанд бештари мисолҳо дар қолаби назм бошанд ҳам, фаҳмидани мазмуни на ҳамаи онҳо ба хонандагон мушкил мегардад, агар омӯзгор дар ин ҷода онҳоро андаке роҳнамоӣ намояд. Масалан, барои таълими ҷумлаҳои ҳикоягӣ аз сах. 40-и китоби дарсӣ пас аз мавзӯ ва пеш аз овардани таърифи ҷумлаи ҳикоягӣ иҷрои машқи 1 бо чунин шарт: **“Порчаро хонед ва ба оҳанги он диққат диҳед. Гӯед, ки оҳанги хониши ҷумлаҳои ҳикоягӣ чӣ гуна аст?”** пешниҳод шудааст. Матни мазкур аз осори С.Улуғзода буда, дорои ҷанбаи тарбиявии хуб ҳам мебошад. Ин дарс бо истифода аз усули индуктивӣ сар мешавад, омӯзгор ҳамроҳ бо шогирдон ҷумларо шифоҳӣ аз назар гузаронида, ба шартҳои он ҷавоб мегӯянд. Таърифи ҷумлаи содаи ҳикоягӣ баён ва чунин хулосабарорӣ мешавад:

1. Дар ҷумлаи ҳикоягӣ фикр ба таври хабар ё ҳикоя баён мешавад.
2. Гӯянда ба воситаи ҷумлаҳои ҳикоягӣ воқеаҳоро нақл мекунад, фикрро тасдиқ ё инкор мекунад.
3. Оҳанги гуфтор дар аввали ҷумлаҳои хабарӣ баланд шуда, дар охир паст мегардад.
4. Дар охири ҷумлаи ҳикоягӣ нуқта гузошта мешавад.

Баъди баёни таърифи ҷумла ва хулосабарорӣ аз матни пешниҳодшуда хуб мебуд, агар омӯзгор тавассути видеопроектор (агар бошад) намунае чанд аз осори классиконро намоиш дода, дар заминаи он хулосаҳои баррасишударо бори дигар таъкид намояд. Масалан, байтҳои зерин:

Андар балои саҳт падида ояд

Фазли бузургмардию солорӣ
 (Рӯдакӣ) [188:120].
 Дидани дӯст дӯстро гаҳ-гаҳ
 Чехраи дӯстӣ биорояд
 (Ҷомӣ) [198:113].

Мурувват набошад зи озодагон
 Лагадкӯб кардан бар афтодагон
 (Деҳлавӣ) [198:275].

Чунонки мебинем, ҳар кадоме аз ин шеърҳо иборат аз ду мисраъ бошанд ҳам, ҳамагӣ ҷумлаҳои сода мебошанд. Аммо аксари хонандагон одат кардаанд, ки баъди мисраи аввали ҳар байт аломати вергул гузоранд. Аз фурсат истифода бурда омӯзгор бояд фаҳмонад, ки аломатҳои китобат мавқеи корбурди худро доранд. Диққати асосӣ бояд ба мазмуни ҷумла равон карда шавад. Ба ҷуз ин, бояд омӯзгор бо ҳамкорӣ бо шогирдон байтҳои мазкурро аввал ба наср баргардонда нишонаҳои асосии ҷумларо, ки дар боло (дар сах. 110) номбар шуданд, ба хотир оранд. Нагузоштани аломати истро (вергул) дар охири мисраъҳои аввали ин байтҳо, ки ба ҷумлаҳои сода мансубанд, таъкид намояд. Баёни дарси навбатӣ - таълими ҷумлаҳои амрӣ ва хитобиро бо истифода аз ҷадвали зерин ифтиҳо бахшидан мувофиқи мақсад доништа мешавад.

Ҷадвали 11

Ҷумлаҳои амрӣ	Ҷумлаҳои хитобӣ
Чун шер ба худ сипаҳшкан бош, Фарзанди хисоли хештан бош! (Низомии Ганҷавӣ)	Говону харони борбардор Беҳ з-одамиёни мардумозор! (Саъдии Шерозӣ)
Зи нодону зи ночинсу зи нокас Ба шаб бугрезу мангар ҳеч бар пас! (Носири Хисрав)	Кохилӣ шогирди бадбахтӣ аст! (Унсурулмаолии Кайковус) Давлати ҷонпарвар аст суҳбати омӯзгор!

<p>Ба ҳар кас раҳи ошноӣ мапӯй, Зи ҳар ошно рӯшноӣ маҷӯй! (Абдурахмони Ҷомӣ)</p> <p>Зи чизи касон даст кӯтоҳ кун, Равонро сӯи ростӣ роҳ кун! (Абулқосим Фирдавӣ)</p>	<p>(Саъдии Шерозӣ)</p>
--	------------------------

Истифода аз ҷадвали мазкур аз он ҷиҳат самарабахш аст, ки омӯзгор тавассути мисолҳо донишҳои ханӯз дар ҷараёни курси муқаддимагии синтаксис дар синфи V бадастовардаи хонандагонро доир ба ин навъи ҷумлаҳо метавонад ба хотирашон орад. Мувофиқи талаботи усулҳои таълим ҳар як мавзӯи нав бо таъҷиб ба дониши пешинаи хонандагон бояд оғоз гардад. Фарқи байни ҷумлаҳои хитобӣ ва амрӣ, ки одатан шогирдон омехта мекунанд, бояд мушаххас ва бо овардани мисолҳои барҷаста фаҳмонад. Хонандагон мефаҳманд, ки созмони ҷумлаҳои навъи ҷумлаҳо аз сохти нахвӣ даврони классикӣ фарқи зиёд надорад ва таҳлили забони осори классикӣ он қадар ҳам мушкил нест. Агар бо ҷумлаҳои усул мисолҳои фаровон аз эҷодиёти классикон таҳлилу баррасӣ гардад, ба ҷуз таҳлили нахвӣ масъалаи маънидодӣ байт низ ба миён меояд ва бо ин диққати хонандагон дар мадди аввал ба мазмуну муҳтавои абъет равона хоҳад гашт. Боварӣ ҳаст, ки тадриҷан бо ин амал онҳо малака пайдо карда, аз маъниҳои баланди ҷумлаҳои ҳикматҳо низ бархурдор мешаванд. Хулосаи дигар ин аст, ки чун онҳо ба қироат ва дарки маънии ҷумлаҳои пурмазмуну сухани баланд одат мекунанд, ҳисси зебоипарастӣ ба таҳриқ мебарояд. Мақсад аз таълими забони модарӣ ҳам ин аст, ки баробари ба хонандагон омӯзонидани қоидаву қонунҳои

сарфу нахв рушди завқ ва тафаккури бадеии онҳо дар мадди назар бошад, то ки нутқи хаттиву шифоҳии онҳо инкишоф ёбад. Маънавиёташон низ бой гардад, назокату зебоии забони модариро сарфаҳм раванду парастииш кунанд ва худашон низ ба тартиб додани ҷумлаҳои фасеҳу ори аз нуқсу ғалатҳо одат кунанд, нутқи хаттиашон низ такмил ёбад. Ин нуқтаро пажухишгарон чунин ифода кардаанд: «Барои мардуми мо омӯзиши сарфу нахв аз вочибот набуд, вале тарбияи тафаккури бадеӣ ва бад-ин васила ба камолоти ақлию маънавӣ расидан вочиб буд, зеро медонистанд, таҳлили тафаккури бадеӣ худ ба хазинаи забон роҳ ёфтаи аст» [157:179].

Мебояд таъкид сохт, ки дар раванди таълими синтаксиси забони тоҷикӣ барои дар амал татбиқ намудани донишҳои назариявии хонандагон онҳоро пайваста ба иҷрои чунин машқҳо (амалҳо) ҳидоят намудан низ зарурат дорад:

1. Таҳлили грамматикӣ (шифоҳӣ ва хаттӣ);
2. Тағйир додани ҷумлаҳо аз ҷиҳати сохт (масалан, ҷумлаи содаи умумишахсро ба ҷумлаи содаи бешахс);
3. Як хели ҷумларо аз ҷиҳати маъно ба хели дигар баргардонидан (ҷумлаи хулласро ба тафсилӣ, ҷумлаи дугаркибаро ба яктаркиба, аз ҷуфти ҷумлаҳои сода сохтани ҷумлаҳои мураккаби пайваст ва тобеъ, аз назм ба наср баргардонидани байтҳои пешниҳодшуда ва ғ.).
4. Мустақилона аз худ кардани ҷумлаҳо (сода ва мураккаб) ва хелҳои гуногуни онҳо;
5. Навиштани нақл аз рӯйи расм, навиштани эссе ва нақлҳои ҳаҷман хурд бо супоришҳои грамматикӣ;
6. Шарҳи мазмуни порчаҳои манзум ва мансур.

Мебояд таъкид сохт, ки таълими ҷумлаҳои содаи яктаркиба ва хелҳои он мувофиқи Барномаи таълими адабиёти тоҷик дар дарсҳои адабиёти тоҷик дар синфи 8 ҳамзамон бо таълими мавзӯи «Қобуснома»-и Унсуралмаолии Кайковус сурат мегирад. Бинобар он, мувофиқи

пешниҳоди А.Д.Дейкин [141:17] амал намуда, таълими ҷумлаҳои яктаркибаро аз матни “Қобуснома” баррасӣ намудан ба мақсад мувофиқ аст. Барои ин ҳикоятро интихоб намуда, тибқи пешниҳоди методист Ф.Олимова [75:55], пеш аз ҳама, синфро ба гурӯҳҳо (масалан, ба чор гурӯҳ) ва ҳикоятро низ қисмат карда, ҳар яке ба гуруҳи алоҳидаи хонандагон пешниҳод карда мешавад. Аз ҷумла, ба **гурӯҳи аввал** қисмати якуми ҳикоя: Шунидам, ки дар он рӯзгор, ки Мутаваккил халифа дар Бағдод буд, ўро банде буд Фатҳ ном, бағоят хубрӯю рӯзбех ва ҳама ҳунарҳову адабҳо омӯхта. Мутаваккил ўро ба фарзандӣ пазируфта ва аз фарзандони худ азизтар доштӣ. Ин Фатҳ хост, ки шино кардан омӯзад. Маллоҳон биёварданд ва ўро дар Дачла шино кардан ҳамеомӯхтанд ва ин Фатҳ ханӯз кӯдак буд ва бар шино кардан далер нагашта буд. Ва, аммо, чунон ки одати кӯдакон бувад, аз худ менамуд, ки шино омӯхтаам.

Як рӯз пинҳонӣ устод ба Дачла рафт ва андар об част. Ва об тез ҳамеомад. Фатҳро бигардонид. Фатҳ чун донист, ки бо об басанда наёяд, худро ба об гузошт ва бар рӯйи об ҳамерафт, то аз дидаи мардум нопадид гашт. Чун вайро обпорае бибурд, бар канори Дачла сӯроҳҳои обхӯрда буд. Чун ба канори об ба сӯроҳӣ бирасид, чаҳд кард ва даст бизад ва худро андар он сӯроҳ андохт ва он ҷо бинишаст ва бо худ гуфт, ки то Худой чӣ хоҳад.

Давоми ҳикоя, ки ба гурӯҳи дувум, пешниҳод мешавад: Бад-ин вақт боре худро аз ин оби хунхор ҷаҳонид ва ҳафт рӯз он ҷо бимонд. Ва аввали рӯз, ки хабар доданд, Мутаваккилро, ки Фатҳ дар об часту ғарқ шуд, аз тахт фуруд омад ва бар хок нишаст ва маллоҳонро бихонд ва гуфт: — Ҳар кӣ Фатҳро мурда ё зинда биёрад, ҳазор динораш бидиҳам. Ва савганд хӯрд, ки то он гоҳ, ки вайро бар он ҳол, ки ҳаст наёранд, ман таом нахӯрам.

Маллоҳон дар Дачла рафтанд ва ғӯта мехӯрданд ва ҳар ҷой талаб мекарданд то сари ҳафт рӯз. Иттифоқо маллоҳе бад-он сӯроҳ расид.

Фатхро бидид. Шод гашту гуфт: — Ҳамин чо бош, то завраке биёрам. Аз он чо бозгашт ва пеши Мутаваккил рафт ва гуфт:

— Ё амирулмуъминин, агар Фатхро зинда биёрам, маро чӣ диҳӣ?

Гуфт: — Панҷ ҳазор динори нақд бидиҳам.

Маллоҳ, гуфт:

— Ёфтам Фатхро зинда. Завраке биёварданд ва Фатхро бибурданд.

Гурӯҳи 3: Давоми ҳикоя, ки ба **гурӯҳи севум** пешниҳод мешавад: Мутаваккил он чӣ маллохро гуфта буд, бифармуд то дарвақт бидоданд. Вазирро бифармуд ва гуфт, ки дар хазинаи ман рав, ҳар чӣ ҳаст, як нима ба дарвешон деҳ. Он гоҳ гуфт: — Таом оред, ки вай гуруснаи ҳафтрӯза аст. Фатх гуфт: — Ё амирулмуъминин, ман серам. Мутаваккил гуфт: — Магар аз оби Дачла сер шудӣ? Фатх гуфт: — На, ки ман ин ҳафт рӯз гурусна набудам, ки ҳар рӯз бист нон бар табаке ниҳода бар рӯйи об фуруд омадӣ ва ман ҷаҳд кардаме то ду-сето аз он нон баргирифтаме ва зиндагонии ман аз он нон будӣ ва бар ҳар нон навишта буд: «Муҳаммад ибни Ал-Ҳусайн Ал-Аскоф». Мутаваккил фармуд, ки дар шаҳр мунодӣ кунед, ки он мард, ки нон дар Дачла афканд, кист ва бигӯед то биёяд, ки амирулмуъминин ба ӯ некӯӣ хоҳад кард, то натарсад. Идома ва ё охири ҳикоя, ки ба **гурӯҳи ҷаҳорум** пешниҳод мешавад:

Чунин мунодӣ карданд. Рӯзи дигар марде биёмад ва гуфт:

— Манам он кас.

Мутаваккил гуфт:

— Ба чӣ нишон?

Мард гуфт:

— Ба он нишон, ки номи ман бар рӯйи ҳар ноне навишта буд, ки «Муҳаммад ибни Ал-Ҳусайн Ал-Аскоф».

Мутаваккил гуфт:

— Нишон дуруст аст. Аммо чанд гоҳ аст, ки ту дар ин Дачла нон меандозӣ? Муҳаммад ибни Ал-Ҳусайн гуфт:

— Як сол аст.

Мутаваккил гуфт:

— Ғарази ту аз ин чӣ буд? Мард гуфт:

— Шунда будам, ки некӣ куну ба об андоз, ки рӯзе бар диҳад. Ва ба дасти ман некии дигар набуд. Он чӣ тавонистам кардан, ҳамекардам то худ чӣ бар диҳад.

Мутаваккил гуфт: — Он чӣ шунидӣ, кардӣ, бад-он чӣ кардӣ, самара ёфтӣ.

Мутаваккил вайро дар Бағдод панҷ деҳ мулк дод. Мард бар сари мулк рафт ва муҳташам гашт ва ханӯз фарзандони ӯ дар Бағдод мондаанд. Ва ба рӯзгори Ал-Қоим Биамриллоҳ ман ба ҳаҷ рафтам. Эзиди таоло маро тавфиқ дод, то зиёрати хонаи Худой бикардм ва фарзандони вайро бидидам ва ин ҳикоят аз пирони Бағдод шунидам [201:45].

Ба гурӯҳҳо супорида мешавад, ки матнро дар байни худ хонда, мазмуни онро ба ёд гиранд. Сипас, аъзои гурӯҳ ҷойҳои худро иваз намуда, дар гурӯҳи нав мазмуни ҳикоятро нақл мекунанд. Бо ин роҳ ҳамаи хонандагон аз муҳтавои пурраи ҳикоят шинос мешаванд. Дар ин раванд ҳар як хонанда фаъолият нишон дода, кӯшиш мекунад, ки қисмати ба худашон дахлдорро хуб ба хотир гиранд. Ба ҳамгурӯҳони нав бо эҳсоси масъулияти баланд, ки бархурдории як гурӯҳ аз мазмуни пурраи ҳикоят маҳз ба ӯ вобаста аст, нақл намояд. Баъди он, аз ҳар қисмати ҳикоят, ки пешорӯйи хеш доранд, ҷумлаҳои яктаркибаро ҷудо созанд. Омӯзгор дар байни гурӯҳҳо гашта назорат мекунад ва дар сурати ба мушкилӣ мувоҷеҳ гаштани шогирдон ба онҳо ёрӣ мерасонад. Ҷумлаҳои содаи интихобшударо намояндаи гурӯҳҳо ба тахтаи синф сабт мекунанд.

Барои таълими мавзуи ҷумлаҳои ҷидаъзо дар синфи 8-ум дар барномаи таълимӣ 4 соат ҷудо шуда, профессор Шербоев С. бо назардошти мавзӯҳои фарогири он нуктаҳои зеринро таъкид намудааст:

1. Дарси якум дар асоси маълумотҳои ибтидоии дар синфи 5 гирифтаи хонандагон оид ба ҷумлаҳои ҷидааъзо ва хелҳои он маълумоти муфассал дода мешавад.

2. Дарси дуум ба мустаҳкамкунии ҳамин дарси аввал ба воситаи саволу ҷавоб ва иҷрои машқу супоришҳои гуногун бахшида мешавад.

3. Дар дарси савум маълумот оид ба калимаҳои хулосакунанда дар ҷумлаҳои ҷидааъзо дода шуда, ҳамзамон дар аснои додани ин маълумотҳо оид ба воситаҳои грамматикӣ алоқа ва мавқеи пайвандакҳо дар ҷумлаҳои ҷидааъзо, инчунин, дар доираи мисолҳои мушаххас оид ба истифодаи аломатҳои китобат дар ҷумлаҳои ҷидааъзо маълумот дода мешаванд.

Дар радифи мисолу машқҳои китоби дарсӣ барои омӯхтани мавзӯи “Ҷумлаҳои ҷидааъзо” намунаҳои барҷастаро аз осори классикон низ метавон овард, ки барои таъмини ҷанбаи тарбиявии дарс мусоидат намуда, ҳамчунин барои фаҳмондани мавзӯ маводи хеле мувофиқанд. Дар ин маврид аз слайдҳои омӯзишӣ ва ҷадвали истифода кардан ба мақсад мувофиқ мебошад. Мисолҳои онро аз ҷадвали зерин ба мушоҳида мегирем:

Ҷадвали 12.

Аъзоҳои ҷида	Намунаи мисолҳо
Мубтадо	<p>Андешаву тадбир аз ыуввату шумора муыаддамтар аст. Ё.В.Кошифц [204:37]</p> <p>Бузургию афзунию ростц Бама гирад аз х=и бад костц. Фирдавсц [198,279]</p>
Хабар	<p>Якдилу якҷиҳату якрӯ бош В-аз дурӯёни ҷаҳон як сӯ бош! Рост ҷӯ, рост нигар, рост гузин, Рост гӯ, рост шунав, рост гузин! А.Ҷомӣ [198:132]</p>

Давоми ҷадвали 12.

Муайянкунанда	Сар битоб аз ҳасаду гуфтаи пурмакру дурӯғ , Чӯби тармағз махар, ҷомаи пуркесу уреб . Н.Хисрав [198:193]
Пуркунанда	Зи нодону зи ноҷинсу зи нокас Ба шаб бигрезу мангар ҳеч бар пас. Н.Хисрав [198:173] Боғи бихишту сояи тубиву қасри хур Бо хоки пойи дӯст баробар намекунам. Ҳ.Шерозӣ [198:112]
Ҳол	Ба ҳангоми барноию кӯдакӣ Ба дониш тавон ёфтан зиракӣ А.Балхӣ [198:265]

Мухотабҳое, ки дар панду андарзҳои ниёгон истифода шудаанд, хеле фаровонанд ва бо овардани онҳо хонандагон эҳсос мекунанд, ки адиб маҳз ба онҳо муроҷиат карда истодааст. Мухотабҳои маъмултарин, ки дар андарзҳои ниёгон фаровон истифода ва ба тарбияи ҷавонон нигаронида шудааст. Иддае аз калима ва таркибҳо, аз қабилӣ **ҷавоно, эй писар, чоно, эй азиз, эй бародар** бо мақсади ҷалби диққати хонанда ба матлаби гӯянда истифода шудааст: Чунончи, дар абёти зерин:

Хотири касро маранҷон, **эй писар**

В-арна хӯрдӣ захм бар ҷон, **эй писар!**

(Аттор) [198:156].

Насиҳат гӯш кун, **чоно**, ки аз ҷон дӯсттар доранд,

Ҷавонони саодатманд панди пири доноро

(Ҳофиз) [198:210].

Эй тифл, ки дафъи магас аз худ натавонӣ,

Ҳарчанд ки болиғ шудӣ, охир на ту онӣ.

Шукронаи зӯровари рӯзи чавонӣ,
Он аст, ки қадри падари пир бидонӣ
(Саъдӣ) [198:159].

Чавонмардо, чавонмардӣ биёмӯз,
Зи мардони чаҳон мардӣ биёмӯз!
Дарун аз кини кинҷӯён ниғаҳ дор,
Забон аз таъни бадгӯён ниғаҳ дор!
(Ҷомӣ) [192:55].

Омӯзгор бо тақя ба матнҳои мазкур таъкид мекунад, ки дар ҳамаи ин мисолҳо мухотаб танҳо бо исмҳои шахс ва ҳиссаҳои дигари нутқи ба исми шахс табдилёфта ифода ёфтаанд. Дар осори классикон низ мухотабҳо дар қисматҳои гуногуни ҷумлаҳо дар аввал, мобайн ва охири он омада, дар ҳамаи ин ҳолатҳо бо вергул чудо карда шудаанд. Мухотаб дар матн ва ё гуфтор ҳамеша предметеанд, ки муроҷиати гӯянда ба он нигаронида шудааст. Бинобар ин, асосан, онҳо ба шахс нигаронида мешаванд. Мухотаб чун воҳиди иловагии ҷумла бо ҳамаи аъзоҳои он: мубтадому хабар, муайянкунанда ва пуркунандаву ҳол муносибати синтаксисӣ надорад, яъне аз онҳо ба мухотаб савол гузошта намешавад. Сарфи назар аз ин, мухотаб ба тамоми ҷумла ва ё ба яке аз аъзои он муносибати мантиқӣ дорад: дар акси ҳол ба истифодаи он дар ҷумла эҳтиёҷ намоишонад. Ҳамин муносибати маъноӣ истисноии онро (мухотабро) аз ҷумла номумкин мегардонад, зеро маънӣ дар ҷумла коста мегардад.

Мухотаб ба таври ғайриграмматикӣ вазифаи иҷрокунандаи амал, яъне мубтадорро ҳам адо мекунад. Дар ин ҳолат, ҳоҷат ба зикри мубтадо ҳам намоишонад. Масалан, дар байтҳои зерин:

1. Бо хусну чавонӣ, эй писар, ғарра машав!

Бас ғунҷаи нашкуфта, ки бар хок бирехт
(Хайём) [198:204].

2. Бишӯй, эй хирадманд, аз он дӯст даст,

Ки бо душманонат бувад ҳамнишаст
(Саъдӣ) [198:109].

3. Сифла зи душман батар аст, эй азиз,
К - ӯ набувад дар дили худ рост низ
(Хусрави Дехлавӣ) [198:168].

4. Қаноат сар афрозад, эй марди хуш,
Сари пуртамаъ барнаёяд зи дӯш
(Саъдӣ) [198:200].

5. Макун, хоҷа, бар хештан кор сахт,
Ки бадхӯй бошад нагунсорбахт
(Саъдӣ) [198:281].

6. Некномӣ хоҳӣ, эй дил, бо бадон суҳбат мадор,
Худписандӣ, чони ман, бурҳони нодонӣ бувад
(Ҳофиз) [198:206].

7. Ёрон, худро даме ба худ боз диҳед,
Накше, ки нуҳуфтаед, парвоз диҳед!
Дил аз бари мо дур нарафтааст ханӯз,
Ин ойинаро ба сайқал овоз диҳед!
(Бедили Дехлавӣ) [198:126].

8. Гар тавозуъ пеша гири, эй чавон,
Дӯст дорандат хама халқи ҷаҳон
(Носири Хусрав) [198:140].

9. Зи хоин дур бош, эй дӯст, ҳамвор,
Ки хоинро набошад дил ба як бор
(Носири Хисрав) [198:190].

Барои омӯхтани аъзоҳои туфайлии ҷумла дар синфи 8-ум дар
Стандарт ва барномаи забони тоҷикӣ 3 соат муқаррар карда шудааст.
Мавзуи мазкур барои хонандагони синфи 8-ум тамоман нав аст ва дар
китоби мазкур ба ҷуз таълифу қоидаҳои меъёрӣ, барои дар амал

мустваҳкамкунии донишҳои назариявии хонандагон дар ҳудуди 22 машқ матнҳои гуногун ва ҷумлаҳои сода интихобшуда низ пешниҳод гардидааст. Намунаҳо ҳамагӣ аз адибони муосир интихоб шудаанд, ки дар раванди таҳлил тобишҳои маъноӣ, вазифа ва мавқеи истифодаи калимаву ибораҳои туфайлиро тавассути он машқҳо шарҳ додан имконпазир аст. Дар баробари ин, бояд дар назар дошт, ки мавқеи осори классикон, баҳусус, панду андарзҳои ибратомӯзи ниёгонамон низ дар таълими мавзӯи мазкур мувофиқи мақсад доништа мешавад. Дар ин раванд ҳам хонандагон бо калимаҳои муствамалӣ осори адибони классик шинос гардида, таркиби луғавиашон бо вожаҳои нав бой ва ҷанбаҳои ба мавзӯи мазкур бахшидаи ҳар як дарс қавитар мегардад.

Аз ин лиҳоз, мо пешниҳод мекунем, ки барои таҳлили грамматикӣ дар навбати аввал он маводе, ки хонандагон дар раванди дарсҳои адабиёт омӯхтаанд, интихоб гардад, беҳтар мебуд. Масалан, хонандагони синфи 8-ум то оғози таълими калима ва ибораҳои туфайлӣ дар дарси забони тоҷикӣ бо ҳаёт ва фаъолияти эҷодии Абӯабдуллоҳ Рӯдакӣ шиносӣ пайдо намудаанд ва боварӣ ҳаст, ки рубоии зеринро аз эҷодиёти ӯ азёд кардаанд:

Морро харчанд беҳтар парварӣ,
 Чун яке хашм оварад, кайфар барӣ.
 Сифла табъӣ мор дорад, **беҳилоф**,
 Ҷаҳд кун, то сӯйи сифла нангарӣ.
 А.Рӯдакӣ [198:165].

Дар ин рубоӣ калимаи туфайлии **беҳилоф** тобиши маъноии боварӣ ва қатъиятро ифода намуда, муродифи калимаҳои дигари туфайлӣ: **бешак** ва **бешубҳа** мебошад, ки доништани чунин синонимҳои он (беҳилоф) низ барои хонандагон аз манфиат холи нест. Омӯзгор баробари маънидоди вазифаи ин калимаи туфайлӣ маънии калимаҳои **кайфар**, **сифла**, **табъ**ро ҳам шарҳ дода, диққати хонандагонро ба мазмуни рубоӣ ҷалб мекунад. Шогирдон бо ёрии омӯзгор маънии ин

мисраъхоро, ки аз дарси адабиёт ҳам фаҳмида буданд, ба хотир меоранд ва онҳо чунин хулоса мебароранд: «Мардуми бадтинату пастфитрат мисли моранд, ки ба кадри некиву хубӣ намерасанд. Бинобар он, аз чунин ашхос дур будан беҳтар аст». Гузашта аз ин, такрори рубоии мазкур ва таҳлили вежагиҳои забонии он ба мустаҳкам гардидани дониши хонандагон доир ба мавзуи наҳв ва барои дар хотири онҳо нақш бастанӣ панди мазкур мусоидат мекунад. Ба ин васила, масъалаи дар доираи ҳамгирӣ таълим додани ду фан – забон ва адабиёт боз ҳам беҳтар сурат хоҳад гирифт.

Калимаҳои туфайлии **беҳилоф**, **бешак** ва дигар муродифоти онҳо, ки боварибахш ва қатъӣ гуфта шудани фикреро далолат мекунанд, дар осори классикон зиёд ба назар мерасанд. Чунончи:

Бад на нек аст, **беҳилоф**, валек

Мард холӣ набошад аз баду нек

(Саъдӣ) [198:250].

Имрӯз озори кас маҷӯй, ки фардо

Ҷам зи ту, **бешак**, ба ҷони ту расад озор

(Носири Хисрав) [198:257].

Ҷамин тарик, дар муддати се соат мувофиқи Стандарт ва барномаи забони тоҷикӣ вобаста ба зермавзуҳои фасли мазкур (“Калима ва ибораҳои туфайлӣ”) тавассути интихоби намунаҳо аз осори классикон метавон паҳлуҳои гуногуни таълими калима ва ибораҳои туфайлиро матраҳ намуд. Бахусус, дар соати аввал маълумоти умумӣ доир ба калима ва ибораҳои туфайлӣ дода мешавад ва барои ба хонандагон дақиқтар фаҳмондани мавқеъ ва аҳаммияти истифодаи воҳидҳои мазкур дар нутқ хуб мешуд, агар дар тахтаи синф дар ду сутун мисолҳо – ҷумлаҳои якхела сабт карда шаванд. Вале он мисолҳо дар сутуни аввал бояд бидуни воҳидҳои туфайлӣ ва дар сутуни дуюм бо иловаи воҳидҳои

туфайлӣ пешниҳод гардад, то ки бо чунин усул вазифаи калимаву ибораҳои туфайлӣ ба таври аёнӣ шарҳ дода шаванд.

Дар ин маврид ҳам, аз осори классикон метавон моҳирона истифода бурд, аммо баъди иҷрои амали зерин:

- лозим аст, абёти дорои калимаҳои туфайлӣ дар ҳузури хонандагон шифоҳӣ ба наср баргардонида, баъдан, дар тахтаи синф, тибқи пешниҳоди дар ҷавб ироашуда сабт гардад. Масалан, чунин байтҳоро:

1.Мақун зоеъ инъоми худ, **зинҳор**,

Ба ҳақношиносони ноҳақгузор

(Ҷомӣ) [198:58].

2.Аз ҳамнафасе, ки ранҷи дил хоҳӣ бурд,

Ҳаққо, ки ҳазор бор танҳой беҳ

(Фирдавсӣ) [198:119].

Ин байтҳоро дар шакли ҷумлаҳои зерин «Зинҳор, ба ҳақношиносони ноҳақгузор инъоми худро зоеъ мақун» ва «Ҳаққо ки аз ҳамнафаси дилозор ҳазор бор танҳой беҳ» ба наср баргардонида, дар сутунҳои алоҳида пешниҳод намудан лозим аст. Чунончи:

Ҷадвали 13.

Бе воҳидҳои туфайлӣ	Бо воҳидҳои туфайлӣ
Ба ҳақношиносони ноҳақгузор инъоми худро зоеъ мақун.	Зинҳор , ба ҳақношиносони ноҳақгузор инъоми худро зоеъ мақун.
Аз ҳамнафаси дилозор ҳазор бор танҳой беҳтар аст.	Ҳаққо , ки аз ҳамнафаси дилозор ҳазор бор танҳой беҳтар аст.

Ин амалро метавон танҳо бо роҳи интиҳоби мисраҳои алоҳида аз шохбайтҳо баррасӣ намуд. Масалан, аз ин қабил байтҳо:

Воқеан, нест ҷуз китоб анис,

Гуфтаанд: «Ал-китобу хайру ҷалис»

(Биной) [198:232].

Хоҳӣ, ки зи ҳар сӯ назаре сӯи ту бошад,
Зинҳор, маранҷон дили соҳибназаронро
 (Ҳилолӣ) [984:160].

Ҷадвали 14.

Бе воҳидҳои туфайлӣ	Бо иловаи воҳидҳои туфайлӣ
Ҷуз аз китоб анисе нест.	Воқеан , ҷуз аз китоб анисе нест.
Дили соҳибназаронро маранҷон.	Зинҳор , дили соҳибназаронро маранҷон.

Дуруст аст, ки аз осори мансур маводи фаровоне барои таълими ин мавзӯ метавон пайдо намуд, аммо ҳоҷат барои ба наср баргардонидани байту мисраъҳо аз адабиёти классикӣ аз он иборат аст, ки бо ин роҳ муаллим метавонад чунин ҳадафро ба иҷро расонад:

а) муҳассилин бо қолабҳои сарфиву нахвии осори классикон огоҳӣ пайдо намуда, аз шукуху шаҳомати мероси бойи ниёгон ва маъниҳои баланди онҳо бархурдор мегарданд;

б) луғатомӯзӣ низ дар асоси ин гуна мисолҳои барҷаста ба роҳ монда мешавад ва беҳтар дар хотирашон нақш мебандад;

в) ба тарбияи ахлоқиву худшиносии насли наврас низ мусоидат менамояд.

Дар соати дуҷум зимни омӯзиши хелҳои воҳидҳои туфайлӣ ва тобишҳои маъноии онҳо намунаҳо аз осори классикон ва таҳлили онҳо низ ба манфиати кор аст. Дар раванди таълими ин мавзӯ овардани мисолҳо бо воҳидҳои туфайлии **дар ҳақиқат, ҳақиқатан, ҳаққонӣ** метавон муродифи классикии онро низ дар таркиби мисолҳои барҷаста шарҳ дод: Масалан:

Боней ба як устухон чу каргас будан

Беъ з-он, ки туфайли хони нокас будан.

Бо нони жавини хеш, **баъъю**, ки хуш аст,

К-олуда ба полудаи ӯар кас будан.

Хайём [198,339]

Абёти мазкур аз эҷодиёти шоирони машҳури классик мазмунан хеле олий ва пандомез ҳастанд ва чунин маъниҳои баланд аз таҷрибаи рӯзгор ҳосил шудаанд ва барои салоҳиятнокии шогирдон дар муносибат бо инсонҳо дар зиндагӣ метавонанд ба кор раванд. Донистани маънӣ ва ҷойгоҳи истифодаи калимаҳои туфайлии мазкур барои фаҳмидани мазмуни байтҳои овардашуда хонандагонро водор месозад, ки на фақат дар дарсҳои адабиёт, балки пайваста ба омӯзиши осори классикон рӯй оваранд. Ҳамин нуқтаро ҳам бояд таъкид сохт, ки мавқеи калимаву таркибҳои туфайлӣ чун сараъзоҳои ҷумла, дар назм устувору доимӣ набуда, дар аввал, дар мобайн ва ҳатто дар охири мисраъҳо ҳам омадани онҳо эҳтимол дорад.

Ҳамин тариқ, намунаҳои беҳтарин аз осори классикон на фақат барои муваффақона таълим додани воҳидҳои туфайлӣ, балки барои кулли мавзӯҳои наҳви ҷумлаҳои сода низ фаровон мебошанд. Барои амалӣ намудани ҳадафҳои дар назди худ гузоштаи омӯзгорон дар ин қисмати синтаксис мусоидат карда метавонанд.

2.2. Истифодаи осори ибратомӯзи классикон дар дарсҳои забони тоҷикӣ дар раванди омӯзиши синтаксиси ҷумлаҳои мураккаб

Инсон мавҷудест, ки аз хурдӣ ба тарбияи ҳамаҷониба эҳтиёҷ дорад ва таҳти мафҳуми тарбия, парасторӣ (*нигоҳдорӣ, дастпарварӣ*), интизом (*истодагарӣ, таҳаммулпазирӣ, тамкин*), омӯзиш ва маърифатнокӣ фаҳмида мешавад. Тарбияро дар доираи масъулият ва мафҳуми асли наметагон масъалаи шахсӣ номид. Ҳадаф аз он манфиати ҷомеа аст. Соҳаи илм, фарҳанг, маориф, таълим ва тарбия пойдевори аслии таъмини амнияти давлати миллӣ мебошад. Бино бар ин, дар Стандарт ва барномаи таълими забони тоҷикӣ омадааст: “Муҳтавои

таълим ба рушди шахсияти хонанда ва тарбияи шахси бофарханге нигаронида шудааст, ки меъёрҳои забони адабии тоҷикиро фаро гирифта, қобилияти озодона баён кардани фикр ва ҳиссиёти худро дар шакли шифоҳӣ ва хаттӣ бо назардошти меъёрҳои ахлоқии муомила дорад” [86:8] Мутаассифона, на ҳамеша омӯзгорони мо ба ин натиҷаҳо ноил мегарданд. Ҳол он ки омӯзиши забони модарӣ дар ташаккули шахсият, дунёи маънавии инсон, ахлоқ, тафаккур, эҳсосот, нутқ ва сарчашмаи эҷоди ӯ мавқеи муҳимро дорост. Бо ин роҳ дар хонандагон муҳаббат ба забон, ба ватан ва маънавиёти баланд тарбия карда мешавад.

Аз ин лиҳоз, дар таълими забони тоҷикӣ омӯзгор бояд барои ноил шудан ба ҳамин натиҷаҳо тамоми маҳорату малакаи худро сарф намояд. Ба ибораи дигар, “Қараёни таълими забони модарӣ бояд чунон бошад, ки ба такмили суфта гардидани нутқ ва вусъати боигарӣ, аниқӣ, қаззобӣ ва одоби он хизмат кунад; дар талабагон ҳислатҳои эҳтиёткор будан нисбат ба калом, хушзеҳнӣ, зуд пайҳас кардани моҳияти фикри мусоҳиб, мавридшиносӣ ва одоби суханро тарбия намояд” [156:19]. Ин нуктаҳоро дар таълими ҳамаи бобу фаслҳои забон, баҳусус, дар раванди омӯзиши наҳви ҷумлаҳои мураккаб, ки дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ яке аз масъалаҳои раванди таълимаш басо дарозмуддат ҳам барои омӯзгорон ва ҳам хонандагон маҳсуб меёбад, бояд ба назари эътибор гирифт.

Чунонки ба омӯзгорон маълум аст, таълими ҷумлаҳои мураккаб мувофиқи талаби Стандарт ва барномаи таълимӣ дар ду давра: дар синфҳои 5-ум ва 9-ум ба роҳ монда мешавад. Дар синфи 5-ум дар раванди курси муқаддимавии “Синтаксис ва аломатҳои китобат”, ки ба таълими он ҳамагӣ 14 соат муқаррар гаштааст, ба хонандагон оид ба ҷумлаҳои мураккаб дар доираи як-ду соат маълумоти мухтасар дода мешавад. Аммо таълими системанок ва ҳам дарозмуддати он дар синфи

9-ум роҳандозӣ мегардад. Дар синфи IX 33 соат дар чаҳор фасл муқаррар карда шудааст:

Фасли 3. Ҷумлаи мураккаб (1 соат)

Фасли 4. Ҷумлаи мураккаби пайваст (7 соат)

Фасли 5. Ҷумлаи мураккаби тобеъ (22 соат)

Фасли 6. Ҷумлаи мураккаби бепайвандак (3 соат)

Дар раванди умумии таълими ҷумлаҳои мураккаб бартарӣ бештар ба ҷумлаҳои мураккаби тобеъ дар ҳаҷми 22 соат дода шудааст. Сарфи назар аз ин, мақсад ва вазифаи таълими ҷумлаҳои мураккаб дар синфи 9-ум чунин таъкид карда шудааст: “Мафҳуми ҷумлаи мураккабро доништан ва шарҳ додан; фарқ кардани ҷумлаи мураккаб аз ҷумлаи сода; асосҳои грамматикӣ ҳар як ҷумлаи содаро муайян кардан ва дутаркиба будани онҳоро шарҳ додан; воситаҳои алоқаи ҷумлаҳои мураккабро пайдо кардан ва ҷумлаҳо тартиб додан”. Бар замми ин, мебошад зикр намуд, ки дар раванди таълими ҷумлаҳои мураккаб масъалаи дар хонандагон ташаккул додани малакаҳои дар онҳо огоҳонаву бамаврид истифода кардани ҳелҳои ҷумлаи мураккаб дар нутқи хаттӣ ва гуфторӣ низ ҳамеша бояд дар мадди назари омӯзгорон бошад. Бо дарназардошти талаботи ироашуда дар соати аввал - мавзӯи “Ҷумлаи мураккаби тобеъ” оид ба нуқтаҳои зерин: “Мафҳуми ҷумлаи мураккаб, фарқи он аз ҷумлаи сода, ҷумлаҳои содаи таркиби ҷумлаи мураккаб, асосҳои грамматикӣ ҳар як ҷумлаи сода, воситаҳои алоқаи ҷумлаи мураккаб (пайвандакҳо, интонатсия (оҳанги талаффуз) ва калимаҳои ҳамнисбат) маълумот додан дар мадди назар аст, ки ин ҳама аз омӯзгор маҳорату малака ва омодагии чиддиро талаб мекунад.

Гуфтан ҷойиз аст, ки дарси аввал дар ҳамаи мавридҳо дар курси методикаи таълим дарси муқаддамотӣ унвон дошта, муваффақияти аз худ намудани мавзӯҳои баъдина ба комёбиҳои дар ҳамин дарси аввал ба дастовардаи хонандагон вобастагии калон дорад. Дар ин соат

омӯзгор бояд кӯшиш намояд, ки шавқи омӯхтани ҳамин фасл ва гирифтани маълумоти бештар доир ба он афзун гардад.

Усули судманди таълими мавзӯ ба таври қиёс сурат мегирад. Дар ду сутун – дар яке чумлаҳои сода, дар дигаре чумлаҳои мураккабро сабт намуда, ба шарҳи хусусиятҳои барҷастаи чумлаҳои мураккаб ва фарқи онҳо аз чумлаҳои сода ҷалб намудани диққати хонандагон аз беҳтарин усули таълим маҳсуб меёбад. Дар ҷадвали зерин мисолҳоро (чумлаҳои сода ва мураккабро) аз осори классикон барои баёни мавзӯ пешкаш мекунем.

Ҷадвали 15.

Хелҳои чумла аз ҷиҳати сохт	
Чумлаҳои сода	Чумлаҳои мураккаб
Ҳеч шодӣ нест андар ин ҷаҳон Бартар аз дидори рӯи дӯстон (Рӯдакӣ) [188:36].	Дӯстро зуд душман тавон кард, аммо душманро дӯст гардонидан душвор бувад (Кайковус) [201: 104].
Шукргузори сабаби зиёдии неъмат аст. (Кошифӣ)”. [203:126]	Ҳар кӣ насиҳати дӯстон гӯш накунад, дар ҳалоки худ саъй намуда бошад. (Кошифӣ) [204:70]
Сабр сифати бағоят мақбул аст. (Кошифӣ) [203:126]	Қадри офият касе донад, ки ба мусибате гирифтор ояд. (Саъдӣ) [198: 254].
Миёни ду кас маънии зиракӣ Бувад мояи иттиҳоду якӣ. (Ҷомӣ) 198: 231].	Ба чизи касон даст ёзад касе, Ки баҳра зи дониш надорад басте. (Фирдавсӣ) [198: 14].

Диққати хонандагонро ба ҷумлаву байтҳо ҷалб намуда, бояд чунин амалҳо дар мадди назар бошанд:

а) Аз хонандагон талаб карда мешавад, ки мисолҳои дар ҷадвал сабтшударо бурро ва ифоданок қироат кунанд. Зеро бурро қироат

кардани байту чумлаҳо шарти аввали дарки маънӣ ва сохтори чумла мебошад.

б) Лозим аст, ки тибқи зарурат баъзе байтҳо ба наср баргардон карда шавад. Масалан, чумлаи сода будани байти Ҷомиро на ҳамаи хонандагон ба зудӣ дарк мекунанд. Онро ба наср баргардонидан зарурат дорад. Чунончи: Миёни ду кас маънии зиракӣ (якдигарфаҳмӣ) мояи (шарти, боиси) дӯстиву якдиливу якҷаъӣ бувад (аст, мебошад).

в) Шарҳ додани маънову мазмуни чумла ва мақсади адиб низ барои хонандагон зарурат дорад. Дар раванди шарҳу тавзеҳ ва ё маъникушоӣ ҳар чи бештар ҳуди хонандагон фаъолона ширкат намуда, фикри ҳудро баён намоянд, беҳтар аст.

г) Шарҳи баъзе луғатҳо, аз қабилӣ **саъӣ**, **офият**, набояд аз мадди назар дур монанд.

д) Фикру мулоҳизоти баёншуда (омӯзгор ва хонандагон) аз тарафи омӯзгор чамъбаст мегардад, ки раванди он чунин аст:

– Дар ҳар кадом чумлаҳои сутуни якум фикри том баён гардидааст, ки чунин чумларо чумлаи сода меноманд. Масалан, Рӯдакӣ мегӯяд, ки “Дар ҷаҳон ҳеҷ шодӣ беҳтар аз дидори рӯйи дӯстон нест”. Аммо дар чумлаҳои сутуни дуюм дар ҳар кадом ду фикр дар як чумла ифода гардидааст. Масалан: Дӯстро зуд душман тавон кард, аммо душманро дӯст гардонидан душвор бувад. Дар байни ин чумлаҳо алоқаи пайвасти хилофӣ дар мадди назар аст. Бинобар ин, ин ду чумла тавассути пайвандаки **аммо** ба ҳам алоқаманд шудаанд. Хонандагони синфи 9 ҳанӯз аз синфи 7-ум доир ба пайвандакҳо иттилоъ доранд. Пайвандакҳо ба ду гурӯҳи калон ҷудо карда шудаанд: **пайвасткунанда ва тобеъкунанда**. Аз чумла, пайвандаки **аммо** ба гурӯҳи пайвандакҳои пайвасткунанда дохил мешавад. Маҳз ҳамин пайвандак дар мисоли аз “Қобуснома” овардашуда ду чумлаи содаро ба ҳам алоқаманд карда, як чумлаи мураккаби пайвастро, яъне **чумлаи мураккаби пайвастро** ташкил кардааст. Дар таркиби он ҳар ду чумлаи баробарҳуқуқ мебошанд.

Мустақилияти ҷумлаҳои содаро дар таркиби ҷумлаҳои мазкур аз рӯйи чунин як аломат, яъне аз он ки дар навишт пас аз ҳар кадом аломати нуқта гузоштан мумкин аст, метавон исбот намуд. Тариқи шифохӣ ҳар як ҷумлаи содаи таркиби ҷумлаҳои мураккабро аз сутуни дуҷум бо соқит намудани пайвандакҳо бояд тавре қироат шавад, ки дар навишт пас аз ҳар кадоми онҳо гузошта шудани аломати нуқтаро хонандагон эҳсос намоянд.

е) Диққати хонандагон ба ҷумлаи дигари сутуни дуҷум “Ҳар ки насихати дӯстон гӯш накунад, дар ҳалоки худ саъй намуда бошад”, ҷалб гашта, сарҳади ҷумлаҳо муайян карда мешавад. Ҳар як ҷумлаи содаи таркиби онро як – як қироат карда, сипас, ин тавр ба шарҳи масъала мегузарад: ҷумлаҳои содаи таркиби ҷумлаи мураккаб мустақил нестанд, балки онҳо ҳамдигарро аз ягон ҷиҳат пурра мекунанд. Масалан, пас аз ҷумлаи “Ҳар ки насихати дӯстон гӯш накунад” нуқта гузоштан имкон надорад. Зеро фикр ё худ ҷумла дар ин ҳолат нотаҷом мемонад. Ё ин ки ҷумлаи содаи дуҷум: “дар ҳалоки худ саъй намуда бошад”- ро қироат кунем, фаҳмида наметавонем, ки кадом кас сабаби ҳалоки худ мегардад. Аз ин хулоса бармеояд, ки аз ин ду ҷумла яке дигареро, масалан, ҷумлаи якум эзоҳдиҳанда, вале ҷумлаи дувум эзоҳшаванда маҳсуб меёбад. Дар ин маврид ҷумлаи эзоҳшавандаро ҷумлаи асосӣ ва сарҷумла меноманд. Ҷумлаи эзоҳдиҳандаро ҷумлаи пайрав меноманд, ки дар ин бора дар дарсҳои баъдина муфассалтар маълумот медиҳем.

Ҳамин тавр, ҷумлаҳои дигар низ мухтасаран аз муоина гузаронида шуда, ба кадом хели ҷумлаи мураккаб (аз рӯйи воситаи алоқа) иртибот доштанишон муайян карда мешавад. Барои мустаҳкам шудани мавзӯ машқҳои 35 ва 36 (саҳ. 20) аз китоби дарсӣ иҷро карда шуда, иҷрои талаби машқи 37 ба ҳайси вазифаи ҳонагӣ супорида мешавад.

Дарси навбатӣ ба таълими мавзӯи «Ҷумлаҳои мураккаби пайваст» бахшида мешавад, ки таълими ин мавзӯ дар як вақт бо таълими мавзӯи рӯзгору осори Ҷалолиддини Румӣ аз фанни адабиёти тоҷик дар синфи 9

баробар сурат мегирад. Аз ин лиҳоз, омӯзгорон метавонанд, намунаи мисолҳоро аз осори мондагори ҳамин адиб интиҳоб намоянд, ки ин раванд ҳамгириро, бешубҳа, дар байни ин ду фан (забон ва адабиёт) амалӣ намояд. Масалан, дар соати аввали таълими мавзуи мазкур, ки «Маълумот дар бораи ҷумлаи мураккаби пайваст ва фарқи он аз ҷумлаи» унвон дорад, байтҳои зеринро намуна овардан мувофиқи мақсад аст:

Аз насихат ноқисон комил шаванд

В-аз насихат мудбирон муқбил шаванд.

Аз насихат тоза гардад ҳар диле

В-аз насихат ҳал шавад ҳар мушкиле [198: 54].

Намунаи мазкур аз он ҷиҳат мувофиқи мақсад аст, ки, аввалан, аз маънии баланд бархурдор аст. Дигар он аст, ки ҷанбаи тарбиявӣ дорад ва хонандагонро дар руҳияи хулқу атвори нек ва сифоти ҳамидаи инсонӣ тарбият мекунад. Чанде аз калимаҳо (ноқисон, мудбирон) барои муҳассилин нав буда, шарҳи онҳо барои бой гардидани таркиби луғавии хонандагон мусоидат мекунад.

Ҳамин тавр, баробари пешниҳод намудани мисоли мазкур омӯзгор шогирдонро водор менамояд, ки порчаи назми (шеърӣ) мазкурро ба наср баргардонанд, ки ин бе кӯмаки омӯзгор тӯл мекашад. Инак, зимни ёри муаллим, хонандагон байтҳои мазкурро ин тавр ба наср баргардон мекунад: **Аз насихат ноқисон (нуқсдору нокомил) комил мешаванд ва аз насихат мудбирон (бадбахтон) муқбил (хушбахт) мешаванд.**

Омӯзгор диққати аҳли синфро ба тахтаи синф ҷалб намуда, таъкид мекунад, ки ин порчаи шеърӣ аз ду байт иборат асту ҳар байт аз ду ҷумлаи сода таркиб ёфтаанд, яъне ҳар кадоми ин байтҳо як ҷумлаи мураккабро ташкил додаанд. Ҷумлаҳои сода дар онҳо тавассути пайвандаки пайвасткунандаи «ва», ки дар қолаби тахфифшуда (в) омадааст, ба ҳам пайваст шудаанд.

Хулоса, чунон ки мушоҳида намудем, ҳар байт дар порчаи мазкур аз ду ҷумлаи сода ташкил ёфтаасту тавассути пайвандаки **ва** ба ҳам алоқаманд шуда ҳар кадом як ҷумлаи мураккаби пайвастро офаридаанд.

Байтҳои зерин низ намунаи хуби мисолҳо барои ҷумлаҳои мураккаби пайваст буда, ҳамзамон, метавонанд, хонандагонро дар рӯҳияи хислатҳои нек тарбия намоянд.

Баҳри кайке ту гилемеро масӯз
В-аз судои ҳар магас магзор рӯз
[198: 71].

На ҳар килке шакар дорад, на ҳар зере забар дорад,
На ҳар чашме назар дорад, на ҳар баҳре гуҳар дорад
[200: 33] .

Ай забон, ҳам оташу ҳам хирманӣ,
Чанд ин оташ дар ин хирман занӣ?
Ай забон, ҳам ганчи бепоён туй,
Ай забон, ҳам ранчи бедармон туй
[198: 69].

Дар соати дуҷум, ки мавзӯи «Ҷумлаҳои мураккаби пайваст бо пайвандакҳои пайҳам» таълим дода мешавад, барои шарҳи хусусиятҳои асосии мавзӯи мазкур истифода намудан аз қабилӣ мисолҳои дар боло овардашуда басо судманд мебошанд. Бахусус, барои намоиш додани хусусиятҳои фарқкунандаи ҷумлаҳои мураккаб аз ҷумлаҳои сода намунаҳои беҳтаринро метавон аз осори Мавлавӣ низ метавон интихоб намуд. Ҳамчунин, истифодаи ин гуна мисолҳо, аз осори дигар адибон барои баррасии мавзӯи мазкур шоистаи таҳлилу баррасӣ ҳастанд, ки ба шарҳашон чандон зарурат нест:

1. Дод ободонӣ буваду бедод вайронӣ (Кошифӣ)
[198: 62].
2. Адл бе илм беҳу бар накунад (Аҳвадӣ)
[198: 63].

Дар бобати ин мисолҳо ба хонандагон таъкид карда мешавад, ки ҷумлаи якум аз ду ҷумлаи сода ташкил ёфтаасту онҳоро пайвандаки пайвасткунандаи пайиҳами - у ба ҳам алоқаманд намудааст, ки дар чунин ҳолат ин ду ҷумла дар ҳамбастагӣ як ҷумлаи мураккаби пайвасти пайиҳамро ташкил додаанд.

Вале ҷумлаи дуюм аз ду ҷумлаи сода ташкил ёфта бошад ҳам алоқаи он ҷумлаҳо ба ҳам тавассути оҳанги талаффуз амалӣ шудааст. Аз ин рӯ, агар дар байни ҷумлаҳои содаи он пайвандак гузоштани шавем, танҳо гузоштани пайвандакҳои пайвасткунандаи **ва** ё **ки** - **у** зарурат дораду бас, ки дар ин маврид ҷумлаи мазкурро метавон дар қолаби зерин пешниҳод намуд:

Адл бе илм беху бар намеораду (ва)

Ҳукм бе адлу илм асар (таъсир) накунад.

Хулосаи шарҳи боло ин аст, ки ҷумлаи мазкур, яъне ҷумлаи дувум низ мураккаби пайвасти пайиҳам асту вале алоқаи ҷумлаҳои сода дар таркиби он на бо яке аз пайвандакҳои пайиҳам, балки танҳо тавассути оҳанги талаффуз сурат гирифтааст, ки чунин қолаби ҷумласозӣ дар забони адабӣ яке аз ҳодисаҳои маъмул маҳсуб меёбад.

Соати сеюми ба таълими ҷумлаҳои мураккаби пайваст бахшидашуда «Ҷумлаҳои мураккаби пайваст бо пайвандакҳои хилофӣ» унвон дорад. Аснои матраҳ намудани мавзуи мазкур низ дар қатори дигар мисолҳо аз осори Мавлавӣ намунаҳои ҷолибро овардан аз манфиат ҳолӣ нест. Чунончи:

1. Колаи дуздида набвад пойдор,

Лекин орад дуздур то пойи дор

[198: 177].

2. Сабр талх омад, валекин оқибат

Меваи ширин диҳад пурманфиат

[198: 56].

3. Худ ҳасад нуқсонро айби дигар аст,

Балки аз чумла камиҳо бадтар аст

[198: 77]

Чунон ки дар мисолҳои боло мушоҳида мекунем, онҳо ҳамагӣ чумлаҳои мураккаби пайваст буда, тавассути пайвандакҳои хилофии лекин, валекин ва балки ба ҳам алоқаманд шудаанд. Ба чумлаи мураккаби пайвасти хилофӣ иртибот доштанишон ҳодисаи бебаҳс асту ҳар кадом як ҷузъи ахлоқро тарғиб намудаанд ва истифодашон як роҳи беҳтарини тарбия дар раванди таълим махсуб меёбанд. Ба ифодаи дигар, дар чунин раванди таълим мақоли «бо як тир ду нишон» пеши назар меояд. Зеро муҳаққиқони ватаниву хоричӣ ҳам маслиҳат медиҳанд, ки дар раванди омӯзонидани мавзӯҳои забони модарӣ тарбия ва таълим бояд дар ҳамбастагӣ бо усулҳои ҷадид ба роҳ монда шавад. Масалан, методист С. Н. Иконников дар ин хусус чунин фармудааст: «Ин ҷо бояд усули пӯшидаи таъсиргузори тарбиявӣ истифода шавад, яъне омӯзгор асноӣ фаҳмонидани маънии калимаҳо, таҳлили услубии матн, таҳлили чумлаҳо ва дар раванди инкишоф додани нутқи мураббаби хонандагон ҳам метавонад эшонро тарбия намояд» [146:23]. Чунки методистон бар он назаранд, ки наврасон насихату мавъизаи зиёдро наменвисанданд. Аз ин лиҳоз, онҳоро на бо насихатгӯӣ, балки бо роҳи пешниҳоди маводи дидактикӣ, ки ҳомили маъниҳои баланди пандуандарзианд, метавон тарбия кард.

Мавзуи сеवуми ба таълими чумлаҳои мураккаби пайваст бахшидашаванда «Чумлаи мураккаби пайваст бо пайвандакҳои ҷудой» буда, барои баррасии ин мавзӯ низ дар осори Ҷалолиддини Балхӣ намунаҳои олий зиёд аст. Ҷазали зер саропо намунаи беҳтарини чумлаҳои мураккаби пайвасти ҷудой бо пайвандакҳои ё...ё... мебошад, ки дар радифи дигар мисолҳои дар китоби дарсӣ омада мавриди таҳлил қарор додани он аз манфиат орӣ нест:

Ё Зӯҳраву моҳ аст даромехта бо ҳам,

Ё сарви равон аст зи гулзор расида.

Ё чашмаи Хизр аст равон гашта бад-ин сӯ,

Ё турки хуши мост зи Булғор расида.

[205: 152]

Ҳамин тавр, барои мавзӯҳои дигар, аз ҷумла, «Аломатҳои китобат дар ҷумлаҳои мураккаби пайваст», «Оҳанги талаффуз ва мавқеи ҷумлаи мураккаби пайваст дар нутқ», «Таҳлили наҳвӣ ва аломатҳои китобати ҷумлаи мураккаби пайваст» низ метавон маводи фаровоне аз офаридаҳои гаронбаҳои Ҷалолуддини Балхӣ дарёфт намуд. Ҳамчунин, агар мисолҳо аз рубоиёти дилангезу ғазалҳои шӯрангез, аз «Маснавии маънавӣ» ва аз асари дигари ӯ «Фихӣ мо фихӣ», ки саршор аз андешаҳои ахлоқӣ буда, ба тараннуми дӯстӣ, ваҳдату ягонагӣ, сарчамъиву иттифок, дасти бенавоёну бечарогонро гирифтанд, поквичдониву ростгӯӣ, бомаърифативу дар талаби илм будан ва дигар хислатҳои арзандаву шоистаи инсонӣ бахшида шудаанд, интихоб карда шаванд, метавонанд дар раванди омӯзиш ва таълими ҷумлаҳои мураккаби пайвасту ҷумлаҳои мураккаби тобеи пайвандакдору бепайвандак, ҷумлаҳои мураккаби омехта ва сертаркиб, ки ин ҳама дар барномаи таълими синфи 9 пешниҳод шудаанд, барои намоиш додани хусусиятҳои наҳвии мавзӯҳои мазкур, ҳамчун намунаҳои беҳтарин мисолҳо истифода гардида, ҳамзамон дар бобати забонамӯзиву забондонии хонандагон ва ҳам дар тарбияи ахлоқиву маънавии эшон нақши мондагор хоҳанд гузошт. Чунин намуди кор, бешубҳа, ҳамгирии байни ду фан: забон ва адабиётро низ таъмин менамояд, ки ин нукта яке аз талаботи методика маҳсуб меёбад. Ба қавли профессор С. Шербоев, «чунин алоқа дар раванди таълими фанни забони тоҷикӣ, сараввал, бо роҳи интихоби матнҳои гуногуни дар дарсҳои адабиёт омӯхташуда, ки ба хонандагон шиносанд, бештар корбаст мешавад» [175: 83].

Тибқи талаботи барнома дар синфи 9 пас аз таълими мавзӯи «Ҷумлаҳои мураккаби пайваст» таълими силсиламавзӯҳои фасли «Ҷумлаҳои мураккаби тобеъ» дар доираи 22 соат пешниҳод шудааст. Доир ба таълими ин фасл, яъне “Ҷумлаҳои мураккаби тобеъ” бисе аз

методистони ватанию хоричӣ дар пажӯҳишҳои худ ақидаҳои ҷолибро пешниҳод намуда бошанд ҳам, аммо дар нигоштаҳои онҳо ба масъалаи интихоби мисолҳо дар ин бобат таваҷҷӯҳи ҷиддӣ ирсол нашудааст. Асосан, онҳо омӯзиши самараноки ҷумлаҳои мураккаби тобеъро дар муқоиса бо ҷумлаи мураккаби пайваст бештар авлотар донистаанд. Масалан, профессор С. Шербоев пешниҳод мекунад, ки “дар таблитсае дар ду сутун - дар яке ҷумлаҳои мураккаби пайваст, дар дигаре ҷумлаҳои мураккаби тобеъро сабт намуда, ба муоинаи хонандагон гузоштан лозим аст, то ки мисолхоро (ҷумлаҳои дар ду сутун сабтшударо) кироат ва муқоиса намуда худашон ҳам дар ин бобат ба баёни мулоҳиза ва хулосаҳои шахсӣ пешакӣ омодагӣ бигиранд” [106:27]. Мо низ, аз рӯи нишондоди методисти мазкур амал намуда, вале ба ҷойи ҷумлаҳои пешниҳоднамудаи ӯ дар ҷадвали зерин мисолхоро аз осори классикон интихоб ва сабт намудем, ки ҳам дорои ҷанбаҳои тарбиявӣ омӯзишӣ мебошанду ҳам муаррифғари қолаби ҷумлаҳои мураккаби тобеанд.

Ҷадвали 16.

Ҷумлаҳои мураккаби пайваст	Ҷумлаҳои мураккаби тобеъ
Ҳаққи устод аз падар беш аст В-аз падар устод дар пеш аст. (Биной), [198:241].	Оқил он бувад, ки аз корҳо ҳақиқату рӯҳи он бинад, на сурати он (Ғазолӣ), [198:196].
Ҳарис ба ҷаҳоне гурӯсна асту қонеъ ба ноне сер (Саъдӣ), [198:196].	Ҳар ки дар тирборони ҳаводис сипари сабр дар сар кашад, зудтар хаданги умедаш ба ҳадафи мурод бирасад (Кошифӣ), [204:127].
Зи доноён бимонад ёдгорӣ, Вале нодон кашад сад ҷавру хорӣ. (Роғибӣ Самарқандӣ), [198:101].	Пайафқандам аз назм коҳе баланд, К-аз боду борон наёбад газанд. (Фирдавсӣ), [190:17].
Дӯстро зуд душман тавон кард, аммо душманро дӯст гардонидан душвор бувад (Кайковус), [198:104].	

Мувофиқи талаботи муносибати салоҳиятноки дар таълим, ки додани донишҳои тайёро ба хонандагон мақсаднок надоништа, барои ангезиши зеҳни хонандагон истифодаи усули муаммогузориро пешниҳод менамояд, мисолҳои дар таблитсаи мазкур бударо ба муоинаи хонандагон вогузор намуда, муаллим метавонад, бо саволҳои зерин ба синф муроҷиат намояд:

1. Чумлаҳои дар сутунҳои таблитса бударо мулоҳизакорона муқоиса намуда, муайян намоед, ки байни ин ҳар ду гурӯҳи мисолҳо чӣ гуна умумият ҳис карда мешавад?

2. Муайян кунед, ки чумлаҳои дар сутуни аввал буда нисбат ба мисолҳои дар сутуни дуюм пешниҳодшуда аз кадом ҷиҳат фарқ мекунанд?

Албатта, дар синф хонандагоне ёфт мешаванд, ки мушоҳидакор буда, фарқияти байни ин чумлаҳоро қисман муайян ҳам менамоянд. Вале дар сурати ба мушкилӣ мувоҷеҳ шудани хонандагон дар ҷавоб ба ин саволҳо ва ё ҷавобҳои саҳеҳ дода тавоништанашон омӯзгор шогирдонро то ба ҷавоби дурусту саҳеҳ расидан роҳнамоӣ мекунад. Масалан, ӯ боз бо савол ба синф муроҷиат мекунад. Чунончи:

Агар ҳар кадоми чумлаҳои дар таркиби ин чумлаҳои мураккаб бударо алоҳида – алоҳида қироат намоем, дар мазмун ва оҳанги талаффузи онҳо чиро мушоҳида мекунем? Дар ҷавоб ба ин савол хонандагон чумлаҳои таркиби дар ҳар ду сутунҳо пешниҳодшударо хонда, ба хулоса меоянд, ки чумлаҳои содаи таркиби чумлаҳои мураккаби сутуни дуюм назар ба чумлаҳои содаи таркиби чумлаҳои мураккаби сутуни аввал дар алоҳидагӣ мустақил нестанд, балки шарҳталаб мебошанд. Аммо омӯзгор “хучуми фикриро” идома дода, боз мепурсад: Вақте ки гӯянда “Оқил он аст” гӯяду дигар гапашро давом надихад, шунаванда чӣ хел савол медиҳад? Албатта, кист? – гӯён пурсон мешавад. Ва боз савол медиҳад: Кадом аъзои чумла ба саволи **кист?**

ҷавоб мешавад? – Ҷавоб: Хабар. Ва боз муаллим мепурсад: Ана ба ҳамин савол, яъне **оқил кист?** кадом қисмати ҷумла ҷавоб медиҳад Ҷавоб: Ҷумлаи дувум – **аз корҳо ҳақиқату рӯҳи он бинад, на сурати он** ҷавоби мувофиқ буда, хабари ҷумлаи якумро, ки он (ҷумла) сарҷумла мебошад, шарҳ додааст. Пас, ин ҷумла нисбат ба ҷумлаи якум ҷумлаи пайрав, аниқаш, ҷумлаи пайрави хабар аст, ки табиатан чунин ҷумлаҳо бар эзоҳи хабари ҷумлаи бо ҷонишинҳои ишоратӣ ифодаёфта меоянд.

Ҳамин тавр, тибқи саволҳои додашуда, навъи ҷумлаҳои пайрав муайян карда шуда, дар интиҳо муаллим чунин илова мекунад: Ҷумлае, ки аз он ба ҷумлаи дигар савол дода мешавад, **сарҷумла** меноманд ва ҷумлае, ки ба он савол ҷавоб мешавад, **ҷумлаи пайрав** меноманд. Сарҷумла, ҳамеша шарҳу эзоҳталаб буда, ҷумлаи пайрав онро аз ягон ҷиҳат пурра ва ё шарҳ медиҳад.

Инчунин, омӯзгор бо мақсади ҷалби тавачҷуҳи хонандагон ба аломатҳои дигари ҷумлаи мураккаби тобеъ ба хонандагон боз бо чунин савол муроҷиат мекунад: Пайвандакҳо дар ҷумлаҳои сутуни аввал аз пайвандакҳои дар таркиби ҷумлаҳои сутуни дуюм буда чӣ фарқ доранд? Хонандагон дар ҷавоб ба ин савол маълумоти доир ба пайвандак дар синфи VII гирифтаи худро ба хотир оварда, пайваस्तкунанда будани онҳо (ва, -у, вале, аммо) ва тобеъкунанда будани пайвандаки (ки) – ро дар мисолҳои дар сутуни дуюм пешниҳодшуда таъкид менамоянд. Онҳо ба хулоса меоянд, ки бо вучуди аз ҷиҳати сохт мураккаб будани ҷумлаҳои ҳар ду сутун онҳо аз рӯйи воситаҳои алоқа ва имконияти ҷумлаҳои содаи таркибашон фарқ мекунанд.

Пас, саволи навбатии омӯзгор чунин мешавад: Гӯед, ки кадом хусусиятҳои ҷумлаҳои мураккаби тобеъ ба шумо маълум шуд? Ҷавоб ба ин саволи муаллим аз тарафи хонандагон, тахминан, чунин мешавад: Онҳо – ҷумлаҳои мураккаби тобеъ, пеш аз ҳама, аз ду ҷумлаи сода ташкил меёбанд; дар алоҳидагӣ, яке аз онҳо, асосан, ҷумлаи асосӣ ва ё сарҷумла, мустақилияти худро гум мекунад; якеро сарҷумла ва дигареро

чумлаи пайрав меноманд, аз сарчумла ба чумлаи пайрав савол медиҳанд, чумлаи пайрав ба сарчумла ба воситаи пайвандакҳои тобеъкунанда алоқаманд мешаванд. Барои мустаҳкам намудани дониши хонандагон ин ҳама хусусиятҳои чумлаи мураккаби тобеъро метавон бо усули “Кластер (хӯша)” намоиш дод, ки чунин аст:

Акнун, ки хонандагон аз хусусиятҳои муҳимми чумлаи мураккаби тобеъ огоҳ шуданд, метавонанд, хулоса ё худ фарзияи худро пешниҳод намоянд, ки тахминан чунин хоҳад буд:

Чумлаҳое, ки аз ду чумлаи сода ташкил ёфта, бо пайвандакҳои тобеъкунанда ба ҳам алоқаманд мешаванду яке аз чумлаҳои таркибиашон дигареро пурра мекунад, чумлаҳои мураккаби тобеъ ном доранд.

Чунин усули хулосабарорӣ имкон медиҳад, ки хонандагон таърифи чумлаи мураккабро на қориёна, балки бошуурона фаҳмида, ба хотир гиранд.

Ниҳоят, барои то чӣ андоза дар ин кор, яъне сарфаҳм рафтани хонандагонро ба мафҳуми чумлаи мураккаби тобеъ ва хусусиятҳои

дигари он санчидан таърифи эҷодкардаи онҳо бо таърифи дар китоби дарсӣ буда муқоиса карда мешавад, ки ин зинаи чоруми салоҳият мебошад. Ва, инак, таърифи ҷумлаи мураккаби тобеъ дар китоби “Забони тоҷикӣ” – и синфи 9 чунин пешниҳод шудааст:

“**Ҷумлаи мураккабе, ки дар он яке аз ҷумлаҳо асосӣ буда, ҷумлаи дигар бо ёрии воситаҳои гуногуни грамматикӣ ба ҷумлаи асосӣ тобеъ гардида, онро аз ягон ҷиҳат эзоҳ медиҳад, ҷумлаи мураккаби тобеъ номида мешавад**” [93:29].

Ниҳоят, дар зинаи панҷум, ки ба ташаккули тафаккур ироа мешавад, фикру андешаҳо ва хулосаҳои хонандагон оид ба мазмуни ҷумлаҳои дар таблитса овардашуда шунида мешавад, ки онҳо дорои фикрҳои баланди панду ахлоқӣ буда, ҳамагӣ дар раванди омӯхтан аз таҷрибаи рӯзгор рӯйи қоғаз оварда шудаанд, то ки мо, имрӯзиён, аз он пандҳо дар раванди зиндагиамон истифода намоем.

Дар барномаи соли 2006 таълими ҷумлаҳои пайрави мубтадо ва хабар баъди таълими ҷумлаҳои пайрави пурқунанда ва муайянқунанда тавсия шуда, ҳамин тартиб дар охирин китоби дарсӣ низ риоя шудааст. Ба андешаи муаллифони барномаи мазкур, ин тадбир мантиқан дуруст буда, дар бобати ба инобат гирифтани теъдоди истеъмоли хелҳои ҷумлаи пайрав, чи дар нутқи шифоҳӣ ва чи дар нутқи хаттӣ, мувофиқат менамоянд. “Дигар ин, ки зимни ин тариқа иваз намудани тартиби таълими хели ҷумлаҳои пайрав дар барномаи принципи таълими тадриҷан аз маълум ба номаълум ё худ аз сода ба мураккаб гузаштан ба инобат гирифта шудааст” [106:393]. Аммо дар барномаи охирин [86] тартиби таълими ҷумлаҳои пайрав аз сараъзоҳо, яъне мубтадо ва хабар оғоз ёфтааст, ки мо андешаҳои худро пешниҳодҳои худро мувофиқи ироа менамоем.

Дар иртибот ба таъкиди охир, хангоми пешниҳоди андешаҳои хеш оид ба таълими ҷумлаҳои пайрави мубтадо ва хабар ба мо маълум шуд, ки таълими ҷумлаҳои пайрави мазкур дар синфи 9 дар як вақт бо

таълими ҳаёт ва эҷодиёти Камоли Хучандӣ мувофиқат мекардааст. Аз ин лиҳоз, мо усули таълими мавзуи мазкурро бо истифодаи мисолҳо аз осори ҳамин адиб пешниҳод намуданро лозим донистем.

Ҳангоми муоинаи машқҳои дар иртибот ба таълими ҷумлаҳои пайрави мубтадо ва хабар дар китоби дарсӣ пешниҳодшуда мо матни машқеро дарёфт карда натавонистем, ки аз эҷодиёти Камоли Хучандӣ интихоб гардида бошад. Аммо чун аз тадқиқоти забоншиносон огоҳ шудем [7], дар осори Камол намунаҳои арзишманде, ки барои нишон додани ҳодисаҳои забонии ҳамаи шоҳаҳои забон мувофиқ бошанд, басо зиёд ба назар мерасидаанд. Аз ин лиҳоз, мо низ аз осори ин шоир мисолҳо - байтҳоеро ҷустуҷӯ намудем, ки ҳам ба таълими мавзӯҳои мазкур мувофиқ бошанду фарогири панду андарзҳои дорои ҷанбаҳои тарбиявӣ ҳам бошанд, масалан, аз қабилӣ мисоли дар зер овардашуда:

Ҳар кӣ дар олам кам аз як лаҳза дур аз ёр зист,
Кард нақди зиндагонӣ зоеву бисёр зист
[194:38].

Байти мазкур аз ҷиҳати наҳвӣ ба ҷумлаи мураккаби тобеи ҷумлаи пайраваш мубтадо иртибот дорад. Яъне сарҷумлаи он “Кард нақди зиндагонӣ зоеву бисёр зист” мисраи якуми он: «Ҳар кӣ дар олам кам аз як лаҳза дур аз ёр зист» ҷумлаи пайрави мубтадо маҳсуб меёбаду ба он бо саволи кӣ? муроҷиат кардан лозим меояд. Яъне ин тавр: Кӣ нақди зиндагонӣ зоеъ карду бисёр зист? Ҷавоб: “Ҳар кӣ дар олам кам аз як лаҳза дур аз ёр зист”.

Ин байт мазмуни баландро дорост: Таъкид мешавад, ки, агар ҳар кас дар ҳаёт аз дӯстон дур зиндагӣ кунад, ҳатто як лаҳзаи дур аз дӯст будан ин чунин маънӣ дорад, ки ӯ ҳаёту зиндагонии худро беҳуда аз сар гузаронидааст. Аниқаш, ғояи асосии ин байт одамонро дар ҷодаи ҳамбастагӣ бо дӯстон зиндагӣ кардан далолат менамояд.

Инчунин, ҳамин нуктаро ҳам мебояд таъкид намуд, ки шарҳу маънидоди аксари он байтҳо, ки аз китоби дарсии фанни адабиёти синфи

9 интихоб шудааст, ҳангоми баррасии таълими мавзӯҳои грамматикӣ чандон зарурат надоранд. Чунки мазмуну ғояи онҳо дар дарсҳои адабиёт шарҳ дода шудаанд. Аз ин лиҳоз, дар доираи онҳо бояд, ки танҳо масъалаи асосӣ – шарҳи маводи назариявии ба таълими ин ё он қисмати забоншиносӣ иртиботдошта бошад, беҳтар аст. Аз ин вачҳ, дар раванди таълими ҳама гуна ҷумлаи мураккаб ҳам дар доираи ҳамон мисолҳои аз китоби дарсии адабиёти тоҷик интихобшуда бевосита ба кадом хели он иртибот доштани ҳамон мисолҳо, аз ҷумла, шарҳ додани он, ки кадом қисмати он ҷумла ва ё байт сарҷумла асту кадомаш ба ин ё он хели ҷумлаи пайрав мансуб аст, кифоя аст. Аммо, шояд баъзан зарурати шарҳи мазмун ва баъзе калимаҳои дар он мисолҳо буда пеш ояд, ки аз ин ҷойи гурез нест.

Ҳамчунин, дар мавриди таълими хелҳои ҷумлаҳои пайрави ҳол ва ҷумлаҳои мураккаби бепаивандак низ аз осори Камоли Хучандӣ метавон мисолҳои басо мувофиқро дарёфт.

Инак намунаи мисолҳо:

а) Оид ба ҷумлаи пайрави сабаб:

1. Аз ту як соат ҷудой хуш намеояд маро,
Бо дигар кас ошноӣ хуш намеояд маро
[195:30].

2. Чун муроди дӯст ҷон афшондан аст аз дӯстон,
Зудтар дарёб, ҷони ман, ризои дӯстро
[195:33].

б) Оид ба ҷумлаи пайрави шарт:

Ҳаваси суҳбати ёрон агарат меафтад,
Бо рафиқони муҳолиф нақунӣ ёрӣ беҳ
[194:295].

Гар ту дар мичмараи ғам дили мо сӯзонӣ,
Ҳамчунон бӯи ту ёбанд зи хокистари мо

[194:16].

Чумлаи пайрави хилоф:

Агарчи аз ду ҷаҳон кардаем қатъи умед,

Ба лутфу раҳмати ӯ ҳаст умедвории мо

[194:17].

Гар чӣ хуш ояд ба чашм гулшани ҷаннат, Камол,

Дар назари мо беҳ аз хоки дари ёр нест

[194:177].

Чумлаи пайрави бепайвандак:

Дасти султонон намебӯсад Камол,

Нест султонро ба дарвеш эҳтиёҷ

[194:268].

Камол аз подшаҳ дорад фароғат,

Ба вақти хеш ӯ ҳам подшоҳ аст

[194:172].

Манзури мо аз пешниҳоди ин матлаб ҳамгирозии таълими ду фан: фанҳои забон ва адабиёти тоҷик буда, тибқи интихоби мисолҳо аз осори Камоли Хучандӣ ҳам шарҳи хусусиятҳои ҷумлаҳои пайрави ҳол ва ба ин васила ба шогирдон намоиш додани фасоҳату балоғати осори ӯ аст, ки дар ин раванд, ҳамзамон, тарбия намудани хонандагон дар руҳияи эҳтиром ба арзишҳои миллӣ ва ё хулқу одоби ҳамида низ даст хоҳад дод.

Чунон ки дар боло таъкид намудем, дар синфи 9 тибқи талаби барномаи забони тоҷикии соли 2006, таълими хелҳои ҷумлаи пайрав бо омӯзиши ҷумлаи пайрави пурқунанда оғоз меёбад. Дар ин бобат низ аз осори пандомези классикон, баҳусус, осори манзуми онҳо дарёфт ва интихоб намунаи чунин навъи ҷумлаҳои пайрав бештар имконпазир аст.

Таълими ин мавзуъ, тибқи тартиби маводи назариявию амалии дар китоби дарсӣ додашуда, бо усули дедуксия пешниҳод шудааст. Аз ин рӯ, омӯзгорон низ, аз рӯйи чунин пешниҳод, амал намуда, пас аз диққати аҳли синфро ба фаҳмидани мавзуъ омода кардан ин тавр бояд афзоянд:

а) чумлаи пайрави пуркунанда дар таркиби чумлаи мураккаби тобеъ бар эзоҳи хабари сарчумла омада, онро пурра мекунад.

б) он, яъне чумлаи пайрави пуркунанда, ба саволҳои чӣ?, аз чӣ?, чиро?, ба чӣ?, бо чӣ? аз кӣ?, аз чӣ? ҷавоб мешавад. Ин гуна хосиятҳои чумлаи пайрави пуркунандаро метавон тавассути таҳлили мисолҳои зерин ба исбот расонд:

1. Ҳар кӣ илм бештар дорад, ӯро бузург доред [198:96].

2. Шундаам, ки бошад забони сухан,

Чу алмоси буррону теғи кӯҳан [198:44].

Вай, яъне чумлаи пайрави пуркунанда, бар эзоҳи калимаю таркибҳои ҳамнисбате низ меояд, ки ба вазифаи пуркунандаи сарчумла омадаанд:

Аҳд набастан аз он беҳ, ки бандию напой. (Саъдӣ) [198:147].

Чумлаи пайрави пуркунанда, одатан, хабарҳои феълии сарчумларо эзоҳ медиҳад. Чунончи:

Чунон дон, ки бешарму бисёрғӯй

Наёбад ба назди касе обрӯй (Фирдавсӣ) [190:22].

Чумлаи пайрави пуркунанда дар таркиби чумлаи мураккаби тобеъ одатан, ду ҷойи муқаррарӣ дорад, ки дар ҳар ду маврид он аз сарчумла бо аломати вергул ҷудо карда мешавад. Чунончи, мавридҳои омадани он:

1. Пас аз сарчумла:

Шундаам, ки бошад забони сухан,

Чу алмоси буррону теғи кӯҳан [198:44].

2. Пеш аз сарчумла:

Ҳар чӣ аз эшон бар назарам нописанд омад, аз он парҳез кардам.
(Саъдӣ) [198:65].

Мо ин ҷо барои исботи ҳамаи вижагиҳои ҷумлаи пайрави пурқунанда, ки дар китоби дарсӣ баён шудааст, намунаи мисолҳоро танҳо аз осори классикон овардем. Вале мебояд таъкид намуд, ки дар китоби дарсӣ низ дар байни мисолҳои пешниҳодшуда оид ба ҷумлаи пайрави пурқунанда ду ҷумла аз андарзҳои классикон пешниҳод шудаанд: 1. Ҳукамо гуфтаанд, ки эътимод бар дӯсти ноозмуда набояд кард (Самандархочаи Тирмизӣ). 2. Шунидам, ки бар мурғу мӯру дадан, Шавад танг рӯзӣ ба феъли бадан. (Саъдӣ) [93:49].

Хулоса зарур аст, ки дар радифи он ҳама маълумотҳои назариявӣ, ки бо овардани мисолҳо аз осори классикон оид ба хусусиятҳои ҷумлаи пайрави пурқунанда дода мешавад, ба ҷанбаи тарбиявию ахлоқии намунаҳои овардашуда низ бояд тавачҷӯҳ зоҳир шавад, то ки дар ин раванд, дарс ҳамчун шакли муташаккил, барои ба ҷараёни ягона табдил додани кори таълим ва тарбия, барои омӯзонидани дониш, маҳорат, малака ва инкишофи қобилияти дарккунии хонандагон шароитҳои заруриро тавонад, ки муҳайё созад.

Ба таълими ҷумлаи пайрави муайянқунанда дар нашри соли 2018 – и китоби дарсии “Забони тоҷикӣ” барои синфи IX 7 машқ дода шудааст, ки, аз ҷумла, дар машқи 77 [93:47] намунаҳо аз осори классикон – Низомӣ, Ҷомӣ ва Бедил оварда шудаасту мавзӯҳои панду ахлоқиро фаро гирифтаанд. Талаботи он машқ чунин аст: **Байтҳои зеринро бо диққат ва ифоданок хонда, ҷумлаҳои пайрави муайянқунандаро ҷудо кунед ва гӯед, ки онҳо кадом аъзои сарҷумларо эзоҳ додаанд. Яъне талаби ин машқ хонандагонро водор мекунад, ки супориши онро шифоҳӣ ба ҷо оранд. Аз ин лиҳоз, омӯзгор низ аз хонандагон хоҳиш мекунад, ки байтҳоро, аввал, ифоданок ва бо диққат қироат намоянд. Сипас, зимни таърифи ба он маълумоте, ки дар оғози дарс барояшон дар бораи ҷумлаи пайрави муайянқунанда дода шуда буд, аз тариқи**

саволгузорӣ сарҷумла ва ҷумлаи пайрав, инчунин, воситаҳои алоқаро ҳам дар он мисолҳо (байтҳо) таъкид кунанд. Масалан, пеш аз ҳама, дар байти зерини Низомии Ганҷавӣ:

Қавле, ки дар *ӯ* вафо набинам,

Аз чун ту касе раво набинам (Низомии Ганҷавӣ).

Сарҷумлаи байт - ҷумлаи мазкур - “Қавле аз чун ту касе раво набинам” буда, ҷумлаи пайрави он “дар *ӯ* вафо набинам” мебошад. Он – ҷумлаи пайрав - бо сарҷумла тавассути пайвандаки **ки** алоқаманд шудааст. Ҷумлаи пайрав дар таркиби ҷумлаи мазкур мубтадои сарҷумларо, ки бо исм ифода ёфтааст, эзоҳ додааст. Дар чунин маврид ба ҷумлаи пайрав бо саволи **кадом қавл?** мебояд мурочиат кард, ки ҷавоби ин савол чунин мешавад: **Қавле ки дар *ӯ* вафо набошад.**

Байтҳои дигар, ки аз Ҷомӣ ва Бедил оварда шудаанд, асосан, ба навъи ҷумлаҳои мураккаби сертаркиба иртибот дошта, таҳлилшон, ё худ шарҳшон барои хонандагон, ки ханӯз ин мавзӯро барояшон таълим дода нашудааст, мушкилӣ эҷод мекунад. Аз ин рӯ, омӯзгорро лозим аст, ки ин нуктаро ҳудаш ба уҳда гирад. Инак, он байтҳо:

Холе ба рухат бизан, ки бехол

Чашмест, ки мардумак надорад

(Ҷомӣ).

Забонамро ҳаё чун мавҷи гавҳар лол кард, охир,

Зи занцире, ки дар об аст, шеван барнамеояд

(Бедил).

Дар ин бобат шарҳи муаллим бояд ин тавр бошад: Ҳар кадоми ин ду байт аз се ҷумлаи ташаккул ёфта, дар ҷумлаи аввал ифодаи **мардумак надорад** бар эзоҳи мубтадои ҷумлаи дувум, ки исм (чашм) аст, омадаасту, дар байти дувум таркиби **дар об аст** ҳамчун ҷумлаи пайрав бар эзоҳи пурқунандаи ҷумлаи дувум, ки бо исму пешоянд (зи занцире) ифода ёфтааст, омадааст.

Инчунин, мебояд таъкид сохт, ки ҳангоми таълими мавзуи мавриди баҳс (ҷумлаи пайрави муайянкунанда) аз фанни адабиёт таълими рӯзгору осори Убайди Зоконӣ низ оғоз мегардад, ки аз осори ӯ низ овардани намунаҳо басо ҷолиб мебуд. Бахусус, овардан ва таҳлили байти зерин аз осори ин адиб барои хонандагон басо мондагор хоҳад буд:

Хуш хотире, ки мансабу ҷоҳ орзу накард,
Хуррам диле, ки дар талаби мулку мол нест
[200: 34].

Бобати ин байт муаллим таъкид мекунад, ки дар он ҳар як мисраъ аз як ҷумлаи мураккаби тобеъ иборат буда, ҷумлаҳои пайрав дар ин ҳар ду мисраъ пайрави муайянкунанда буда, ба сарҷумлаҳои худ: “Хуш хотире” ва “Хуррам диле” тавассути пайвандаки **ки** алоқаманд гардидаанд. Дар ин ҳолат аз сарҷумлаҳо (“Хуш хотире”, “Хуррам диле”) ба ҷумлаҳои пайрав бо саволи “кадом хотир?” ё ки “кадом дил?” мебояд муроҷиат кард. Инчунин, бояд таъкид намуд, ки аз хабари сарҷумлаҳо бандаки хабарии **аст** афтида бошад ҳам, онро аз мазмуни умумии байти мазкур фаҳмидан чандон душвор нест. Яъне муъҷазбаёнӣ яке аз талаботҳо дар назм маҳсуб меёбад.

Инак, нуктаи охирро таъкид намуда, омӯзгор ба тафсири насрӣ ва ҳам муфассали байти мазкур мегузарад, ки бояд чунин бошад: Шоир дар ин байт таъкид кардааст, ки “Хотири касе хуш аст, ки мансабу ҷоҳ ва ё мансаберо талаб намекунаду хуррам дили касест, ки дар талаби молу мулк набошад”. Дар ҳақиқат, касеро, ки дар вучудаш мансабхоҳӣ ва молумулкхоҳӣ реша давонда бошад, ҳеч кас эҳтиром намекунанд.

Дар асл, шарҳи лафзии ин қабил байтҳо зарурат надорад. Чунки мазмунашонро ба осонӣ ҳар як шахси андаке қобилияти маънифаҳмӣ дошта, аз ҷумла, хонандагон ҳам дарк карда, хулосабарорӣ ҳам карда метавонанд. Аниқаш, аҳаммияти тарбиявии чунин абётро ҳам. Умуман, аз мушоҳидаи маводи китобҳои дарсии забони тоҷикӣ дар иртибот ба таълими хелҳои ҷумлаҳои пайрави ҳол дар қиёс бо маводи таълимии

китоби дарсии адабиёти тоҷик дақиқ намудем, ки дар рӯзҳои таълими ин гурӯҳи ҷумлаҳои пайрав дар раванди дарсҳои адабиёти тоҷик, бахусус, дар рӯзҳои таълими ҳаёт ва фаъолияти эҷодии адибони муосир: Ибни Ямини Фарюмадӣ, Муҳаммад Авфии Бухорӣ, Зиёваддини Нахшабӣ ва Абдурахмони Ҷомӣ ҳам мувофиқ меомадааст. Аз ин рӯ, барои шарҳу исботи масоили ҷумлаҳои пайрави ҳол осори ин адибон маводи басо мувофиқу арзанда маҳсуб хоҳад ёфт. Масалан, дар ин китобҳо ҳикояи Муҳаммад Авфӣ бо номи “Панди Аристотелис ба фарзанд” (дар сах. 124 – 125) оварда шудааст, ки аз он ба мо дарёфт намудани чанд ҷумлаи пайрави ҳоли шарту ҳоли мақсад даст дод. Чунончи:

1. Агар сад кӯҳ бояд канд фӯлод,
Забун бошад ба дасти одамизод.
2. Агар падари туро илму адаб набудӣ,
ӯ мар мулкро мисоли харе будӣ боркаш ва парастанда.
3. Пас илм ҳосил кун,
то шарафу иззат биёбӣ.

Аз мушоҳидаи ин мисолҳо баръало, омӯзгори зирак эҳсос мекунад, ки ду мисоли аввал доир ба намоиш додани ҷумлаи пайрави шарту мисоли сеум бобати шарҳи ҷумлаи пайрави мақсад пешниҳод шудааст.

Ҷамчунин, бобати интиҳоби мисолҳо доир ба таълими ҷумлаҳои пайрави ҳол, аз ҷумла, доир ба дарёфти ҷумлаҳои пайрави шарт ва сабабу мақсад, мо ба маснавии “Ҳафт авранг”-и Ҷомӣ низ рӯ овардем. Чунки аз ин асар интиҳоби мисолҳои ҳам ба мавзӯ ва ҳам ба нияту мақсади омӯзгор мувофиқ, ки ҳам барои истифода дар чараёни таълими ҷумлаҳои мураккаби тобеъ, аз ҷумла, доир ба хелҳои гуногуни ҷумлаҳои пайрав мусоидат намоянд аз ягон ҷиҳат ҷанбаи тарбиявӣ ҳам дошта бошанд, бештар имконпазир аст. Ҷамзамон, бояд таъкид намуд, ки дар “Ҳафт авранг” андарзҳои ҳикматомез, хусусан, дар достони “Хирадномаи Искандарӣ” дар қолаби ҷумлаҳои мураккаби тобеи дорои ҷумлаҳои пайрави шарт буда бештар чашмрасанд. Чунончи:

1. Агар ёбӣ огоҳӣ аз айби кас,

Ба ҳар кас аз он барнаёвар нафас
[192:291].

2. Чу кирдори носеҳ бувад нописанд,
Насиҳат кай афтад зи вай судманд
[192:262].

3. Чу нодон зи доно кунад саркашӣ,
Набинад зи даврони гетӣ х(в)ашӣ
[192:250].

4. Чу шоҳ аз раият бувад комхоҳ,
Гадо бошад, андар ҳақиқат, на шоҳ
[192:259].

Дар ин чаҳор байт муаллим аз тариқи саволгузорӣ, то ки мисраъҳои аввали ҳар як байтро ба ҳайси ҷумлаҳои пайрави шарт муаррифӣ намояд, бояд раванди баёни худро ин тавр пайгирӣ намояд: - Ҳамаи ин чаҳор байт мазмунан дар қолаби ҷумлаҳои мураккаби тобеи ҷумлаҳои пайравашон шарт офарида шудаанд. Дар ин байтҳо, чунон ки шумо аз рӯи ҷойи омадани пайвандакҳо (агар, чу) дарк менамояд, мисраъҳои якум, ки ҳамин пайвандакҳо дар аввали онҳо истифода шудаанд, ба ҷумлаҳои пайрави шарт мансуб буда, он ҳар чаҳор мисраъҳои баъдина, ё худ дувум сарҷумла маҳсуб меёбанд.

Яъне, муаллим бояд тариқи саволгузорӣ аз сарҷумла ба ҷумлаи пайрав исбот кунад, ки ҷумлаҳои мазкур ҷумлаҳои пайрави шартанд. Яке аз нишонаҳои он ба ин нукта мавҷудияти пайвандакҳои **агар, гар, чу** (**чу** ба маънои **агар**) мебошад, ки ин нукта дар назм бештар мушоҳида мегардад.

Албатта, чун дар наср дар назм дарҳол муайян кардани сарҷумла ва ҷумлаи пайрав ба осонӣ даст намедихад. Аз ин лиҳоз, барои пешнаомадани чунин душворӣ омӯзгоронро лозим аст, ки тибқи пешниҳодоти дар саҳифаҳои пеш омада ин байтҳоро ба наср

баргардонанд. Масалан, он байтхоро метавон дар қолабҳои зерин ба наср баргардонд:

Байти якум: Агар аз айби касе огоҳӣ дошта бошӣ, (ту) онро (он айбро) ба ҳар кас мағӯй.

Байти дуум: Агар шахси носеҳ (насихатгӯй) худаш кирдори нописанд дошта бошад, насихатҳои ӯ ба касе судманд (фоидаовар) намешавад.

Байти сеюм: Агар одами нодон ба гапҳои шахси доно гӯш наандозад, ӯ дар ҳаёт рӯзи некро намебинад.

Байти чорум: Агар шоҳ аз раият (халқ) ба фоидаи худ чизеро талаб намояд, дар ҳақиқат, ӯ на шоҳ, балки гадо аст.

Инак, чун байтҳои мазкур дар қолаби ҷумлаҳои дар боло омада дар ҳузури хонандагон ва ҳатто дар якҷоягӣ бо онҳо баргардон карда мешаванд, муаллим метавонад мухтасар чунин афзояд: Чунон ки мушоҳида намудед, ин чаҳор байт ба ҷумлаҳои мураккаби тобеъ мансуб будаанду ҷумлаҳои пайрав дар таркиби ҳар яки онҳо аз рӯи маъно ба ҷумлаҳои пайрави холи шарт иртибот доштаанд. Зеро ҳамаи ин ҷумлаҳои пайрав ба саволи **ба кадом шарт?** ҷавоб мешаванд.

Ҳамин тавр, дар таълими ҳамаи хели ҷумлаҳои пайрав истифода намудани мисолҳо аз осори классикон ба сатҳи забондонӣ ва инкишофи нутқи онҳо, бобати эҳтиром ба забон, таърих ва фарҳанг, ифтихори миллӣ доштан аз адабиёти оламгир, ниҳоят, дар ҷодаи ба худшиносиву худогоҳӣ расидани хонандагон нақши мондагор мегузоранд. Аз ин лиҳоз, ба омӯзгорон маслиҳат дода мешавад, ки дар фаъолияти омӯзгориашон он ҳама таблиғоти дар боло омадаро ҳамрадифи доимии касби худ қабул намоянд.

Таълими мавзуи «Ҷумлаи мураккаби омехта» низ аз ҷумлаи масоили душвортарини синтаксис дар синфи IX ба шумор меравад. «Соҳт ва банду басти ин ҳиссаи грамматикӣ доманадор буда, дар таркиби он миқдори ҷумлаҳои сода ва воситаҳои алоқа ҳам зиёда ба

назар мерасанд. Аз ин ҷост, ки муаллимон ҳангоми таълими ин мавзуъ ҳам рӯ ба мушкилӣ мешаванду теъдоди зиёди талабагон низ хусусиятҳои асосӣ ва сохту навъҳои гуногуни чунин гурӯҳи ҷумлаҳоро ба таври бояду шояд аз худ карда наметавонанд» [156:17].

Аммо, мебояд таъкид намуд, ки тибқи талаби барномаи фанни забони тоҷикӣ, перомуни таълими ҷумлаи мураккаби омехта танҳо дар доираи фасли 5 – ум, ки «Ҷумлаи мураккаби тобеъ» унвон дорад, доир ба ин мавзуъ танҳо маълумоти умумию мухтасар додан пешниҳод карда шудаасту бас. Аз ин рӯ, омӯзгорон имкон доранд, ки барои таълими мавзуи мазкур ҳамагӣ як соат чудо намоянд. Аз ин хотир, то ки дар доираи ҳамин як соат ба хонандагон дар бораи ин навъи ҷумлаҳои мураккаб маълумоти андаке қонеъкунанда баррасӣ карда шавад, лозим аст, ки дар таълими мавзуи номбаршуда аз усулҳои ҷадиди таълим самаранок истифода бурда шавад. Муҳим аст, ки хонандагон, пеш аз ҳама, чаро омехта унвон гирифтани ин навъи ҷумлаҳои мураккабро донанд ва ё дарк намоянду аз намудҳои дигари ҷумлаҳо фарқ карда тавонанд. Бо ин мақсад ин мавзуъ лозим аст, ки бо усули муаммогузорӣ таълим дода шавад. Дар ин бобат, ба хонандагон, пеш аз ҳама, маънои луғавии вожаи «омехта», ки (якҷоя кардан, ҳамгиро кардан аст) шарҳ дода шуда, сипас, диққати онҳо дар доираи мисолҳои интихобшуда ба тарзи алоқаи ҷумлаҳои дар таркиби чунин ҷумлаи мураккаб, яъне ҷумлаҳои мураккаби омехта, ҷалб карда мешавад. Баъдан, омӯзгор бобати санҷидани дониши пешакии хонандагон аз онҳо талаб кунад, ки тарзи ба ҳам алоқаманд шудани ҷумлаҳоро, ҳам дар таркиби ҷумлаи мураккаби пайваст ва ҳам дар таркиби ҷумлаи мураккаби тобеъ ба хотир оранд. Албатта, доир ба ин талаб хонандагон чунин таъкид мекунанд: Алоқаи ҷумлаҳои сода дар таркиби ҷумлаи мураккаби пайваст бо роҳи пайвасткунӣ ба вучуд омада, онҳоро пайвандакҳои пайвасткунанда ба ҳам пайваст (алоқаманд) менамоянд. Вале алоқаи ҷумлаҳои сода дар таркиби ҷумлаи мураккаби тобеъ бо роҳи тобеъкунӣ сурат мегиранд, ки дар ин ҳолат як ҷумлаи сода ба ҷумлаи содаи дигар ба воситаи ин ё он

пайвандаки тобеъкунанда, масалан, бо пайвандакҳои **ки, чунки, зеро, вақте ки, агар** ва ғ. ба вучуд меояд.

Чун нуктаҳои охир аз ҷавоби хонандагон ба охир мерасад, муаллим идомаи суҳбатро ба ихтиёри худ гирифта, бояд ин тавр афзояд:

- Шумо, дар воқеъ, дуруст гуфтед, ки дар ҷумлаи мураккаби пайваст алоқаи ҷумлаҳои сода бо роҳи пайвасткуниву дар ҷумлаи мураккаби тобеъ алоқаи ҷумлаҳои содаи таркибашон бо роҳи тобеъкунӣ сурат мегирад. Аз ин вачҳ, аввалан, бояд донед, ки ҷумлаи мураккаби омехта ҷумлае мебошад, ки ҷумлаҳои содаи таркибаш на камтар аз се то мебошанд. Дар ин ҳолат, дар таркиби чунин ҷумлаҳо, алоқаи ҷумлаҳои сода бо ду роҳ: ҳам бо роҳи пайвасткунӣ ва ҳам бо роҳи тобеъкунӣ сурат мегирад. Аниқтараш, фарз кардем, агар ҷумлаи содаи якум бо ҷумлаи содаи дуюм бо пайвандаки пайвасткунанда сурат гирад, он гоҳ алоқаи ҷумлаи содаи дувум бо ҷумлаи содаи сеум бо пайвандаки тобеъкунанда сурат мегирад. Яъне маҳз, ҳамин гуна ҷумлаи мураккабро, ки дар онҳо алоқаи ҷумлаҳои сода ҳам бо роҳи пайвасткунӣ ва ҳам бо усули тобеъкунӣ сурат гирифтааст, **ҷумлаи мураккаби омехта** меноманд.

Пас аз шарҳи охир, то ки мафҳум ва навъи ҷумлаи мураккаби омехта барои хонандагон боз ҳам дақиқтар фаҳмову дастрас гардад, зарур аст, ки мисолҳои боварибахш аз осори суханварони варзида пешниҳод карда шавад.

Дар ин бобат, то ки дар дарс сарфаи вақт риоя карда шавад, омӯзгор ҷумлаҳоро бояд пешакӣ ё дар таблитса омода созад ва ё тавассути доскаи электронӣ намоиш диҳад.

Байти зерин низ, ки аз ашъори устод Рӯдакӣ баргузида шудааст, ба ҷумлаи мураккаби омехта мансуб аст. Он аз се ҷумлаи сода иборат буда, ҷумлаи якуму дувум алоқаи тобеъ ва байни ҷумлаҳои содаи дувуму сеум мавҷуд будани алоқаи пайваст баръало эҳсос карда мешавад. Яъне ин байтро метавон ба гурӯҳи ҷумлаҳои мураккаби омехта мансуб донист.

Он киро донам, ки ӯям душман аст

В-аз равони пок бадҳохи ман аст,

Ҳам ба ҳар гаҳ дӯстӣ ҷӯям-ш ман,

Ҳам сухан б-оҳистагӣ гӯям-ш ман (Рӯдакӣ) [188:161].

Яъне, ин байт аз се ҷумлаи сода иборат аст, баъди байни ҷумлаҳои содаи якум дувум алоқаи тобеъи дида мешаваду байни ҷумлаҳои содаи дувуму сеум – алоқаи пайваст. Барои он ки сохтори ҷумла дар назари хонандагон аёнтару шакли марғуби он дастрас гардад, порчаи манзуми мазкурро ба шакли мансур пешниҳод кардан мақсаднок аст: Касеро(шахсеро) донам, ки ӯ душмани ману бадхоҳи ман аст, ҳам ҳар гаҳ бо ӯ дӯстӣ меҷӯям ва ҳам суханамро санҷида меҷӯям. Пас, ба ҷумлаи мураккаби омехта мансуб будани он ҷойи шубҳа ҳам намоёнад.

Инак, боз чанд мисол – ҷумлаҳои дигарро ҳам ба ҳайси намуна меоварем, ки худи хонандагон мустақилона таҳлил намуда, ба гурӯҳи ҷумлаҳои мураккаби омехта мансубият доштани онҳоро (шояд андаке бо кумаки муаллим бошад) шарҳ дода тавонанд. Чунончи:

1. Агар сифати шарм аз миён барафтад ва ҳеч касро аз ҳеч кас шарм набошад, низоми ҷаҳон ҳалал пазирад ва масолеҳи ҳалоиқ аз якдигар ғурӯ резад (Кошифӣ), [203:129].

2. Қуввати раъй он аст, ки дахли фардо имрӯз бикорад ва кори имрӯза ба фардо нагузорад (Саъдӣ), [198:339].

3. Аз ҳосили дунё ба ҷуз ном намоёнад ва бадбахт касест, ки аз ӯ ин ҳам намоёнад (Саъдӣ), [198:339].

4. Агар ҷаври шикам набудӣ, ҳеч мурғе дар доми сайёд наҷафтадӣ, балки сайёд худ дом наниҳодӣ (Саъдӣ) [198:426].

5. Мардӣ на ин аст, ки ҳамла оварад, балки мардӣ он аст, ки дар вақти ҳашм худро ба ҷой бидорад ва пой аз ҳадди инсоф берун наниҳад (Саъдӣ) [198:142].

6. Озори дили заифон сахл нагиред, ки мӯрон бо иттифоқ шеъри жаёнро очиз гардонанд ва пашшаи бисёр пили дамонро аз пой дарорад (Саъдӣ) [198:142].

Хуллас, дар раванди таълими мавзуъҳои таркибии барномаи забони тоҷикӣ синфи 8-9 марбут ба омӯзиши синтаксиси забони тоҷикӣ истифода аз методҳои фаъоли таълим дар ҳамаи равандҳои дарс: баёни мавзӯи нав, мустақамкунии мавзӯ, ниҳоят, дар доираи дарсҳои такрор, вале бештар зимни интихоби матну порчаҳо ва байтҳои ҷудогона зиёда аз осори мондагори классикон тавсия дода мешавад, ки дар раванди баррасии ин ҳама донишҳои нахвӣи хонандагон ва хусусиятҳои ахлоқиву тарбиявӣи онҳо бештар ташаккул ёфта, зиёда аз ин, дар доираи рушди ё худ инкишофи нутқи мураттаби онҳо низ саҳми арзанда хоҳанд гузошт.

2.3 Омӯзиши таълимӣ-методи истифодаи осори адибони классикӣи тоҷик дар таълими инкишофи нутқи мураттаби хонандагони синфҳои 8-9

Таҳқиқоти ба субут расонидашуда имкон медиҳад, ки мо фарзияи зеринро пешниҳод намоем:

1. Таълими мавзуъҳо агар дар асоси намунаҳо аз осори пандомези классикон ба роҳ монда шавад, омӯзиши забон самарабахш ва сатҳи забондониву инкишофи нутқи хонандагон ба маротиб меафзояд.

2. Таълими самарноки забони тоҷикӣ то як андоза ба интихоби маводи забонӣ ҳам вобаста аст: яъне чӣ гуна матн аз ҷониби омӯзгор мавриди истифода қарор мегирад ва кор аз рӯйи он бояд чӣ тавр ба роҳ монда мешавад.

Дар ин фасл натиҷаҳои таълими озмоишию таҷрибавӣ баррасӣ мегарданд, ки вазифаи он таҳлил ва тасдиқи фарзияи пешниҳодгардида мебошад. Барои муайян кардани дурустии он (фарзия) дар доираи истифода аз маводи аз осори классикон интихобшуда дар таълими синтаксис мо озмоиши педагогӣ гузаронидем, ки дар он 193 нафар хонандагони синфҳои болоӣ (аз синфҳои 8 – 98 нафар, аз синфи 9-95 нафар) – и мактаби таҳсилоти миёнаи умумии №24, №12 ва гимназияи №2 ноҳияи Б.Ғафуров, инчунин, аз МТМУ – и №6 шаҳри Хучанд

иштирок доштанд. Бо фарогирии хонандагони синфи 8 дар соли хониши 2020-2021 ва дар соли хониши 2021-2022 дар байни хонандагони синфи 9 дарсҳои озмоишӣ – санчишӣ дар иртибот ба омӯзиши ибора ва ҷумлаҳои дар синфи 8 ва таълими ҷумлаҳои мураккаб дар синфи 9 гузаронида шуд, ки дар раванди таъсиси ин ҳама 16 нафар омӯзгорон бевосита ба таъсис додани дарсҳои таҷрибавӣ сахм гузоштанду дар байни 42 нафар муаллимони забон ва адабиёти тоҷик анкетаҳо таъсис дода шуд.

Барои шаффофият ва объективона таъсис додани озмоиш дар аксари дарсҳо ба ҳайси мушоҳид роҳбарони ҷаҳор иттиҳодияҳои методӣ ва омӯзгори дигар ҷалб шуда буданд.

Ҳадафи дарсҳои таҷрибавӣ – санчиши натиҷаи таҳқиқот, ҳам дар раванди озмоиши муқарраркунӣ ва ҳам дар рафти озмоиши таълимӣ (ё худ ташаккулдиҳанда), асосан, дар доираи маводи аз осори классикон баргузида муайян намудани сатҳи забондониву дараҷаи инкишофи нутқи мураббаи хонандагони синфҳои 8 – 9 махсуб меёфт.

Дар марҳалаи аввал, яъне дар раванди таъсиси озмоиши муқарраркунӣ, бахусус, дар асоси пурсишнома (анкетаҳои муқарраркунӣ) вазифа гузошта шуда буд, ки, пеш аз ҳама, сахми омӯзгорон оид ба истифодаи осори классикон дар дарсҳои забони тоҷикӣ муайян карда шавад. Аз ин рӯ, дар раванди озмоиш барояшон чунин саволҳо пешниҳод гардида буд:

1. Муносибати шумо оид ба истифодаи осори классикон дар дарсҳои забони тоҷикӣ чӣ гуна аст?

2. Аснои ҳалли матну мисолҳое, ки дар китобҳои дарсии забони тоҷикӣ аз осори классикон оварда шудаанд, чӣ мушкилӣ пеш меояд?

3. Ба андешаи шумо, пеш аз ҳама, дар машқҳои китобҳои дарсии “Забони тоҷикӣ” пешниҳоди чӣ гуна матну мисолҳо бобати инкишофи нутқи мураббаи хонандагон мусоидат мекунад: аз адибони муосир ё аз осори классикон?

4. Барои расидан ба мақсадҳои тарбиявии дарси худ шумо маводи таълимиро бештар аз осори кадом адибон истифода мебаред: аз осори адибони муосир ё классик?

5. Луғатомӯзиро дар дарсҳои забони тоҷикӣ ба роҳ мондан дар раванди осори кадом адибон бештар инконпазир аст: адибони муосир ва ё классик?

6. Ақидаи шумо дар бораи ташаккули нутқи муҳассилин зимни истифода аз осори классикӣ, бахусус, дар ҷараёни таълими синтаксис чӣ гуна аст?

7. Омодагии муаллимонро дар баррасии масоили синтаксиси забони тоҷикӣ, бахусус, зимни истифода ва шарҳи мазмуни маводи интихобшуда аз осори классикон чӣ гуна баҳо медиҳед?

8. Ба андешаи шумо, оё омӯзгорон дар дарсҳои забони тоҷикӣ мавриди шарҳи масъалаҳои нахвӣ дар доираи осори классикон ба ҷанбаҳои маърифатӣ – тарбиявӣ доштани он ҳам эътибор медиҳанд?

9. Оё ҳисси худшиносии хонандагонро ҳангоми таҳлили нахвӣ осори манзум, ки дар китобҳои дарсии синфҳои 8 ва 9 ироа шудаанд, баланд бардоштан мумкин аст?

10. Бештар таваҷҷӯҳ зоҳир кардан ба мазмуни осори классиконро зимни омӯзиши синтаксис шумо ҳам дуруст мешуморед?

Инак, натиҷаи ба саволҳои пешниҳодшуда чӣ гуна ҷавоб (музбат ё манфӣ) додаи 42 нафар омӯзгоронро дар ҷадвали зерин меорем:

Ҷадвали 17.

№	Рақами саволҳо		
1	Ба саволи 1.	42 нафар	-
2	Ба саволи 2.	9 нафар	33 нафар
3	Ба саволи 3.	28 нафар.	14 нафар
4	Ба саволи 4.	42 нафар	-
5	Ба саволи 5.	42-нафар	-
6	Ба саволи 6.	42 нафар	-

Давоми ҷадвали 17.

7	Ба саволи 7.	30 нафар	12 нафар
8	Ба саволи 8.	12 нафар	30 нафар
9	Ба саволи 9.	9 нафар	33 нафар
10	Ба саволи 10.	42 нафар	-

Ҳамин тавр, аз натиҷаи анкета ё худ бозпурсӣ доир ба ҳамин 10 саволи пешниҳодшуда метавон нуктаҳои зеринро баррасӣ намуд:

1. Ҷавобҳои додаи омӯзгорон, асосан ба саволҳои 1, 4, 5 ва 6 (нигаред ба номгӯи саволҳои дар ҷадвал пешниҳодшуда) ҳамагӣ мусбат буда, дар маҷмӯъ, 100% - ро ташкил медиҳанд. Аммо ҳама ба саволи 8 – ум ҷавоби манфӣ додаанд, ки ин, дар маҷмӯъ, низ 100% - ро ташкил медиҳад.

2. Ба саволҳои 3 ва 7 аз 28 то 30 нафари онҳо ҷавоби мусбат доданд, ки ин теъдод 35 – 38 фоизро ташкил медиҳад.

3. Аммо дар ҷавоб ба саволҳои 8 ва 9 ҳамагӣ 9-12 нафар ризоияти худро изҳор кардаанд, ки аз теъдоди 42 нафар ин ба андозаи 20-30 фоиз баробар асту бас. Ва ё теъдоди омӯзгороне, ки ба ин савол муносибати манфии худро иброз доштаанд аз 30 то 33 нафарро ташкил медиҳанд, ки ин баробар ба 70-80 фоиз аст, ки ин нукта минбаъд нигаронӣ карданро тақозо мекунад.

Бояд бо қаноатмандӣ таъкид намуд, ки бобати истифода аз осори классикон ва натиҷаҳои дилхоҳи он дар ҷодаи азхудкунии маводи наҳвии забони тоҷикӣ, рушди тафаккур ва, зиёда аз ин, дар бобати ташаккул ёфтани нутқи шифоҳиву таҳририи онҳо ҷавобҳо, ё худ ақидаи зиёда аз 90 фоизи омӯзгорон аз шумораи 42 нафар мусбат арзёбӣ шудааст.

Мебояд таъкид намуд, ки барои дар раванди озмоиши муқарраркунӣ ва даст овардани ҳадафҳо пешакӣ ба анҷом расонидани амалҳои зерин зарурат доштанд:

- интихоби намунаҳо аз осори пандомези классикон вобаста ба мавзӯҳои синтаксиси синфҳои 8 ва 9;

- омода кардани мавод барои гузаронидани озмоиши муқарраркунӣ ва ҳам озмоиши таълимӣ;

Ниҳоят, пас аз таъсис додани ин ҳар ду намуди озмоиш ботаанӣ таҳлил ва чамъбасту хулосабарорӣ намудан дар мадди аввал меистод.

Ҳамчунин, мебояд таъкид сохт, ки дар раванди омодагӣ ба таъсиси озмунҳои мазкур ҳадафҳои зерин низ аз мадди назар дур намонда буд:

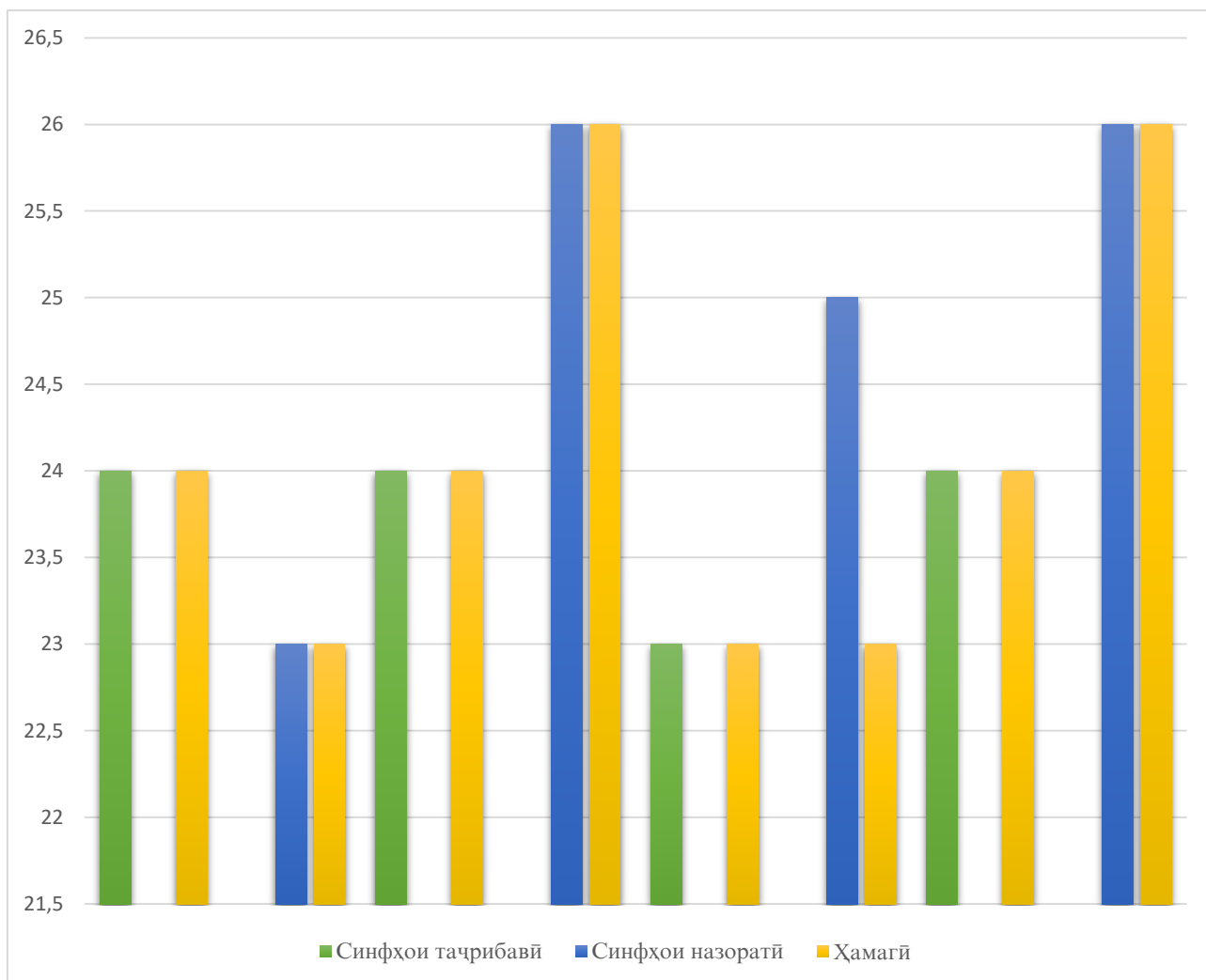
- мундариҷаи супоришҳо бояд қатъиян ба мақсадҳои мушаххаси дидактикии таълиму тарбия мутобиқат мекарданд;

- муҳтавои супоришҳо на фақат бояд самаранокии фаъолияти таълимию маърифатиро таъмин менамуданд, ҳамчунин, ба инкишофи нутқи хонандагон ҳам бояд такконе меоданд.

Инак, мо, аввалан, дар зер дар ҷадвалҳои 18 ва 19 теъдоди хонандагони синфҳои 8 – 9 – ро, ки дар раванди ду намуди озмоиш (муқарраркунӣ ва таълимӣ) солҳои 2020 – 2021 дар синфҳои 8 ва дар синфҳои 9 дар ҷаҳор муассисаи таълимӣ таъсис дода шуда буд, намоиш медиҳем.

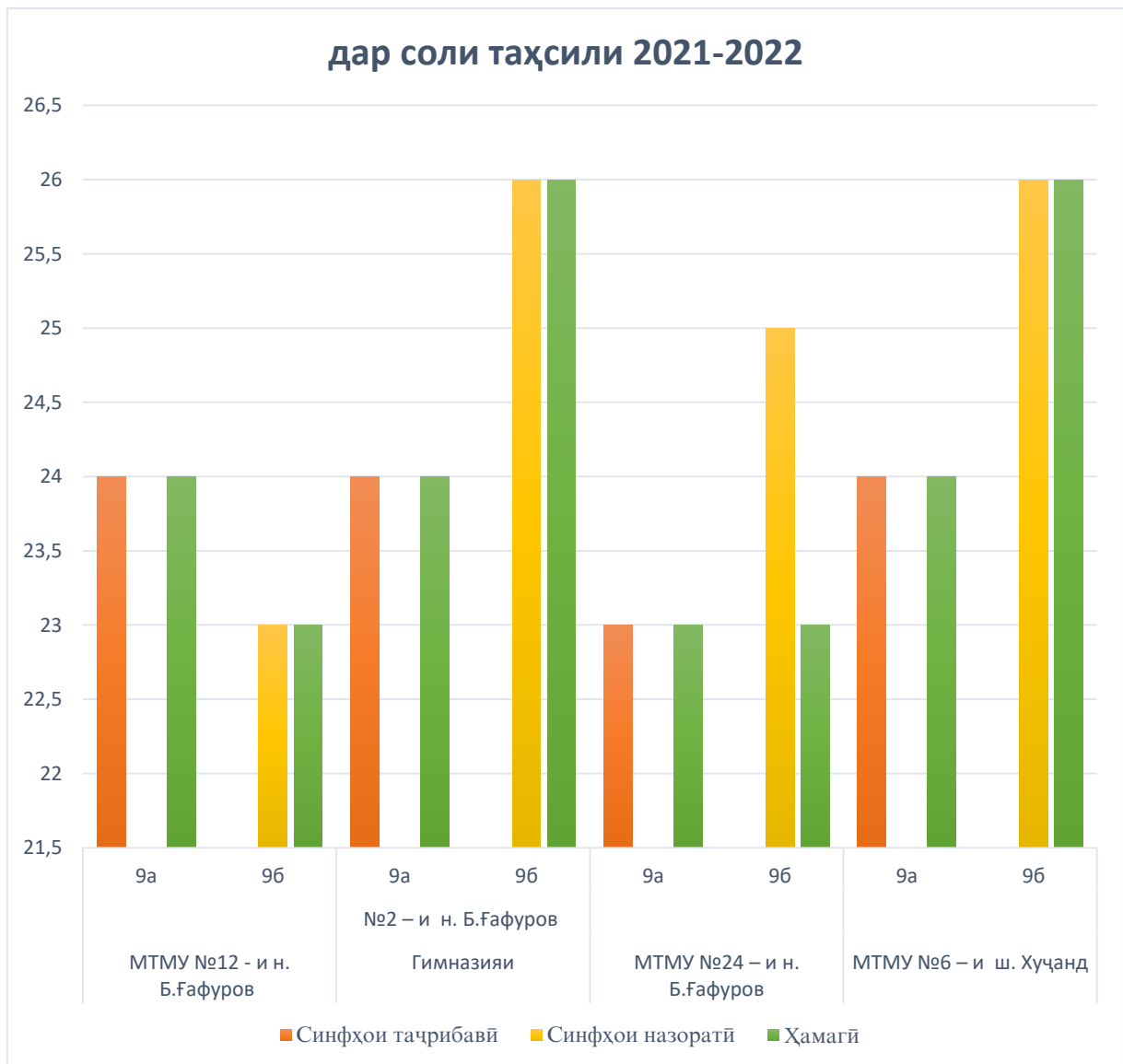
Ҷадвали №18.

Дар соли таҳсили 2020 – 2021								
Номгӯи муассисаҳои таълимӣ	МТМУ-и №12-и н. Б.Ғафуров		Гимназияи №2-и н. Б.Ғафуров		МТМУ №24 – и н. Б. Ғафуров		МТМУ №6-и ш. Хучанд	
	8а	8б	8а	8б	8а	8б	8а	8б
Синфҳои озмоишӣ	21		25		22		30	
Синфҳои назоратӣ		23		27		25		32
Ҳамагӣ	21	23	25	27	22	25	30	32

Ҷадвали 19.

Дар соли таҳсили 2021 – 2022									
Номгӯи муассисаҳои таълимӣ	МТМУ №12 - и н. Б.Ғафуров		Гимназияи №2 – и н. Б.Ғафуров		МТМУ №24 – и н. Б.Ғафуров		МТМУ №6 – и ш. Хучанд		
	9а	9б	9а	9б	9а	9б	9а	9б	
Синфҳои таҷрибавӣ	24		24		23		24		
Синфҳои назоратӣ		23		26		25		26	
Ҳамагӣ	24	23	24	26	23	23	24	26	

Чунон ки аз муоинаи таблитсаҳо бармеояд, дар раванди он ду озмоиш, дар маҷмуъ, 398 нафар хонандагон, аз ҷумла, аз хонандагони синфҳои VIII 205 нафар ва аз синфҳои IX 193 нафар хонандагон ширкат варзида буданд, ки ба ин кор 16 нафар омӯзгорон низ ба мо кӯмак расониданд.

Албатта, дар раванди озмоишҳои мазкур ду нукта – муқаррар намудани сатҳи донишҳои хонандагони ҳар ду гурӯҳи синфҳо (синфҳои 8 ва 9), пеш аз ҳама, дар иртибот ба таълими синтаксиси ҷумлаҳои сода ва мураккаб буду аз тарафи дигар, муайян намудани дараҷаи рушд ва инкишофи нутқи мурағабҳои онҳо махсус меёфт, ки ин ба дараҷаи

истифода бурдан аз андарзҳои классикон ва натиҷаи самарабахши онҳо иртибот дошт.

Аз ин лиҳоз, санчиши донишҳои наҳвии хонандагон дар ҳар ду синф, асосан, дар доираи маводи осори классикон, ки бештар дорони ҷанбаҳои гуногуни тарбиявӣ бошанд, ба роҳ монда шуда буд, ки дар ин раванд ба эътибор гирифтани нуктаҳои зерин низ набояд аз мадди назар дур мемонд:

- ҳолати луғатомӯзӣ ва сатҳи захираи луғавии нутқи хонандагон;
- муайян намудани тарзи андешаҳои шахсии хонандагон, бахусус, дар иртибот ба омӯзиши осори ниёгон;

Мебояд тазаққур дод, ки тибқи пешниҳоди мо, муқаррар намудани донишҳои наҳвии хонандагон зимни истифода аз осори классикон ҳамеша дар се маврид баррасӣ мегардид. Чунончи:

- дар мавриди дарси дониши нав додан ва ё ҳангоми баёни мавзӯи нав;
- дар лаҳзаи мустаҳкам намудану такмил додани дониши хонандагон ва ё дар лаҳзаи мустаҳкамкунии мавзӯи нави дарс;
- дар лаҳзаи дарсҳои санчиши дониш, маҳорат ва малакаҳои хонандагон аз тариқи гирифтани диктанти санчишӣ.

Ҳамин тавр, дар доираи пешниҳодоти дар боло баррасишуда, чи дар синфҳои 8 (дар соли таҳсили 2020 – 2021) ва чи дар синфҳои 9 (дар соли таҳсили 2021 – 2022), дар як вақт ҳар ду намуди озмоиш – муқарраркунӣ (ё худ назоратӣ) ва таълимӣ (ё худ ташаккулдиҳанда) – ро чунон ки дар боло ҳам таъкид намуда будем, дар ҷаҳор муассисаи номбаршуда (ниг.: ба сах. 173 – 174) роҳандозӣ намудем. Ва бояд таъкид намуд, ки дар раванди ин ҳар ду озмоиш қобилият ва донишу малакаҳои хонандагони синфҳои мазкур бештар дар доираи қобилиятҳои хонандагони он ҳар ду гуруҳи синфҳои озмоишӣ масъалаҳои зерин мавриди ташхис қарор гирифта буд:

1. Шарҳи луғат;

2. Аз назм ба наср гардонидани байтҳо;
3. Тафсири байтҳо;
4. Муайян кардани аъзоҳои ҷумла ва тарзи ифодаи онҳо;
5. Аз рӯйи қолаби наҳвии додашуда сохтани ҷумлаҳо (сода ва мураккаб).
6. Таҳлили синтаксисӣ намудани ҷумлаҳои сода (дар синфҳои 8) ва ҷумлаҳои мураккаб (дар синфҳои 9).

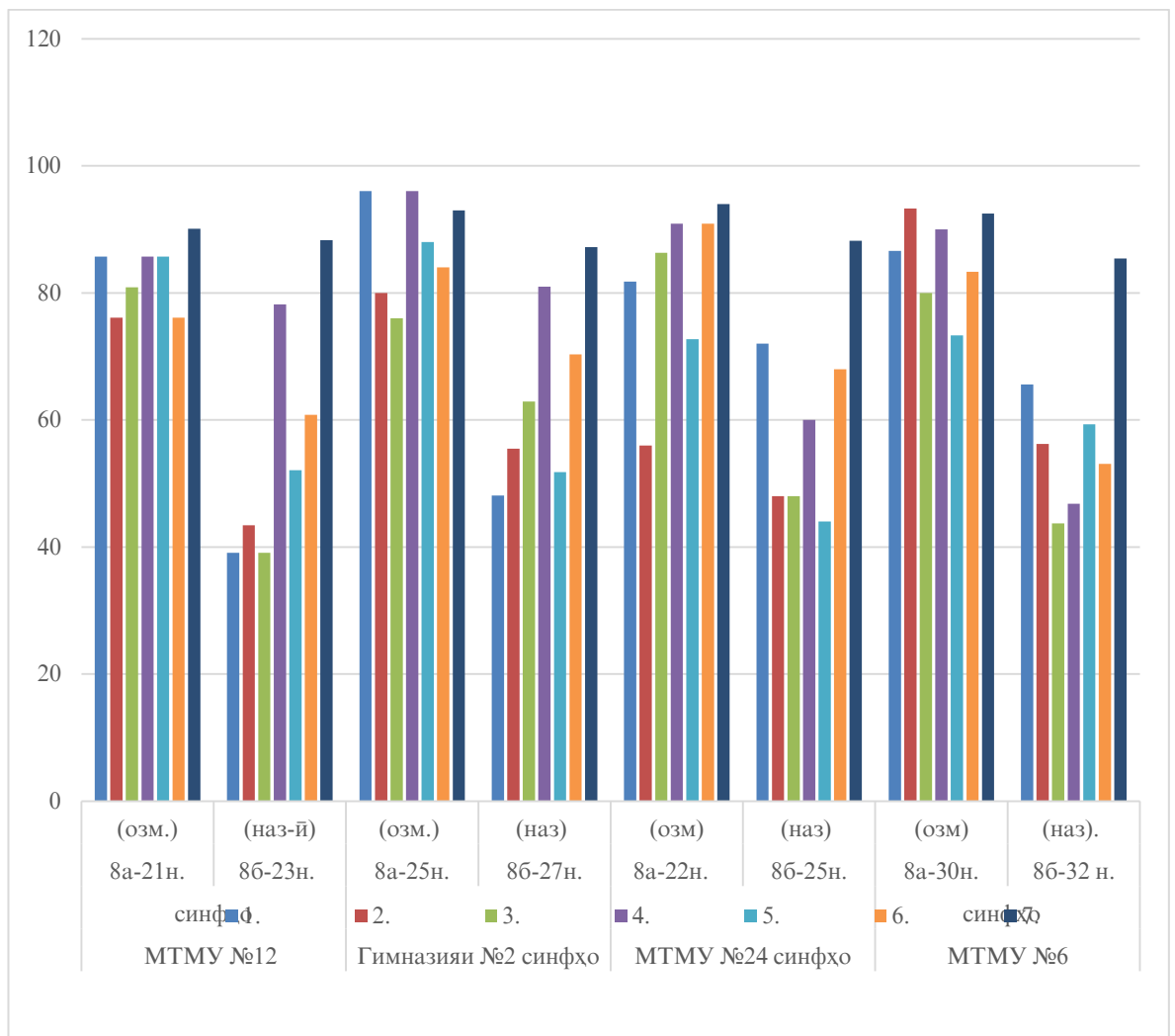
Инак, дар зер дар ҷадвали 20 натиҷаи фаъолияти дар раванди озмунҳо нишондодаи хонандагони синфҳои 8 – ро, ки аз ҳамон ҷаҳор муассисаи таълимӣ дар раванди ҳар ду санҷиш, аз ҷумла, хонандагони синфҳои 8А дар **гурӯҳҳои озмоишӣ** ва хонандагони синфҳои 8 Б дар гурӯҳҳои назоратӣ ширкат варзидаанд, пешниҳод мекунем, ки аз мазмуну мундариҷаи ҳар як муоинакунанда ва ё алоқамандони соҳа ба осонӣ сарфаҳм мераванд, ки мо дар ин бобат кадом натиҷаҳоро ба даст овардаем:

Ҷадвали 20.

т/р	Номгуи саволномаҳо	МТМУ №12 Синфҳо		Гимназияи №2 Синфҳо		МТМУ №24 Синфҳо		МТМУ №6 синфҳо	
		8А-21 н (озм)	8 Б – 23 н (наз-й)	8а-25 н (озм)	8 б – 27 н. (наз)	8 А – 22 н. (озм)	8 б – 25 н. (наз)	8 а – 30 н. (озм)	8 б – 32 н. (наз).
1.	Шарҳи луғат	85,7	39,1	96	48,1	81,8	72	86,6	65,6
2.	Аз назм ба наср баргардонидани шеър	76,1	43,4	80	55,5	56	48	93,3	56,2
3.	Тафсири байт (дар доираи 2 – 3 ҷумла)	80,9	39,1	76	62,9	86,3	48	80	43,7
4.	Муайян кардани аъзоҳои ҷумла ва тарзи ифодаи онҳо	85,7	78,2	96	81	90,9	60	90	46,8

Давоми ҷадвали 20.

5.	Аз рӯи қолабҳои нахвӣ додашуда тартиб додани ҷумлаҳо (ва мураккаб)	85,7	52,1	88	51,8	72,7	44	73,3	59,3
6.	Таҳлили синтаксисӣ намудани ҷумлаҳои сода	76,1	60,8	84	70,3	90,9	68	83,3	53,1
7.	Навиштани эссе дар мавзӯи “Модари май”	90,1	88,3	93	87,2	94	88,2	92,5	85,4

Дар воқеъ, аз муоина ва ҳатто хулосаи аввалин, зимни чадвали мазкур, бо боварӣ метавон гуфт, ки фоизи ҳазми ё худ ҷавобҳои мусбати **гурӯҳҳои озмоишӣ** дар қиёс бо сатҳи дониши **гурӯҳҳои назоратӣ** хеле назаррасанд, ки инро аз фоизҳои дар ҷадвал баррасишуда, баръало, метавон мушоҳида намуд. Аммо дар бобати таълифи эссе мебоҷад таъкид намуд, ки иштирокчиёни ҳар ду гурӯҳ (озмоишӣ ва назоратӣ) қобилияти маҳорати якхела доштани худро намоиш дода тавонистанд. Дар ин хусус, чунон ки мебинем, натиҷаи иҷрои кор дар **гурӯҳҳои озмоишӣ** дар қиёс бо **гурӯҳҳои назоратӣ** ҳамагӣ аз 2 – 3 то 3 – 4 фоиз баланд асту бас. Сабаби асосӣ ин аст, ки дар гурӯҳҳои озмоишӣ дар тури соли таҳсили 2020 – 2021 тибқи пешниҳодоти мо боз ду – се маротибагӣ эссе гузаронида шуда буд. Вале, сарфи назар аз ин, дар раванди таълифи мавзуи мазкури эссе ҳар як иштирокчии озмун кӯшиш ба харҷ додааст, ки муҳтавои қасидаро бо интихоби калимаву ибораҳои хушоянд ва ҳатто бо овардани порчаҳо аз қасидаи мазкур изҳор намояд.

Бояд таъкид намуд, ки дар раванди таъсиси таҷрибаи педагогӣ (ё худ озмун), тайи соли таҳсили 2021 – 2022, ки дар синфҳои 9А ва 9Б дар ҳамон ҷаҳор муассисаи таълимӣ таъсис дода шуда буд, чи барои гурӯҳҳои озмоишӣ ва чи гуруҳҳои назоратӣ, 6 номгӯи саволномаҳо пешниҳод гардида буд. Чунончи:

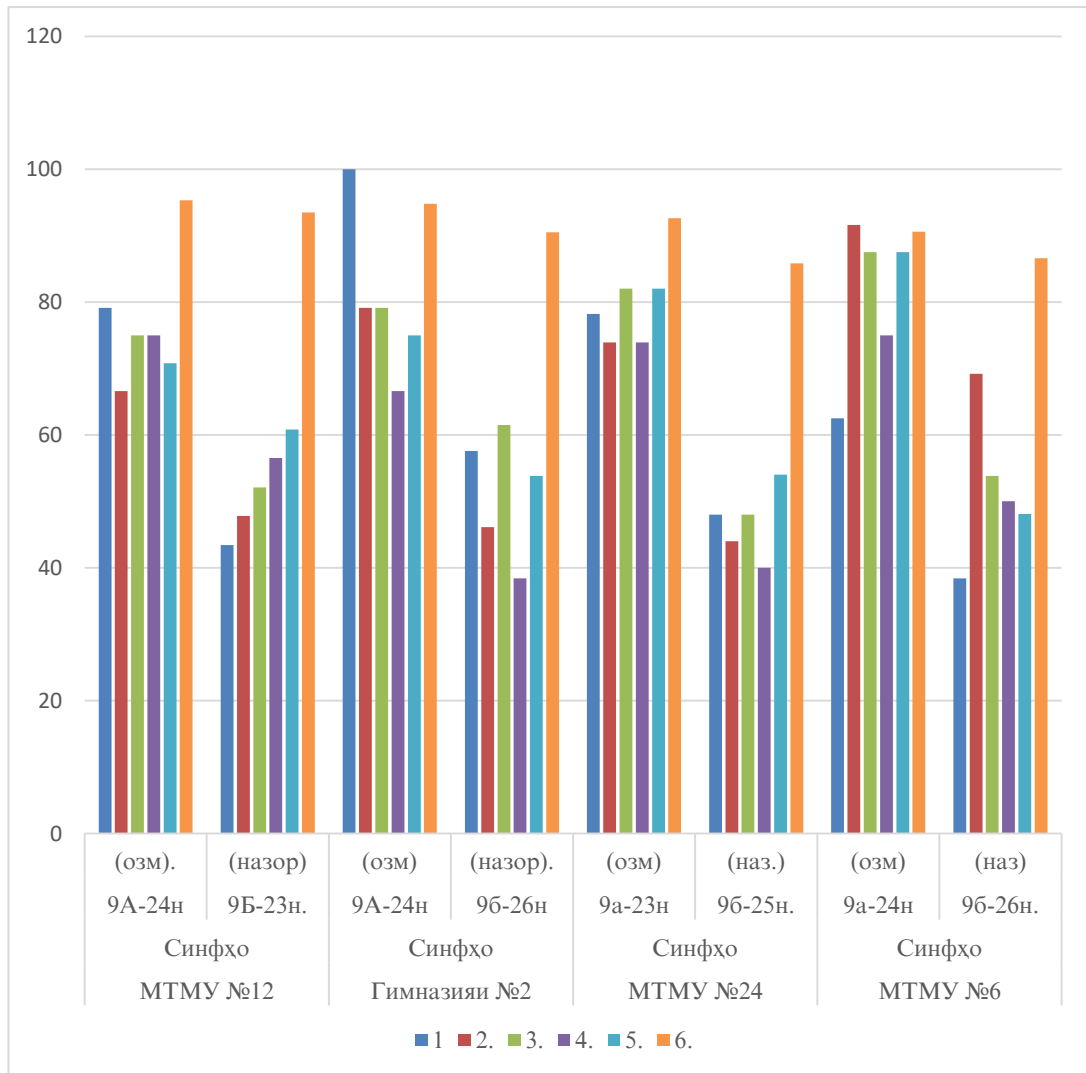
1. Муайян кардани сохтори ҷумла;
2. Аз назм ба наср баргардонидани байтҳо;
3. Шарҳи луғат ва тафсири байт (дар доираи 3 – 4 ҷумла);
4. Аз рӯйи қолаби наҳвии додашуда сохтани ҷумла;
5. Таҳлили синтаксисӣ намудани сохтори ҷумлаҳои мураккаб;
6. Навиштани эссе дар мавзуи “Қамоли одамӣ дар илм бошад”.

Таъкид бояд намуд, ки дар раванди ин ҳар ду озмун, ки дар синфҳои 9А ва 9Б – и он ҷаҳор муассисаи номбаршуда таъсис гардида буд, дар маҷмуъ, 195 хонандагон, аз ҷумла, 95 нафар дар гурӯҳҳои озмоишӣ ва 100 нафар дар гурӯҳҳои назоратӣ ширкат варзида буданд, ки

натичаи фаъолият, ё худ чамъбасту хулосаи кори онҳо дар чадвали 21 ба маърази диққати алоқамандони соҳа пешниҳод карда мешавад:

Чадвали 21.

т/ р	Номгӯи саволномаҳо	МТМУ №12		Гимназияи №2		МТМУ №24		МТМУ №6	
		Синфҳо		Синфҳо		Синфҳо		Синфҳо	
		9А- 24н (озм)	9Б- 23н. (назо р)	9А- 24н (озм)	9Б-26н (назор)	9а- 23н (озм)	9б- 25н. (наз.)	9а- 24н (озм)	9б- 26н. (наз)
1	Муайян кардани сохтори ҷумлаҳо	79,1	43,4	100	57,6	78,2	48	62,5	38,4
2.	Аз назм ба наسر баргардонида ни ҷумлаҳо	66,6	47,8	79,1	46,1	73,9	44	91,6	69,2
3.	Шарҳи луғат ва тафсири байтҳо (дар доираи 3 – 4 ҷумла)	75	52,1	79,1	61,5	82	48	87,5	53,8
4.	Аз рӯи қолаби наҳвии пешниҳодшуд а сохтани ҷумлаҳо	75	56,5	66,6	38,4	73,9	40	75	50
5.	Таҳлили синтаксисӣ намудани сохтори ҷумлаҳои мураккаб	70,8	60,8	75	53,8	82	54	87,5	48,1
6.	Камоли одаи дар илм бошад	95,3	93,5	94,8	90,5	92,6	85,8	90,6	86,6

Инак, тибқи нишондиҳандаҳои дар ҷадвали мазкур (21) омада дарк намудан мумкин аст, ки ҳазми маводи озмоишӣ дар **гурӯҳҳои озмоишӣ** нисбат ба **гурӯҳҳои назоратӣ** хеле назаррас аст. Аниқтараш, чунин фарқият доир ба саволномаи якум аз 24 то 42 %, доир ба саволномаи дувум аз 18 то 33%, доир ба саволномаи сеум аз 17 то 34%, оид ба саволномаи чаҳорум аз 18 то 39% ва доир ба саволҳои панҷум аз 10 то 39% муқаррар карда шудааст.

Аз натиҷаи таҳлил маълум гардид, ки пешрафт ё худ бартарӣ дар гурӯҳҳои озмоишӣ дар қиёс бо гурӯҳҳои назоратӣ назаррас аст. Чунки омӯзгорон дар гурӯҳҳои озмоишӣ тибқи маслиҳат ва маводи барои чунин гурӯҳҳо омоданамудаи мо фаъолият намуда буданд.

Мақсад аз пешниҳоди мавзуи мазкур ба ҳайси яке аз саволномаҳои озмоишӣ санҷидани рушди инкишофи нутқи мураббаби хонандагон зимни таълими синтаксиси ҷумлаҳои мураккаб маҳсуб меёфт.

Дар эссеи иштироккунандагони озмун на танҳо ифодаҳои ҷолиб, балки иқтибос аз эҷодиёти ба мавзӯи илму донишандӯзӣ бахшидаи суҳанварони классик ва муосири тоҷик ба таври фаровон ба кор рафтааст. Боиси қаноатмандист, Ғолиб Ғолиб худ натиҷаи иҷрои қисми 6 – уми саволномаи озмоишӣ, ки таҳти унвони “Навиштани эссе дар мавзуи “Қамоли одаме дар илм бошад” аз ҳар ду гурӯҳи таҷрибавӣ тақрибан баробар сурат гирифтааст: яъне фарқи Ғолиб Ғолиб иҷрои кор дар **гурӯҳҳои озмоишӣ** дар қиёс бо натиҷаи **гурӯҳҳои назоратӣ** ҳамагӣ аз 2 – 3 то 3 – 4 Ғолиб баландтар мебошад.

Дар маҷмуъ, натиҷаҳои ҳар ду озмоиши педагогӣ (солҳои 2020 – 2021 дар синфҳои 8-ум ва солҳои 2021 – 2022 дар синфҳои 9 – уми ҷаҳор муассисаи таълимӣ) дар ҷаласаи иттиҳодияи методи омӯзгорони фанни забон ва адабиёти тоҷик мавриди таҳлилу арзёбӣ қарор дода шуд.

Умуман, агар ба фаъолияти давраи дуҷуми озмоиши педагогӣ эссеҳои таълифнамудаи хонандагон дақиқан назар афканем, маълум мегардад, ки ташаккули салоҳиятҳои забонӣ ва иртиботии хонандагон, сатҳи инкишофи нутқи мураббаби хаттӣ, пайдарпайии фикр, мавқеи истифодаи ибораҳо, ҷумлаҳои содаву мураккаб, тақвияти фикр бо овардани мисолҳо аз классикон, ниҳоят босаводона анҷом пазируфтааст. Эссеҳои хонандагони гурӯҳҳои озмоишӣ назар ба гурӯҳҳои назоратӣ бамаротиб беҳтару хубтар навишта шуда, болоравии сатҳи дониш, маҳорат ва малакаҳои хонандагон ба хубӣ мушоҳида гардид.

ХУЛОСАИ БОБИ ДУЮМ

Ҳамин тавр, дар се фасли боби дувум корҳои методӣ барои инкишофи нутқи мураттаби хонандагони синфҳои 8-9-ум дар раванди таълими ҷумлаҳои сода ва мураккаб дар заминаи осори пандомези классикон ташкил намуда, ба хулосаҳои зерин расидем:

1. Корбасти осори пандомези классикон фаъолияти фикрӣ ва суханварии хонандагонро ташаккул дода, шавқу рағбати онҳоро ба дарсҳои забони тоҷикӣ тақвият бахшид.

2. Ғановати захираи луғавӣ ва инкишофи нутқи мураттаб амалӣ гашт.

3. Дар истифодаи қолабҳои наҳвӣ дар нутқи хаттӣ ва шифоҳӣ хонандагон ба малакаву маҳорати баланд соҳиб гаштанд.

4. Шинохт, идрок ва тафсири байтҳо аз осори бузургон тақвият ёфта, ба фасоҳат, балоғат ва салосати нутқи хонандагон мусоидат кард.

5. Натиҷаҳои нисбатан баланд аз санҷиши корҳои ҷамъбасти дарак медиҳад. Аз арзёбии омориву сифатии дар диаграмма пешниҳодгардидаи фаъолияти муҳассилин маълум аст, ки фоизи баҳоҳои аъло ва хуб дар синфҳои озмоишӣ нисбат ба назоратӣ бештар аст.

6. Технология ва амсилаи (модел) пешниҳодгардида, ки ба истифодаи осори пандомези классикон асос меёбад, ба натиҷаҳои таълим таъсири мусбат мерасонад.

7. Таълими ҳамгирои фанни забон ва адабиёти тоҷик боиси ҳалли пурсамари омӯзиши масоили наҳви забони тоҷикӣ ва рушди нерӯи баланди эҷодӣ ва зехнии муҳассилин гардид.

8. Назарсанҷии сатҳи салоҳиятҳои забонӣ, маърифатӣ ва иртиботии хонандагон шаҳодат медиҳад, ки дар раванди таълими озмоишию таҷрибавӣ дар синфҳои озмоишӣ пешрафти хонандагон бо ҳалли машқҳо аз осори пандомези классикон назаррас гардид. Ҳамчунин, озмоиши мазкур маълум намуд, ки ташаккули салоҳиятҳои иртиботии

хонандагони гурӯҳҳои озмоишӣ назар ба хонандагоне, ки дар синфҳои назоратӣ қарор доштанд, ба ҳисоби миёна 15-25% баланд шудааст.

ХУЛОСА

Ноил гардидан ба сифати муосири таҳсилот, ки ба ниёзҳои шахс, ҷомеа ва давлат дар асри XXI ҷавобгӯ аст, дар натиҷаи фаъолияти ташаббускорона бо дарназардошти воқеиятҳои иҷтимоию иқтисодӣ ва фарҳангӣ имконпазир мегардад. Таваҷҷуҳ ба мушкилоти таълими забони тоҷикӣ ҳамчун забони давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва ташаккули салоҳияти забонӣ, маърифатӣ ва иртиботии хонандагон, ки дар рушди шахсияти насли наврас нақши махсус дорад, мавқеи назаррас дорад. Муаллими забони тоҷикӣ тафаккур ва нутқи муҳассилинро рушд медиҳад, дар бораи дастурҳои забон дониш медиҳад, бо арзишҳои маънавӣ ва адабу фарҳанги миллӣ аз наздик ошно месозад.

Таҳлили ҳаматарафаи масъалаи таълими ҷумлаҳои сода дар синфҳои 8 ва ҷумлаҳои мураккаб дар синфи 9 муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумии Тоҷикистон дар заминаи осори суҳанварони бузурги форс-тоҷик инкишофи мустақилияти тафаккур, нутқи мурағтаби шифоҳиву хаттии бошуурона ва мавзуну дуруст ва тарбияи ахлоқиву ҳештаншиносии хонандагонро метавонад таъмин намояд. Корбурди маводи барҷаста аз осори пандомези классикон сабаби рушди маҳорати суҳанварӣ, муоширати озоду фасеҳ, ғановати захираи луғавӣ ва фаъолнокии зеҳнӣ: маърифатӣ, таҳлили интиқодӣ, тафаккури эҷодӣ ва маҳорати мутобиқ шудан ба фазои иҷтимоӣ ва иқтисодӣ мегардад. Бо ин мақсад на танҳо қоидаву қолабҳои созмони ҷумлаҳои сода ва мураккаб, балки маърифати шеър, дарки матни классикӣ, шарҳи вожаҳои душворфаҳм, тафсири абёт низ ба дурустиву сарехӣ баррасӣ шавад. Таҳлили ҳамачонибаи масоили мавриди баҳс, ҷустуҷӯи нуктаҳои барои мутахассисони соҳаҳои педагогика, психология ва забоншиносону адабиётшиносони ҳам ватаниву ҳам бурунмарзӣ муҳим моро ба хулосаҳои зерин овард:

1. Дар раванди таълими синтаксис, ки омӯзиши муттасили он дар мактаб дар ду синф: 8-ум ва 9-ум ба роҳ монда мешавад, доир ба

қоидаҳои асосии алоқаи калимаҳо дар ҷумла ва ҳам алоқаи байни ҳамдигарии ҷумлаҳо тасаввурот ва дониши дақиқу мустақкам дода, ба инкишофи нутқи мураттаби хонандагон мусоидат намудан; [1-М], [7-М].

2. Дар хонандагон бояд бошуурона фаҳмидан ва истифода карда тавонистани хелҳои гуногуни алоқаи синтаксисии ҷумлаҳо дар нутқи шифоҳӣ ва хаттӣ (ҳамзамон шинохтани мавқеи аломатҳои китобат) таълим дода шавад. Барои ин иҷрои шарту талаби машқу супоришҳои гуногун, вобаста ба қоидаҳои омӯхташуда мустақилона тартиб додани ҷумла ва матнҳои гуногун мусоидат хоҳанд кард. Дар ҳамин раванд масъалаи инкишофи нутқи мураттаби хонандагон, ки аз масъалаҳои калидии методикаи таълим ва вазифаи асосии дарси забони тоҷикӣ ва мақсади ниҳоии таълими синтаксис маҳсуб меёбад, метавонад давра ба давра ҳаллу фасл гардад. [15-М], [17-М], [19-М].

3. Барои ташаккул додани нутқи мураттаби хонандагон ҳамчунин муайян кардани асосҳои лингводидактикии омӯзиши синтаксиси забони тоҷикӣ, яъне дуруст шарҳу эзоҳ дода тавонистани таърифу қоидаҳои ба ҳар як мавзӯи марбут ба ҷумлаҳои сода ва ҷумлаҳои мураккаб дар заминаи кор бо матнҳои адабӣ, махсусан, аз осори пандомези адабиёти классикӣ бештар интихоб шуда бошанд, заминаи мусоид фароҳам меорад. Корбуди чунин матнҳо дар инкишофи нутқи хонандагон ва рушди неруи зехнии онҳо ҳам метавонад нақши бориз дошта бошад [15-М], [17-М].

4. Барои таъмини самаранокии таълим ва ташаккули нутқи мураттаби хонандагони синфҳои 8-9 зимни омӯзиши наҳв ба иҷрои масъалаҳои зерин ҳам диққат додан зарурат дорад:

а) Мутолиа ва ҳифзи осори адабии пурҳикмат, махсусан аз суҳанварони классики форс-тоҷик. Дар ин раванд тадричан бояд фаҳманд, ки забони тоҷикӣ соҳиби захираи бойи луғавӣ буда, тавассути он ба таври суфтаву равон ва зебову нишонрас баён намудани фикр имконпазир аст;

б) машқҳо бобати инкишофи нутқ барои хонандагон на танҳо хусусияти шиносоию маълумотгирӣ, балки бештар амаливу эҷодкорӣ дошта бошад. Хонандагон дуруст дарк кунанд, ки забонро на аз рӯи коидаву таърифҳо, балки қоидаҳои забонро дар асоси маводи забон аз худ намудан самарабахш аст;

в) инкишоф нутқи хонандагон, ки аз вазифаҳои асосии таълими фанни забони тоҷикӣ, бояд дар алоқамандӣ бо дигар фанҳо, пеш аз ҳама, бо фанни адабиёт ба роҳ монда шавад. [3-М] [5-М] [15-М], [17-М], [18-М] [20-М]

5. Масъалаи тарбияи насли наврасро фанни педагогика аз нигоҳи илмӣ ва асосҳои бунёдию методологӣ мавриди таҳлил ва баррасӣ қарор дода, дар ин росто тавсия ва дастурҳои хубро пешниҳод менамояд. Методикаи таълими забони модарӣ дар муассисаҳои таҳсилоти умумӣ ҳамчун яке аз фанҳои педагогӣ дар раванди омӯзиши назария ба интиҳоби матнҳо аз осори баргузида низ тавачҷуҳ зоҳир менамояд, ки вазифаи тарбиявиرو низ ба хубӣ анҷом медиҳад [1-М], [2-М], [4М].

6. Дар рисола вазъи таълим ва омӯзиши забони тоҷикӣ, пеш аз ҳама, дар доираи китобҳои дарсӣ ва барномаҳои таълими синфҳои 8 ва 9 дар фасли аввали боби 1 мавриди баррасӣ қарор дода шудааст. Бо ташкили озмоиши муқарраркунӣ (солҳои 2020-2021 ва 2021-2022) пешрафтҳои гурӯҳи озмоишӣ дар фасли сеуми боби дувум (ҷадвали 20 ва 21) ба таври аёнӣ нишон дода шудааст.

7. Арзёбии сифат ва натиҷаҳои баланди таълими гурӯҳи озмоишӣ самаранокии усулҳои пешниҳодгаштаро барои ангезиши тавачҷуҳ ба омӯзиши ҷумла, ҳамгироии фанни забон ва адабиёти тоҷик ва коркарди матнҳои адабии барҷастаро дар ташаккули салоҳияти забонӣ, маърифатӣ ва иртиботии толибилмон собит кард [8-М], [12-М], [16-М], [21-М].

8. Матнҳо барои таҳлил ҳангоми баёни мавзӯ ва иҷрои машқҳои иловагӣ бояд бадеӣ, бидуни теъдоди зиёди вожаҳои душворфаҳм, иқтибосии камистеъмол ва шевагӣ бошад. То ки мазмунашон ба

хонандагон фаҳмо ва ё бо ёрии омӯзгор шарҳ ёфта, дар зиндагии онҳо истеъмом гардад ва ба тарбияи ахлоқии онҳо равона карда тавонад. [6-М] [9-М] [11-М]

9. Бо муҳассилини синфҳои 8А ва 8Б, 9А ва 9Б дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумии №12, 24, гимназияи №2 – и ноҳияи Б. Гафуров ва муассисаи таҳсилоти миёнаи №6-и шаҳри Хучанд ҳам эксперименти таълимӣ ва ҳам эксперименти муқарраршуда (**гурӯҳҳои озмоишӣ ва гурӯҳҳои назоратӣ**) ташкил шуда, аз ҷамъбасти умумии онҳо ба чунин ҳулоса омадем, ки сатҳи донишҳои назариявӣ амалии хонандагони дар гурӯҳҳои озмоишӣ ширкатдошта дар қиёс бо сатҳи донишҳои хонандагони дар гурӯҳҳои назоратӣ ширкатварзида хеле баланд гардидааст. Натиҷаи ин озмоишҳо дар ҷадвалҳои 20 ва 21 (ниг.: ба саҳ. 162 ва саҳ.164) басо дақиқ, ба таври оморӣ пешниҳод гардидааст.

10. Натиҷаи озмоишҳои педагогӣ, хусусан, эксперименти таълимӣ бозгӯи эътимоднокии фарзияи пажӯҳиш аст, ки бо ҳаллу фасли вазифаву ҳадафҳои гузошташуда тасдиқи худро ёфтанд. Метавон гуфт, ки кор ё худ таҳқиқоти мазкур таҳқиқоти баанҷомрасида маҳсуб меёбад.

ТАВСИЯҲО ОИД БА ИСТИФОДАИ АМАЛИИ НАТИҶАҲОИ ТАҲҚИҚОТ:

Бо мақсади минбаъд ташаккул додани асосҳои илмӣ-методии таълими забони тоҷикӣ, аз ҷумла, синтаксиси забони тоҷикӣ дар асоси осори пандомези классикон ва ташаккули нутқи мураттаби хонандагон дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумии Ҷумҳурии Тоҷикистон тавсияҳои зеринро пешниҳод менамоем:

1. Воқеияту дурустии асосҳои илмӣ-методии ташаккули нутқи мураттаби хонандагон зимни таълими синтаксиси забони тоҷикӣ дар заминаи осори пандомези классикон дар доираи фикру андешаҳои дар таҳқиқот баррасишуда дар раванди озмоишҳои (эксперимент) педагогӣ, бахусус, таълимӣ – озмоишӣ тасдиқи худро ёфтаанд.

2. Интихоби дурусти мавод ва корбурди мавқеъшиносонаи он дар дарсҳои забони тоҷикӣ бо муҳтавои мавзӯҳои таълимӣ мувофиқат карда, ба хонандагон шавқовару ибратомӯз бошад.

3. Истифода аз маводи китоби “Адабиёти тоҷик” (синфҳои 5-11) аз он ҷиҳат судманд мебошад, ки бо он на фақат қоидаву таърифи наҳви забони тоҷикӣ мушаххастар омӯзонида мешавад, балки дар ҳамин раванд ҳамгироии ду фанни таълимашон басо муҳим дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар амал татбиқ ва ҷанбаи тарбиявии машғулиятҳо низ таъмин мегардад.

4. Бо хотима ёфтани таҳқиқоти мазкур, ки ҳадафи асосӣ усулҳои интихоб ва корбасти ҷумлаву матнҳо аз осори классикон дар таълими синтаксиси забони тоҷикӣ дар синфҳои 8–9-ум мебошад, таҳқиқоти хотимаёфта маҳсуб меёбад. Иқдоми пешгирифтаи мо ба таҳқиқотҳои марбут ба таълими қисматҳои дигари забонишиносии тоҷик, масалан, фонетика, луғат ва воҳидҳои фразеологияи забони тоҷикӣ ҳам идома дода шавад.

РҶҶҲАТИ АДАБИЁТИ ИСТИФОДАШУДА

Санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ ва расмӣ

- [1] Концепсияи миллии маълумоти ҶТ Қарори Ҳукумати ҶТ аз 3 майи 2002, №200 [Матн] // Ахбори Вазорати маориф ҶТ,– Душанбе, 2003
- [2] Концепсияи миллии тарбия дар Ҷумҳурии Тоҷикистон / Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 3 марти 2006, № 94 [Матн].– С. 4-19.
- [3] Қонун «Дар бораи забони давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 5 октябри соли 2009, № 553[Матн] // «Ҷумҳурият» 8-уми октябри 2009
- [4] Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи маориф». [Матн] Душанбе: Маориф ва фарҳанг, 2013. – 180 с.
- [5] Паём ва рисолати созандаи он. (Маҷмӯи Паёмҳои Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Хучанд: Нури маърифат, 2017.- 516 с.
- [6] Стратегияи миллии рушди маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистон то соли 2030 [Матн] //Бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 29 сентябри 2020, № 526 – 103 с.

Монографияҳо, китобҳои дарсӣ, васоити таълимӣ

- [7] Абдуқодиров А., Давронов А. Каломи Камол [Матн] / А.Абдуқодиров, А. Давронов. – Хучанд: Нашриёти давлатии ба номи Раҳим Ҷалил, 1998. –216 с.
- [8] Абдуқодиров А., Давронов А. Услубиёт ва хусни баён. [Матн] А.Абдуқодиров, А.Давронов. –Хучанд: Нури маърифат, 2020.– 360с.
- [9] Абуқодиров, А., Раҳмонов З. «Забони тоҷикӣ» [Матн] / Абуқодиров, А., Раҳмонов З. – Хучанд: Ношир, 2009. –192 с.
- [10] Аминов С. Забони тоҷикӣ, (китоби дарсӣ барои синфи 8-уми муассисаҳои таҳсилоти умумӣ) [Матн] / С.Аминов. – Душанбе, 2007.-206 с.

- [11] Аминов С. Забони тоҷикӣ, (китоби дарсӣ барои синфи 8-уми муассисаҳои таҳсилоти умумӣ) [Матн] / С.Аминов. – Душанбе, 2015. – 215 с.
- [12] Аминов С. Забони тоҷикӣ (китоби дарсӣ барои синфи 8-уми муассисаҳои таҳсилоти умумӣ). [Матн] / С. Аминов. –Душанбе: Маориф, 2020.– 255 с.
- [13] Анварӣ С., Мирзоев А. Забони тоҷикӣ (китоби дарсӣ барои синфи 6-уми муассисаҳои таҳсилоти умумӣ). [Матн] / С.Анварӣ, А.Мирзоев. – Душанбе: Собириён, 2008. – 201с.
- [14] Афсаҳзод А. Дар сафи бузургон. [Матн] / А. Афсаҳзод - Душанбе: Ирфон, 1986.– 335с.
- [15] Аҳмадов, М. Таълими адабиёти тоҷик (қисми 1). [Матн] /М. Аҳмадов. – Хуҷанд: Ношир, 2012. -292 с.
- [16] Аҳмадов, М. Таълими адабиёти тоҷик (қисми 2). [Матн] /М.Аҳмадов. – Хуҷанд: Нури маърифат, 2016. – 380 с.
- [17] Бабайцева В.В. Изучение членов предложения в школе. (Пособие для учителя) [Текст]/ В.В. Бабайцева. –М.: МГПИ им. Ленина, 1975, - 154 с
- [18] Байзоев, А. Баъзе масъалаҳои назариявӣ ва амалии муносибати босалоҳият ба таълим [Матн]/ А. Байзоев - Душанбе: Донишварон, 2018.- 48 с.
- [19] Банақшагирии дарс дар асоси стандартҳо, китоби дарсӣ ва замимаҳо (Дастур барои омӯзгор). Модули 2. [Матн] / Ф.Ниёзов, А.Алиев, Б.Нусратов, Э.Ҷонмирзоев, Н.Қодиров, М.Иргашева, Қ. Зиёев – Душанбе, 2016. - 73 с.
- [20] Баранов М.Т. и др. Методика преподавания русского языка: Учеб. пособие для студентов пед. институтов [Текст] / М.Т.Баранов, Т.А.Ладыженская, М.Р.Львов, Н.А.Ипполитова, П.Ф.Ивченков. – М.: Просвещение, 1990. – 368 с.

- [21] Баринова Е.А., Боженкова Л.Ф., Лебедев В.И. Методика русского языка. [Текст] / Е.А. Баринова, Л.Ф. Боженкова, В.И. Лебедев. М.: «Просвещение», 1974. –367 с.
- [22] Барномаи адабиёти тоҷик. Барои синфҳои 5-11. [Матн]–Душанбе, 2007
- [23] Барномаи забони тоҷикӣ. Барои синфҳои 5-11. [Матн] –Душанбе, 2006
- [24] Белянин, В. П. Психолингвистические аспекты художественного текста. [Текст] / В.П. Белянин. - М.: МГУ, 1988. - 122 с.
- [25] Блинов Г. И. Методика изучения пунктуации в школе. [Текст] / Г.И.Блинов. М.: Просвещение, 1990. –208с.
- [26] Bloom B. S., Englehart M. D., Furst E. J., Hill W. H., Krathwohl D. R. Taxonomy of educational objectives handbook I: Cognitive domain. New York, 1956.
- [27] Болдирев, Н.И. Методикаи корҳои тарбиявӣ дар мактаб [Матн] / Н.И. Болдирев. –Душанбе: Маориф, 1979. – 232с.
- [28] Буслаев, Ф.И. Преподавание отечественного языка: учеб. пособие [Текст] / Ф.И. Буслаев. – М.: Просвещение, 1992. - 511 с.
- [29] Воспитание учащихся в процессе преподавания русского языка и литературы: Вопросы методики обучения в национальной школе. [Текст] / Под. ред. И.В.Баранникова, И.Е.Каплана. – М.: Педагогика, 1980. – 120с.
- [30] Вопросы методики преподавания русского языка в средней школе: Сборник статей [Текст] /Под ред. А.В.Текучева. –М.: Просвещение, 1965. – 136с.
- [31] Гальперин, И.Р. Текст как объект лингвистического исследования: [Текст] И.Р.Гальперин. – М., 1981. –156с.
- [32] Головин, Б.Н., Основы культуры речи. [Текст] / Б.Н.Головин.– М.: Высшая школа, 1988. - 320 с
- [33] Горбич О.И. Педагогические технологии в преподавании русского языка [Текст] О.И.Горбич. – М.: ВК, 2012. –144с.

- [34] Гореликова, М.И. Лингвистический анализ художественного текста [Текст] /М.И. Гореликова, Д.М. Магомедова. - М.: Рус.язык, 1989. -152 с.
- [35] Дидактика средней школы. Учеб. пособие для студентов пед. ин-тов. [Текст] Под. ред. М.А.Даниловаи М.Н.Скаткина. –М.: Просвещение, 1975.– 303 с.
- [36] Дорошкевич А.Н. Опыт методического построения урока словесности [Текст] /А.Н. Дорошкевич. - Киев: Сотрудник, 1971. - 58 с.
- [37] Жинкин Н.И. Язык. Речь. Творчество (избранные труды) [Текст]/ Н.И.Жинкин. – М.: Лабиринт, 1998. – 368 с.
- [38] Замонӣ, Карим. Шарҳи ҷомеъи «Маснавии маънавӣ». Дафтари 4.- Техрон: Иттилоот, 1390.-1091 с.
- [39] Зеҳнӣ, Т. Санъати сухан [Матн] /Т. Зеҳнӣ. –Душанбе: Маориф, 1992.- 304 с.
- [40] Зикриёев Ф. Ҷумлаҳои пайрави тарзи амал ва монандӣ дар забони адабии ҳозираи тоҷик. [Матн] / Ф. Зикриёев. – Душанбе: Ирфон, 1976. – 124 с.
- [41] Золотова Г.А. Синтаксис текста. [Текст] / Г.А.Золотова // Москва: Наука, 1979. – 368с.
- [42] Ипполитова, Н.А. Текст в системе изучения русского языка в школе [Текст]/ Н.А.Ипполитова// - М.,1992. - С. 90-93.
- [43] Кадыров К.Б. Междисциплинарные отношения: Аннотация и креативное мышление учащихся. [Текст] /К.Б.Кадыров//– Душанбе, 2004. - 134 с.
- [44] Камолиддинов Б. Наҳви забони тоҷикӣ [Текст] / Б. Камолиддинов Душанбе: Собириён, 2010. –279 с.
- [45] Камолиддинов Б. Муродифоти синтаксисӣ ва хусни баён [Матн] / Б.Камолиддинов. – Душанбе: Маориф, 1986. – 136с.
- [46] Коротов В.М.Общая методика учебно-воспитательного процесса: Учеб. пособие для слушателей ФПК директоров школ и студентов пед. ин-тов. [Текст] /В.М.Коротов//–М.: Просвещение, 1983.–224с.

- [47] Қосимова М. Очеркҳо оид ба синтаксиси ҷумлаҳои содаи насри асри XI. [Матн] / М.Қосимова//. –Душанбе: Ирфон, 1976. –216с.
- [48] Кубрякова, Е.С. О тексте и критериях его определения. Структура и семантика. Т. 1. [Текст] / Е.С. Кубрякова//. – М.: Москва, 2001.–81 с.
- [49] Кудрявцева, Т.С. Учебный текст как объект лингводидактического описания русского языка: функции, типология, принципы и оценки: [Текст] автореф. дисс. канд. пед. наук. - М.,1985. - С.20.
- [50] Купалова А.Ю. Изучение синтаксиса и пунктуации в школе: Библиотека учителя. [Текст] / А.Ю.Купалова. - М., 2002. –87с.
- [51] Қурбонов М. Асосҳои лингвистӣ ва методии таълими услубшиносии тоҷик дар мактаби миёна [Матн] / М.Қурбонов //– Душанбе: Маориф, 1988. – 192 с.
- [52] Қурбонов М. Инкишофи нутқ дар дарсҳои забони модарӣ. [Матн] /М.Қурбонов//. –Душанбе:«Маориф», 1978. –72с.
- [53] Ладыженская Т.А. Методика развития речи на уроках русского языка: кн. для учителя [Текст] /Т.А. Ладыженская // - М: Просвещение, 1991. -312 с.
- [54] Леонтьев А.А. Признаки связанности и целостности текста [Текст] /А. А. Леонтьев//Лингвистика текста / Отв. ред. И.И. Чернышева. - М.: МГПИ ин. яз. им. Мориса Тореза, 1976. – 291 с.
- [55] Леонтьев А.А. Язык, речь, речевая деятельность [Текст] / А.А.Леонтьев//. - М.: Просвещение, 1969. - 168 с.
- [56] Лутфуллоев, М. Бобизода Ғ. Андешаҳо перомуни салоҳиятҳо ва ташаккули онҳо [Матн] / М.Лутфуллоев, Ғ. Бобизода//. – Душанбе, 2019.- 90 с.
- [57] Лутфуллоев, М. Дарс [Матн] /М.Лутфуллоев//. - Душанбе, 1995, – 76с.
- [58] Лутфуллоев, М. Методикаи таълими забони модарӣ дар синфҳои ибтидоӣ. [Матн] /М. Лутфуллоев//. – Душанбе: “Маориф”, 1985. – 210 с.

- [59] Лутфуллоев, М. Педагогикаи миллии халқи тоҷик [Матн] / Лутфуллоев М// –Душанбе, 2015. – 704 с.
- [60] Максимова, В.Н. Межпредметные связи в процессе обучения. [Текст] / В.Н. Максимова. – М.: Просвещение, 1988. – 191 с.
- [61] Маркова А. К., Орлов А.Б., Фридман Л.М. Мотивация учения и его воспитание у школьников [Текст] / А.К.Маркова, А.Б.Орлов, Л.М.Фридман. – Москва: Педагогика, 1983. – 64 стр
- [62] Миров Т., Хоҷаев Қ., Исломов Ш. Методикаи таълими адабиёти тоҷик [Текст] Т.Миров, Қ. Хоҷаев, Ш.Исломов. – Душанбе: Маориф, 1991.– 248 сах.
- [63] Москальская, О.И. Грамматика текста. [Текст] / О.И.Москальская. // – М., Высшая школа,1981. – 183 с.
- [64] Мухторӣ, Қ. Модули таълимии курсҳои омӯзишии омӯзгорони фанни забони тоҷикӣ оид ба гузариши муносибатҳои босалоҳият дар таълим [Матн] / Қ. Мухторӣ, Ф. Мирзоёров // – Душанбе, 2017. – 79 с.
- [65] Наимбоев, С. Хониши ифоданок [Матн] /С. Наимбоев// –Душанбе: Маориф, 1990. -236 с.
- [66] Насриддинов А. Куллиёти осор. Дар 7 ҷилд. Ҷилди 2 [Матн] А.Насриддинов. //–Хуҷанд: Ношир, 2013. – 633с.
- [67] Негматов, С.Э. Горизонты лингводидактики. [Текст] / С.Э. Негматов. – Душанбе: Сино. 2020. – 165 с.
- [68] Негматов, С.Э. Инновационные методы в преподавании русского языка в образовательных учреждениях Таджикистана: коллективная монография. [Текст] Э. Негматов// – Душанбе. Изд. ТНУ, 2022. – 211 с.
- [69] Ниёзов, Ф. Методикаи таълим дар низоми таълими салоҳиятноки Модули 1/ Ф.Ниёзов ва дигарон. – Душанбе, 2016.-141 с.
- [70] Ниёзмухаммадов Б., Рустамов Ш. Забони тоҷикӣ. Синтаксис. Барои синфҳои VII-VIII. Қисми II. [Текст] / Б.Ниёзмухаммадов, Ш. Рустамов. // –Душанбе: Маориф, 1983. – 208 с.

- [71] Никитина Е.И. Учебное пособие по развитию связной речи 8-9 кл. - 3-е изд. [Текст] / Е. И. Никитина//. - М.,1997. –143с.
- [72] Норматов, М. /Забони адабии муосири тоҷик. Синтаксис. [Текст] / М. Норматов. –Душанбе: Матбуот, 2011. – 324с.
- [73] Норматов, М. Таҳлили синтаксисӣ ва навъҳои он. Дастури таълими барои донишҷӯёни мактабҳои олии ва муаллимони забон ва адабиёти мактабҳои таҳсилоти умумӣ. [Матн] / М.Норматов. // Душанбе: Матбуот, 2013. – 96с.
- [74] Озерская В.П. Система работы по синтаксису и пунктуации в V-VIII классах [Текст] / В. П. Озерская. – Москва: Просвещение, 2064. – 167с.
- [75] Олимова, Ф. Методикаи таълими забон ва адабиёти тоҷик дар курсҳои такмили ихтисос. Маводи ёрирасон ба барномаи таълимии курсҳои такмили ихтисоси омӯзгорони фанни забон ва адабиёти тоҷик [Матн] / Ф. Олимова //– Душанбе, 2010. – 77 с.
- [76] Подгаецкая И.М. Воспитание учащихся интереса к изучению русского языка. [Текст] / И.М. Подгаецкая. –М., Просвещение, 1985. – 210с..
- [77] Раҳим Ҳошим. Сухандонӣ ва суханронӣ / Солҳо дар саҳифаҳо: Мақолаҳо ва ёддоштҳо [Текст] Ҳ. Раҳим. – Душанбе: Адиб, 1988. – 320с. – С. 246-276.
- [78] Раҳмон Эмомалӣ. Забони миллат-ҳастии миллат [Матн] / Э.Раҳмон. – Душанбе, 2015. – 345с.
- [79] Раҳмон Ш. Маърифати забон [Матн] / Ш. Раҳмон. – Душанбе, 2008. – 208 с.
- [80] Рустамов Ш. Мушкилоти синтаксис [Матн] / Ш. Рустамов. – Душанбе, 1983. –340 с.
- [81] Рустамов, Қ. Таърихи методикаи таълими забони тоҷикӣ дар мактаб. [Матн] / Қ. Рустамов. – Душанбе, 2001. –280 с.

- [82] Саломиён М. Вижагиҳои луғавӣ ва маъноии забони ғазалиёти шоирони асрҳои XII-XIV [Матн] / М.Саломиён. – Душанбе, 2020. –158 с.
- [83] Сабуров, Х.М. Афкори педагогии халқи тоҷик. (раҳнамои таълим). [Матн] Х.М.Сабуров. – Хуҷанд: Нури маърифат, 2004. – 466с.
- [84] Сабуров, Х.М. Маорифи миллӣ ва масъалаҳои пешқадами таълим ва тарбия (монография). [Матн] / Х.М.Сабуров. – Хуҷанд: Нури маърифат, 2018. – 316 с.
- [85] Стоюнин В.Я. Избранные педагогические сочинения. [Матн] /В.Я. Стоюнин. – Москва: АПН РСФСР, 1954. -234с.
- [86] Стандарт ва барномаи таълими забони тоҷикӣ барои синфҳои V-XI. [Матн] –Душанбе, 2018.–237с.
- [87] Тиллохоҷаева М. Луғатомӯзӣ дар дарсҳои забони тоҷикӣ [Матн] М.Тиллохоҷаева. – Хуҷанд: Нури маърифат, 2019. - 84 с.
- [88] Тоҷиев Д.Т. Чумлаҳои мураккаби тобеъ дар забони адабии ҳозираи тоҷик [Матн] / Д.Т.Тоҷиев. – Душанбе: Дониш, – 1981, – 220с.
- [89] Хоҷаев Д. Гуфтори накӯ куҳан нагардад [Матн] / Д. Хоҷаев.– Душанбе, 2011. – 232 с.
- [90] Хоҷаев Қ. Таҳлили порчаҳои манзум дар синфҳои 5-8 [Матн] / Д. Хоҷаев. – Душанбе: Маориф, 1990. – 96 саҳ.
- [91] Хоҷаев Д., Зикриёев Ф., Муллохонов А. Забони тоҷикӣ. (китоби дарсӣ барои синфи IX мактабҳои таҳсилоти умумӣ) [Матн] / Д. Хоҷаев ва диг. – Душанбе: Собириён, 2007. – 160с.
- [92] Хоҷаев Д., Зикриёев Ф. Забони тоҷикӣ. (китоби дарсӣ барои синфи IX мактабҳои таҳсилоти умумӣ) [Матн] / Д. Хоҷаев ва диг. – Душанбе: Маориф ва фарҳанг, 2013. –176с.
- [93] Хоҷаев Д., Зикриёев Ф., Саломов М. Забони тоҷикӣ. (китоби дарсӣ барои синфи IX мактабҳои таҳсилоти умумӣ). [Матн] / Д. Хоҷаев ва диг. – Душанбе, 2018.
- [94] Хоҷаев Д., Кабилов Ш. Синтаксис ва пунктуатсия. –Душанбе: Маориф, 1991.–60 с.

- [95] Ҳабибуллоева М. Маърифати шеър [Матн] / М.Ҳабибуллоева. – Хучанд: Нури маърифат, 2014. –64 с.
- [96] Ҳабибуллоева М. Таҳлили матни асари бадеӣ. [Матн]/ М.Ҳабибуллоева. –Хучанд: Нури маърифат, 2014. –140 с.
- [97] Ҳочиев С. Масъалаҳои муҳими таълими забони модарӣ дар синфҳои 4-8. [Матн] / С. Ҳочиев. – Душанбе: Маориф, 1987. –120с.
- [98] Ҳочиев С. Методикаи таълими забони тоҷикӣ [Матн]. С. Ҳочиев.– Хучанд: Нури маърифат, 2000, –170с.
- [99] Ҳочиев С. Таҳлил ва хелҳои он дар дарсҳои забони тоҷикӣ [Матн] С.Ҳочиев .– Хучанд, 1992. –48 с.
- [100] Шанский Н.М. Художественный текст под лингвистическим микроскопом: Кн. Для внеклассного чтения учащихся 8-10 кл. средней школы. [Текст] / Н.М.Шанский. – М., 1987. – 162с.
- [101] Шанский Н.М. и др. Что значит знать язык и владеть им [Текст] / Н.М. Шанский, И.Л. Резниченко, Т.С. Кудрявцева. Под ред. Н.М. Шанского. – Л: Просвещение (Ленинградское отд-ние), 1989.– 192 с.
- [102] Шарифзода Ф. Педагогикаи ҳамгиро / Ф. Шарифзода. – Душанбе: Ирфон, 2011, – 512 с.
- [103] Шарифзода Ф., Файзалиев Ч. Ҳикмати афкори педагогии ниёгон [Матн] / Ф. Шарифзода, Ч. Файзалиев. –Душанбе: Ирфон, 2012, - 402 с.
- [104] Шарифходжаев М. Роль национальных ценностей в формировании мировоззрения будущих учителей [Матн] / М.Шарифходжаев. – Душанбе, 2012. -79 с.
- [105] Шербоев С. Асосҳои илмию методии таълими синтаксиси ҷумлаҳои содаи забони тоҷикӣ дар синфҳои V ва VII [Матн] / С.Шербоев. – Душанбе: Деваштич, 2006. – 300 сах.
- [106] Шербоев С. Методикаи таълими забони тоҷикӣ [Матн] / С. Шербоев. – Душанбе: Бухоро, 2014. - 460 с.
- [107] Шербоев С. Таълими баъзе масъалаҳои синтаксиси забони тоҷикӣ [Матн] /С. Шербоев. – Душанбе: Маориф, 1992. –68 с.

- [108] Шогунбек Б. Усули муосири таълим ва истифодаи он дар дарсҳои забон ва адабиёти тоҷик [Матн] / Б. Шогунбек. – Душанбе, 2017. – 111 с.
- [109] Шукуров М. Забони мо – ҳастии мо. [Матн] / М.Шукуров. – Душанбе: Маориф, 1991. – 232 с.
- [110] Шукуров М. Инсонгароии омӯзиш ва забони миллий [Матн] / М.Шукуров. – Душанбе, 2002. –98с.
- [111] Шукуров М. Ҳар сухан ҷоеву ҳар нукта мақоме дорад. [Матн] /М.Шукуров. – Душанбе: Ирфон, 1985. – 368
- [112] Щерба, Л.В. Языковая система и речевая деятельность [Текст] /Л.В. Щерба. - Л.: Наука, 1974. - 427 с.

Диссертатсия ва авторефератҳо:

- [113] Аминов, С.А. Методика обучения текстообразованию на уроках таджикского языка в 8–9 классах. [Текст]: дисс. канд. пед. наук: 13.00.02./ А.С. Аминов. Душанбе, 1995. – 134 с.
- [114] Валиджанова С. Р. Основы интегрированного обучения русскому языку в таджикской школе средствами адаптированного художественного текста коммуникативной и лингвокультурной ценности [Текст]. С.Р. Валиджанова. Дис. канд. пед. наук: 13.00.02:– Душанбе, 2015. – 248 с.
- [115] Гамбург Н.И. Использование занимательности как средство повышения качества обучения русскому языку (на материале изучения синтаксиса сложного предложения) [Текст] Н.И.Гамбург / Дис. канд. пед. наук: 13.00.02: – Ленинград, 1966. – 339 с.
- [116] Дадабаев, Х.М. Художественный текст как средство обучения русскому языку в национальной школе. [Текст] / Х.М.Дадабаев. Дисс. канд. пед. наук: 13.00.02/ М., 1998. – 166 с.
- [117] Зуева С. В. Изучение сложного предложения в начальной школе как одно из условий развития речи учащихся [Текст]. С.В. Зуева. Дис. канд. пед. наук: 13.00.02 / – Ульянов, 1999. – 203 с.

- [118] Каримова А. С. Использование мотивационных возможностей текста на уроках русского языка в национальной школе: [Текст] А.С.Каримова. Дис. канд. пед. наук: 13.00.02: Ташкент, 1990.-174 стр.
- [119] Каримова, И.Х. Теоретические основы гуманизации гуманитарного образования учащихся таджикских школ. [Текст] / И.Х. Каримова. Автореф. дис. ...док. пед. наук. – Душанбе, 2000.–45 с.
- [120] Лойченко А. Б. Работа с художественным текстом как средство воспитания интереса к урокам русского языка [Текст] А.Б.Лойченко. Дисс. канд. пед. наук. 13.00.02. –Москва, 1999. –120 с.
- [121] Никитина Е.И. Связный текст на уроках синтаксиса в 7-ом классе как средство развития связной речи учащихся. [Текст] Е.И. Никитина. дисс. кан. пед. наук: 13.00.02. / Ульяновск, 1964. – 389с.
- [122] Рожкова М.В. Пути реализации проблемного и ситуативно-речевого подходов к изучению синтаксиса на уроках русского языка: На материале 8-9 классов. [Текст] М.В.Рожкова. Дисс. канд. пед. наук. 13.00.02. –Москва, 2004. –205 с.
- [123] Романенкова О. А. Методика обучения простому предложению русского языка студентов национального (Мордовского) отделения на основе поэтического текста [Текст]: О.А. Романенкова. Дисс. кан. пед. наук:13.00.02. /– Нижний Новгород, 2005. – 181 с.
- [124] Сысолятина А. А. Лингвокогнитивный подход к обучению синтаксису сложноподчинённого предложения (5—9 классы общеобразовательной школы) [Текст] /А.А. Сысолятина. Дисс. кан. пед. наук: 13.00.02./ – Киров, 2012. – 201 с.
- [125] Триандафилиди Т. Методика отбора и использования художественных текстов в практическом курсе русского языка среднего этапа обучения на гуманитарных факультетах зарубежной высшей школы (На примере вузов Греции) [Текст] Т.Триандафилиди. Дисс. канд. пед. наук: 13.00.02 /–М., 2005. –224 с.

Фарҳангномаҳо

- [126] Азимов, Э.Г. Шукин А.Н. Словарь методических терминов (теория и практика преподавания языков) [Текст] /Э.Г. Азимов, А.Н. Шукин–СПб.: г. Златоуст, 1999.– 472 с.
- [127] Львов, М.Р. Словарь справочник по методике русского языка [Текст] / М.Р. Львов. – Москва: Просвещение, 1988.–240с.
- [128] Русско–таджикский словарь. [Текст] – М.: Русский язык, 1985.– 1280 с.
- [129] Словарь терминов общей и социальной педагогики. М., 2006. – 167 с.
- [130] Фарҳанги забони тоҷикӣ. [Матн] /М.Ш. Шукуров ва диг. Ҷилди 1. – М.: 1969. –952 с.
- [131] Фарҳанги забони тоҷикӣ. [Матн] /М.Ш. Шукуров ва диг. – Ҷилди 2. –М.: 1970. –908 с.
- [132] Энциклопедияи миллии тоҷик [Матн]. – Душанбе, 2019. Ҷ.8.– 672 с.

Мақолаҳо ва маърузаҳо:

- [133] Айзерман Л.С. Литература на уроках русского языка. [Текст] Л.С.Айзерман/ усский язык в школе,1966, № 3, –С.34-42, 128 с.
- [134] Аминов С. Истифодаи баъзе ҳикоятҳои Ҷомӣ дар дарсҳои забон. [Матн] / С.Аминов. Маҷ: Мактаби советӣ, 1989, №11. – С.24-27
- [135] Ардамехр. Укёнус ё укёнусшиносӣ / Дарси хештаншиносӣ (Маҷмӯаи мақолаҳо) [Матн] // Ардамехр. Душанбе: Ирфон, 1991.– С.170-178. –400с.
- [136] Бабайцева, В.В. Лингвистические основы преподавания синтаксиса в школе и вузе. [Текст] В.В.Бабайцева / В сб.: Лингвистические основы преподавания языка. М.: Наука, 1983, - с.200-214.
- [137] Бударный А.А. Урок – основная форма организации процесса обучения в школе. [Текст] / А.А. Бударный. В кн.: Дидактика средней школы. М., 1975. –С. 185-251.

- [138] Виноградов В.В. Некоторые задачи изучения синтаксиса простого предложения. / Вопросы языкознания [Текст]// В. В. Виноградов. – Москва, 1954, № 1, –С.3-29.
- [139] Гальперин, И.Р. Грамматические категории текста [Текст] И.Р.Гальперин //Опыт общения // Изд. АН СССР - серия литературный язык. 1977, № 6. - 254 с.
- [140] Давлатова М. Таълими аъзои чумла вобаста ба таърихи инкишофи онҳо. [Матн] М.Давлатова // Мактаби советӣ. №7, 1990.– 64 с. С. 18–21
- [141] Дейкина А.Д. Межпредметные связи русского языка и литературы и пути их реализации/ [Текст] А.Д.Дейкина // Русский язык в школе. 1974, №2. –С. 14-18
- [142] Дейкина А.Д. Воспитание национального самосознания при обучении родному языку. [Текст] А.Д.Дейкина//Русский язык в школе. 1993. № 5. –С.3-11
- [143] Донченко Т.К. Работа учащихся с языковым материалом как источник познавательного интереса. [Текст] Т. К. Донченко // Русский язык в школе. 1993. № 2. С.–20-23
- [144] Еремеева А.П. Развитие речи учащихся при изучении предложений с однородными членами [Текст] А.П. Еремеева // Русский язык в школе. 1976, №5. – С.49-55
- [145] Забони миллӣ бояд забони фарҳанг бошад (Матни мусоҳибаи устод М. Шакурӣ бо рӯзноманигор А. Умарзод) / Забон ва ҷомеа (Маҷмӯаи мақолаҳо). [Матн] // М.Шакурӣ. Душанбе: Деваштич, 2006. -167 с.-С.5-26
- [146] Иконников С.Н., Интернациональное воспитание. / Патриотическое воспитание на уроках русского языка. Сб.статей из опыта учителей и методистов. Пособие для учителя. [Текст] / Сост. М.Т.Баранов. – Москва: Просвещение, 1985. – 143 с.
- [147] Казаков Б.И. Дар таълим мафҳумҳои забон ва нутқро бояд фарқ кард. [Матн] Б.И.Казаков // Мактаби советӣ. 1984, №2. –С.17-21

- [148] Казакова Л.Ф. Синтаксические ошибки учащихся 1У-Х классов и возможные пути их преодоления [Текст] Л.Ф.Казакова / Русский язык в школе, 1984, № 5, – С.32-37.
- [149] Қосимова М.Н. Чумлаҳои мураккаби омехта дар ашъори устод Рӯдакӣ / Забон – рукни тоат (маҷмӯаи мақолаҳо) [Матн] М.Н. Қосимова. –Душанбе: Нашриёти «Озар», 2007. –С. 69-77.
- [150] Қосимова М.Н. Чумлаҳои мураккаби тобеи якпайрав дар “Сиёсатнома”. // Забон – рукни тоат (маҷмӯаи мақолаҳо) [Матн] М.Н.Қосимова. –Душанбе: Нашриёти «Озар», 2007. –66-68.
- [151] Қосимова М.Н. Тарбияи зебоипарстӣ ва суҳангузинӣ дар дарсҳои забон. [Матн] М.Н.Қосимова. // Маҷаллаи «Маърифат», №7-8, 2005, С.24-27
- [152] Котибова Ш., Иматова Л. Маҳорати зарурии нутқи мурағаб.// [Матн] Ш.Котибова, Л.Иматова /Паёми ДМТ, №7 (63), 2010. С. 267-270
- [153] Купалова А.Ю. Язык и речь в школьном курсе родного языка [Текст] /А.Ю. Купалова//Русский язык в школе. - 1999. - №1. - С. 27-32.
- [154] Лутфуллоев, М. Технологияи таълим ва тарбияи салоҳиятнокӣ // Гузориш дар конференсияи ҷумҳуриявӣ илмӣ–назариявӣ (19–20 октябри соли 2011). [Матн] / М. Лутфуллоев. –Душанбе, 2011. – С.4-12
- [155] Набиев М. Таълими ҷумлаҳои мураккаби тобеи сертаркиб дар синфи VIII [Матн] / М.Набиев. // Мактаби советӣ. – 1985, №5. – С.29-35
- [156] Набиев М. Таълими ҷумлаҳои мураккаби омехта дар синфи VIII [Матн] / М.Набиев. // Мактаби советӣ. – 1984, №1. – С.17-21
- [157] Насриддинов А. Пайванди забон ва тафаккури бадеӣ/Дарси хештаншиносӣ (маҷмӯаи мақолаҳо)[Матн] // А.Насриддинов. –Душанбе: Ирфон, 1991. –С. 179-190. – 400 с.
- [158] Негматов, С.Э. Стратегия компетентностного образования в высшем профессиональном образовании в Республике Таджикистан [Текст] /С.Э.Негматов // Материалы научно–практической конференции,

- посвященной 90 –летию ТГПУ им. С.Айни. – Душанбе: ТГПУ, 2022. –С. 122–131
- [159] Одинаев, С. Таълими нутқи муруттаб – воситаи муҳими инкишофи нутқ [Матн] / С. Одинаев // Мактаби Советӣ, 1987, №8, – С.46–48.
- [160] Пахнова Т.М. Художественный текст на уроках русского языка. // Русский язык в школе [Текст] Пахнова Т.М. -М:1993.-№3. –С.13-18
- [161] Пустовой П. Г. Нравственный потенциал русской классики и ее традиции // Современное состояние и основные проблемы изучения и преподавания русского языка и литературы: Доклады советской делегации на V Конгрессе МАПРЯЛ. [Текст] Пустовой П. Г. –М.: Рус. яз., 1982. С. 276-282.
- [162] Раҳмон Эмомалӣ. Забон-омили муҳими ҳастии миллат/Баромади Президенти ҶумҳурииТоҷикистон ба муносибати Рӯзи забони давлатӣ. Рӯзн: «Омӯзгор». [Матн] Э. Раҳмон. – Душанбе, 2012, 12-октябр, №41, с.1.
- [163] Розиков Ч. Мақоми панду ҳикматҳои бузургон дар тарбияи ахлоқи хонандагон. [Матн]/ Ч. Розиков // Мактаби советӣ, 1987, №2. – С. 24-26
- [164] Раҳмонов Ш. Ба китоби дарсӣ саҳлангорӣ нашояд.//Маорифи Тоҷикистон [Матн] Ш.Раҳмонов.–Душанбе, 2013, №6, саҳ 15.
- [165] Соколова Г.П. О тематических тетрадах. //Русский язык в школе. 1993, №1. –С.19-26.
- [166] Соколова Г.П. Сегодня мы начинаем новую тему [Текст] / Г.П.Соколова // Русский язык в школе. –1976, №5. – С. 27-33.
- [167] Тағоев, Ш. Санъати дарсдиҳии омӯзгор [Матн] / Ш.Тағоев/ – Мактаби Советӣ, №12, 1971. – с.34–35.
- [168] Ҳакимова, Ш.И.Организация обучения речевой деятельности [Текст] / Ш.И Ҳакимова // Инновационно–интегративный подход к профессионально–направленному обучению иностранным языкам (материалы республиканской научно–практической конференции) / Под редакции М.Д.Рахмановой. –Душанбе: РТСУ, 2020. – С.231–233.

- [169] Ҳакимова, Ш.И. Истифодаи таълими Ҳамгиро дар мактаби олий [Матн] / Ш.И. Ҳакимова // Масъалаҳои мубрами таълим дар замони муосир (маводи конференсияи таълимӣ–методии ҷумҳуриявӣ бахшида ба Соли рушди сайёҳӣ ва ҳунарҳои мардумӣ (27–28–уми ноябри соли 2018) – Хучанд: «Нури маърифат», 2018. – 380с., С.314–318.
- [170] Ҳакимова, Ш.И. Оид ба усули интерактивии таълими забони тоҷикӣ [Матн] / Ҳакимова Ш.И // Тӯҳфаи аҳбоб (Маҷмӯаи мақолаҳо бахшида ба 70–солагии н.и.ф. Мавлонов А.), – Хучанд: «Ношир». 2012. С. 345–348
- [171] Ҳошимов М. Мавқеи назм дар чараёни таълими забони тоҷикӣ// Шукуҳи маърифат (Маҷм. мақолаҳо) [Матн] М.Ҳошимов. – Хучанд, 2013. –С. 360с.
- [172] Ҳусни баён ва тозагии забон (Мусоҳибаи М. Бобочон бо С.Улуғзода) [Матн] / Хучанд (маҷаллаи илмӣ-адабӣ), 2001, № 12 (74), –С. 27-40.
- [173] Ҷонмирзоев Э. Вежагиҳои хоси тарбия дар раванди таълим. //Маърифати омӯзгор//[Матн] Э Ҷонмирзоев. №5, 2021. С. 17-23
- [174] Шербоев С. Истифодаи ашъори Камоли Хучандӣ дар дарсҳои забони модарӣ [Матн] /С.Шербоев //Маърифат, 1998, №7-8.- С 5-6.
- [175] Шербоев С. Истифодаи ашъори Ҷалолуддини Балхӣ дар дарсҳои забони тоҷикӣ [Матн] С.Шербоев //Маҷал: Маорифи Тоҷикистон, 2007. №4. С. 83-89.
- [176] Шербоев С. Истифодаи ашъори Абӯабдуллоҳ Рӯдакӣ дар дарсҳои забони тоҷикӣ [Матн]/ С.Шербоев // Маҷал: Маърифати омӯзгор, 2007. №5. –С. 5-11
- [177] Шербоев С. Истифодаи ашъори ибратомӯзи устод Мирзо Турсунзода дар дарсҳои забони тоҷикӣ [Матн] / С.Шербоев // Маҷал:Масъалаҳои маориф, 2011, №5. –С.41-47
- [178] Шербоев С., Раҳимова М. Истифодаи ашъори пандомӯзи Абдурахмони Ҷомӣ ҳангоми таълими ҷумлаҳои мураккаб дар синфи IX

[Матн]/ С.Шербоев, М.Раҳимова // Маҷм: Масъалаҳои таълиму тарбия аз дидгоҳи Ҷомӣ. Душанбе, 2014. –С. 64-67

Манбаи электронӣ

[179] Чебодаева В. Н. Принципы отбора текстового дидактического материала для уроков русского языка в хакасской поликультурной школе» [Электронный ресурс] / Чебодаева В. Н. // Педагогическая практика, 2014.) –Режим доступа: <https://cyberleninka.ru>

[180] Саидов З. З. Использование художественных текстов русских поэтов в таджикской школе на примере стихотворения А. С. Пушкина «Зимнее утро». [Электронный ресурс] / З.З.Саидов. – Режим доступа: <https://scholar.google.ru>

[181] Вострякова С.А. Использование текста как коммуникативной единицы на уроках русского языка [Электронный ресурс]. С.А.Вострякова –Режим доступа: <http://xn--ilabbnckbmcl9fb>

[182] Воспитательный потенциал уроков литературы [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://znanio.ru>

[183] Крамова Е. Использование афоризмов А. П. Чехова на уроках русского языка в начальной школе. [Электронный ресурс] Е.Крамова. – Режим доступа: <https://www.maam.ru>

[184] Левушкина О.Н. ва диг. Высказывание классиков в роли текстов – импульсов на уроках русского языка (к 200 – летнему юбилею Н.А.Некрасова и Ф.М. Достоевского) [Электронный ресурс] Н.О. Левушкина. Режим доступа: <https://scholar.google.ru>

[185] Мансурова Э.Э. Русская классическая литература на уроках русского языка в современной Азербайджанской вузовской аудитории. [Электронный ресурс] Э.Э.Мансурова Режим доступа: <https://cyberleninka.ru>

[186] Стрельникова Ю.А. Использование произведений русских классиков как способ знакомства с русской культурой на уроках РКИ.

[Электронный ресурс] УДК 811.161.1 Новомосковский институт РХТУ им. Д.И. Менделеева Режим доступа: e-mail – julie_strelnikova@mail.ru

[187] Пирогова А.В. Притча на уроках русского языка и литературы.

[Электронный ресурс] А.В.Пирогова Режим доступа: [https:// infourok.ru](https://infourok.ru)

Осори адабӣ:

[188] Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ. Ашъори мунтахаб/[Матн] А.Рӯдакӣ. – Душанбе: Маориф ва фарҳанг, 2008. – 146 с.

[189] Андарзномаи Фирдавсӣ. (таҳия ва тадвин аз Зоҳир Аҳрорӣ, Камол Айнӣ). [Матн] А.Фирдавсӣ.–Душанбе: Ирфон, 1992.– 272с.

[190] Андарзномаи «Шоҳнома»/[Матн]. –Душанбе: Адиб, 1994. –69 с.

[191] Андарзномаи Мавлоно Ҷалолуддини Румӣ. Мураттиб М.Муллоаҳмад /[Матн]. –Душанбе: Маориф ва фарҳанг, 2007.–168с.

[192] Абдурахмони Ҷомӣ. Панду ҳикматҳо. [Матн] А.Ҷомӣ. – Душанбе: Ирфон, 1989.–290 с.

[193] Абдурахмони Ҷомӣ. Гулчини панду ҳикматҳо. [Матн] А.Ҷомӣ.– Душанбе: Сифат, 2014. –100 с.

[194] Иксири саодат (Гузидаи абёт, мисраъ ва гуфторҳои ҳақимонаи Камоли Хучандӣ). [Матн]. – Хучанд: Ношир, 2016. – 224 сах.

[195] Камоли Хучандӣ. Девон: Иборат аз ду ҷилд. [Матн]К.Хучандӣ. – Душанбе: Ирфон, 1984.– 432 с.

[196] Низомулмулк. Сиёсатнома. [Матн] Низомулмулк. –Душанбе, 1989. – 200с.

[197] Носири Хисрав. Саодатнома/[Матн] Н.Хисрав. –Душанбе. Ирфон,1991.–154с.

[198] Панду ҳикмат (Гирдоваранда Фозилов)/ [Матн]. –Душанбе. 1963. – 480 с

[199] Саидзода Ҷ. ва диг. Хуш вақти касе, ки панд гирад (гулчини панду андарзҳо барои мактабиён) [Матн]Ҷ.Саидзода, А.Мирзо, Г.Сафарзода, А.Абдулло, Б.Шогунбек. –Душанбе:Сифат,2010.–100с.

- [200] Убайди Зоконӣ. Боғи дилкушо. [Матн] У.Зоконӣ. –Душанбе. Ирфон, 1969. – 66с.
- [201] Унсурулмаолии Кайковус. Қобуснома. [Матн]У.Кайковус.– Душанбе: Адиб, 1990. –160 с.
- [202] Фаридуддини Аттор. Панднома. Футуватнома. Ҳикоёт аз маснавиҳо (мурат: А.М.Хуросонӣ). [Матн] Ф.Аттор. –Душанбе: Маориф ва фарҳанг, 2008. -256с.
- [203] Ҳусайн Воизи Кошифӣ. Ахлоқи Мӯҳсинӣ. [Матн] Ҳ.В. Кошифӣ. – Душанбе: Адиб, 1991. –156 с.
- [204] Ҳусайн Воизи Кошифӣ. Калила ва Димна. [Матн] Ҳ.В. Кошифӣ. – Душанбе: Адиб, 1989.–298 с.
- [205] Ҷалолуддини Румӣ. Девони кабир. Ҷилди 2. [Матн]Ҷ.Румӣ. – Душанбе: Адиб, 1993.–464 с.
- [206] Саъдии Шерозӣ. Саду як ғазал. [Матн] С.Шерозӣ. – Душанбе: Ирфон, 2008. – 112 с.

ИНТИШОРОТ АЗ РҶӢИ МАВЗУИ ДИССЕРТАТСИЯ

І. Мақолаҳои илмие, ки дар маҷаллаҳои тақризшавандаи тавсиянамудаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ҷоп шудаанд:

[1-М]. Раҳимова М. Мавқеи панду андарзи классикон дар таълими синтаксис. [Матн] /М. Раҳимова // Номаи донишгоҳи ДДХ ба номи акад. Б. Ғафуров, 2015, №4(45). - С. 239-242.

[2-М]. Раҳимова М. Перомуни корбурди афкори педагогии Ҷалолуддини Румӣ дар дарсҳои забони тоҷикӣ. [Матн] / Раҳимова М.// Номаи донишгоҳ. №3 (72) 2022. саҳ. 205

[3-М]. Раҳимова М. Вижагиҳои интиҳоби матнҳо аз осори классикон дар таълими забони тоҷикӣ. [Матн] / М. Раҳимова // Номаи

донишгоҳ. Силсилаи илмҳои гуманитарӣ ва ҷомеашиносӣ. ДДХ ба номи акад. Б.Ғафуров. – Хучанд, 2023, №2 (75), саҳ. 169-173

[4-М]. Раҳимова М. Муаррифии чехраҳои занони суҳанвар дар ҷараёни таълим. // Паёми донишгоҳи Хоруғ [Матн] / М. Раҳимова // Паёми донишгоҳи Хоруғ – Хоруғ, 2023 №3 (27), – С. 3-9.

[5-М]. Шербоев С. Раҳимова М. Баррасии масоили мубрами инкишофи нутқи хаттиву даҳонии муҳассилин дар дарсҳои забони тоҷикӣ [Матн] / С. Шербоев, М. Раҳимова [Матн] / Номаи донишгоҳ: Силсилаи илмҳои гуманитарӣ ва ҷомеашиносӣ. - Хучанд, 2023, № 4 (77), – С.133-138

II. Мақола ва фишурдаи интишорот дар маҷмуаи маводи

конференсияҳо:

[6-М]. Шербоев С. Раҳимова М. Истифодаи ашъори пандомези Абдурахмони Ҷомӣ дар ҷараёни таълими ҷумлаҳои мураккаб дар синфи IX [Матн] / Шербоев С. Раҳимова М. // Маводи конференсияи илмӣ-амалӣ бахшида ба бузургдошти Мавлоно Абдурахмони Ҷомӣ дар мавзӯи «Масъалаҳои таълим ва тарбия аз дидгоҳи Ҷомӣ». - Душанбе, 2014–80 с.

[7-М]. Раҳимова М. Истифодаи осори классикон дар раванди таҳлили ҷумла ва хелҳои он [Матн] / Раҳимова М. // Ховаршинос (маҷмӯаи мақолаҳо бахшида ба шастсолагии забоншинос Нуруллоҳон Ғиёсов).– Хучанд: Ношир, 2015.– 716 с. саҳ. 316-325

[8-М]. Раҳимова М. Андешаҳо доир ба истифодаи осори классикон дар раванди таълим [Матн] / Раҳимова М. // Оинадори хусни суҳан. Маҷмӯаи мақолаҳо бахшида ба 70-солагии профессор А. Абдуқодиров.- Хучанд: «Вектор Канд», 2015, с. 249-256.

[9-М]. Раҳимова М. Осори классикони тоҷик – омили тарбиявии дарсҳои забони тоҷикӣ [Матн] / Раҳимова М. // Уфуқи андеша: Маҷмӯаи мақолаҳои илмӣ олимон, муҳаққиқони ҷавон ва магистрантон. – Ношир, 2020.– с. 95-102

[10-М]. Раҳимова М. Каримова Д.Усули муаммовӣ ва корбасти он дар дарсҳои забони тоҷикӣ [Матн] / Раҳимова М., Каримова Д. // Уфуқи андеша: Маҷмӯаи мақолаҳои илмӣ олимон, муҳаққиқони ҷавон ва магистрантон. – Ношир, 2021.– с.133-137

[11-М]. Раҳимова М. Ҷойгоҳи осори классикон дар таъмини ҷанбаи тарбиявии дарсҳои забони тоҷикӣ. [Матн] / Раҳимова М. // Конфронси байналмилалӣ. Challenges in science of nowadays. 16-18.07.2021, Washington.

[12-М]. Раҳимова М. Аҳамияти дидактикии осори Камол дар омӯзиши забони тоҷикӣ . [Матн] / Раҳимова М. // Армуғони «Ганҷи сухан»-2022, ҷилди 7, 556 саҳ. – С. 245-255.

[13-М]. Раҳимова М. Аҳамияти корбасти зарбулмасалу мақол дар дарсҳои забони тоҷикӣ. [Матн] / Раҳимова М. // Масъалаҳои таълиму тарбия дар низоми таҳсилоти муттасил: Маҷмӯаи мақолаҳо. – Хучанд: Нури маърифат, 2023.- 371 с.

[14-М].Раҳимова М., Пӯлодова Ш. Арзишҳои фарҳанги миллӣ дар осори адабӣ (ҳаммуаллиф). [Матн] / Раҳимова М., Пӯлодова Ш. // Пешвои миллат ва рушди илм дар Тоҷикистон (маводи конференсияи умумичумхуриявӣ бахшида ба 145-солагии Қаҳрамони Тоҷикистон, бунёдгузори адабиёти муосири тоҷик устод Садриддин Айни ва бахшида ба Рӯзи илми тоҷик). – Хучанд: Ношир, 2023.- 1196 саҳ. –С. 729-734

[15-М]. Раҳимова М. Инкишофи нутқи мураббаҳои хонандагон зимни истифода аз осори классикон. [Матн] / Раҳимова М. // Маводи конференсияи илмӣ-амалии байналхалқӣ “Лингвистическое наследие и развитие языкознание”. Фарғона,15 май 2023.

[16-М]. Раҳимова М. Истифодаи намунаҳо аз осори Саъдии Шерозӣ зимни таълими ҷумлаҳои ҷидааъзо [Матн] / Раҳимова М.// Масъалаҳои методикаи таълим. №4, 2024. 69 с. –С. 6-10.

[17-М]. Раҳимова М. Ташкили самараноки таълими инкишофи нутқ. [Матн] / Раҳимова М.//Маводи конференсияи илмӣ-амалӣ таҳти

унвони “Забон – намояндаи хотираи гузаштаи таърихӣ ва ҳозира”
(20.02.2024) Душанбе, 2024.- 497 с. С.–234-260

[18-М]. Раҳимова М. Маърифати шеър дар дарсҳои забони тоҷикӣ
[Матн] / Раҳимова М. // Маводи конференсияи илмӣ-амалии ҷумҳуриявӣ
дар мавзуи «Муносибати босалоҳият ба таълими забонҳо дар муҳити
бисёрзабонӣ ва гуногунфарҳангӣ» бахшида ба 80-солагии содрӯзи узви
вобастаи Академияи таҳсилоти Тоҷикистон, доктори илмҳои педагогӣ,
профессор Шербоев Саидбой. – Душанбе “Фасл-4” -220 с. С. 147-151

[19-М]. Раҳимова М. Истифодаи порчаҳои манзум дар таълими
синтаксис [Матн] / Раҳимова М. // Уфуқи андеша (Маводи конференсияи
илмӣ-амалии донишгоҳӣ дар мавзуи “Масоили меҳварии таълими
фанҳои филологӣ ва ташаккули салоҳиятҳои касбӣ” ба ифтихори 35-
солагии Истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва 70-солагии
дотсент Марҳамат Ҳабибуллоева). Хучанд: «Кова», 2024. – 515 с.– Саҳ.
111-121.

[20-М]. Раҳимова М. Инкишофи нутқи мураттаби хонандагон
синфҳои 8-9 зимни омӯзиши синтаксиси ҷумлаҳои ва мураккаб [Матн] /
Раҳимова М. // Масъалаҳои мубрами филологияи тоҷику ӯзбек. Маҷмӯаи
мақолоти илмӣ. Хучанд: нури маърифат, 2024.–830с. –С. 756-764.

[21-М]. Раҳимова М. Ташаккули салоҳиятҳои хонандагон дар
дарсҳои забони тоҷикӣ тавассути матнҳои таълимӣ [Матн] / Раҳимова
М.//Маводи конференсияи байналмилалӣ: “Муаммоҳои илму фан аз
нигоҳи муҳаққиқон (дар ҳамкорӣ бо Маҷаллаи байналмилалии
“Interpretation and researches”, дар Google scholar индексасатсия шудааст)
Фарғона, 25.05. 2024.